

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KÂDÎ İYÂZ'IN MEŞÂRİKU'L-ENVÂR ALÂ
SİHÂHİ'L-ÂSÂR ADLI ESERİNİN İNCELENMESİ
YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi Selahattin YILDIRIM

HAZIRLAYAN
AHMET ORUÇ

MALATYA-2024

T.C
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

**KÂDÎ İYÂZ'IN MEŞÂRİKU'L-ENVÂR ALÂ SİHÂHİ'L-ÂSÂR ADLI
ESERİNİN İNCELENMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
AHMET ORUÇ

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Selahattin YILDIRIM

MALATYA- 2024

ONUR SÖZÜ

Dr. Öğr. Üyesi Selahattin YILDIRIM danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “Kâdî İyâz’ın Meşâriku’l-Envâr Alâ Sıhâhi’l-Âsâr Adlı Eserinin İncelenmesi” adlı bu çalışmanın bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün kaynakların hem metin için de hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Ahmet ORUÇ

ÖN SÖZ

İslam dini iki temel üzerinde kurulmuştur. Bunlardan ilki 23 senelik süre zarfında Hz. Muhammed'e (s.a.v) inzal olan Kur'ân-ı Kerîm iken diğeri ise hadislerdir. İslam dini parçalamayı kabul etmez. Nasıl ki Kur'ân bu dinin ana unsuruysa, hadislerde bizatihi bu dini öğrendiğimiz yegâne kaynaktır. Bu sebepten ötürü İslâm uleması tarih boyunca sünnet etrafında oluşturulmaya çalışılan şüpheleri dilleri ve kalemleriyle ortadan kaldırmak için çaba sarfetmiştir. Zayıf olan bilgiyi sahihinden ayırmışlar, içine derç edilen yalan bilgileri ayıklamışlardır. Bu önemli işleri yaptıktan sonra, halkın her kesimine sünneti doğru biçimde anlayıp telaffuz etmeleri için şerhler yazmışlardır. Bu önemli vazifeyi icra eden âlimlerden biri de Endülüs ulemâsından olan Kâdî İyâz'dır (öl. 544/1149).

Hicri V. ve VI. asırlarda yaşamış olan Kâdî İyâz, birçok ilim ve fikir insanının yetişmiş olduğu Endülüs ve Mağrib'de, çağın saygın hocalarından fıkıh, tefsir, tarih, ensâb gibi önemli ilimleri tahsil etmiş, ulûmu'l-hadis konusunda temeyyüz etmiştir. Özellikle *eş-Şifâ*' adlı eseri Meşrik ve Mağrip uleması arasında onu ön plana çıkarmıştır. Bunun dışında hadis ilimleriyle alakalı yazmış olduğu *el-İlmâ*', hadis şerhi olarak yazmış olduğu *İkmâlü'l-Mu'lim* ve çalışmamızın konusu olan, hadislerdeki garîb kelimeler açıklayıp lafızların zabtını doğru bir şekilde ortaya koymak ve birçok hadis mesâili açısından rivayetleri değerlendirmeye yönelik olarak yazmış olduğu *Meşâriku'l-envâr alâ sıhâhi'l-âsâr*, Kâdî İyâz'ın hadis ilimlerindeki otoritesini kanıtlamıştır. Birçok ilim ehli tarafında övülen *Meşâriku'l-envâr*, önemli üç hadis kaynağı olan *Muvatta'*, *Sahîhu'l-Buhârî* ve *Sahîhu'l-Müslim*'de geçen rivayetleri inceler. Çalışmanın mezkûr üç eserler sınırlı tutulma sebebi ise, sahihlikleri noktasında ulemanın kabulü ve insanların en çok bu eserlerdeki hadislerle irtibat halinde olmalarıdır. Kâdî İyâz *Meşâriku'l-envâr*'ın yazılış amacını, dönemindeki insanların rivayetlerde zabta dikkat etmeyip tesâhüle kaçmaları ve hadislerde geçen garîb kelimelerin anlaşılmasında olumsuz etkisi olarak belirtir.

Ülkemizde yapılan akademik çalışmalara bakıldığında zaman Kâdî İyâz'ın birçok eseri ile alakalı önemli çalışmalar yapılmasına rağmen *Meşâriku'l-envâr* ile alakalı bir çalışma bulunmamaktadır. *Garîbu'l-hadîs*, *zabtu'l-hadîs* gibi önemli konuları ve diğer birçok hadîs mesâilini içermesi, ayrıca Endülüs ulemasının hadis ilimlerine vukûfiyetini

göstermesi sebebiyle bu eserin incelenmesine karar verdik. Çalışmamız giriş ve üç bölümden meydana gelmektedir.

Giriş bölümünde Kâdî İyâz'ın yaşamış olduğu ortamı ve ilmi serüvenine katkısını anlamak maksadıyla Endülüs'te siyasi ahval ile alakalı bilgiler verilecektir. Birinci bölümde hayatı, ilmi kişiliği ve eserleri, ikinci bölümde eser hakkında genel bilgiler, son bölümde ise eserde işlenen temel konular örneklerle beraber açıklanacaktır.

Endülüs ulemasının hadis mesâili ile alakalarını bir nebze daha gösterebilme amacıyla yapılan bu çalışmada, bidayetinden nihayetine kadar görüşleri ve önerileriyle daima yardımcı olan kıymetli danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Selahattin YILDIRIM hocama, ders döneminde kendilerinden yararlanmış olduğum Prof. Dr. Saffet SANCAKLI, Prof. Dr. Veysel ÖZDEMİR ve Dr. Öğr. Üyesi Serkan DEMİR hocalarıma, ayrıca ilmi gelişimimde emeği geçen tüm hocalarıma teşekkürü bir borç addederim. Bununla beraber İstanbul Haseki Dini Yüksek İhtisas Merkezindeki eğitimim yanı sıra bu çalışmam sebebiyle kendisine çok fazla vakit ayıramadığım kıymetli eşime göstermiş olduğu hoşgörü ve fedakarlığı sebebiyle teşekkür ederim.

Ahmet ORUÇ

Malatya/2024

ÖZET

Yaklaşık 8 asır İslam medeniyetine ev sahipliği yapmış olan Endülüs, birçok hadis çalışmasının yapıldığı önemli ilim havzalarındandır. Kâdî İyâz'da (öl. 544-1149) bu medeniyette doğup büyüyen ve birçok alanda eser vermiş önemli âlimlerdendir. Hadis alanında önemli eserleri bulunan Kâdî İyâz'ın bu alanda öne çıkmış eserlerinden biri olan *Meşâriku'l-envâr alâ sıhâhi'l-âsâr* kendisinin hadis ilmindeki otoritesini ortaya koymuştur. Kendisi bu eserinde garîbu'l-hadîs ve zabtu'l-hadîs başta olmak üzere birçok konuyu ele almıştır. Bu çalışmada Kâdî İyâz'ın mezkûr eseri örneklerle tanıtılacaktır. Çalışmamız giriş kısmı hariç olarak 3 bölümden meydana gelmektedir. Giriş bölümünde Kâdî İyâz dönemi siyasi ahval hakkında kısa bilgilere değinilecektir.

İlk bölümde Kâdî İyâz'ın hayatı, ilmi kişiliği, hocaları ve eserleri hakkında kısa bilgiler verilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde müellifin *Meşârik'l-envâr alâ sıhâhi'l-âsâr* adlı eseri hakkında tanıtıcı bilgiler; tasnif sistemi, eserin yazma nüshaları, yararlandığı kaynaklar ve *Meşârik'l-envâr*'ı üzerlerine yazmış olduğu *Muvatta'* ve *Sahîhayn*'ı dinlemiş olduğu hocalarla beraber icazetlerine yer verilmiştir. Bu çerçevede müellifin tasnif sisteminde benimsediği sıralama baz alınmıştır.

Üçüncü bölümde eserde işlenen hadis mesâilleri belli başlıklar altında, eserden örnekler verilmek suretiyle işlenmiştir. Bunun yanında *Muavatta'* ve *Sahîhayn*'ın kendisine ulaşan farklı rivayetleri ile bu rivayetler arasındaki farklılara değinmesi de bu başlık altında incelenen konulardandır.

Anahtar Kelimeler:

Hadis, Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr alâ sıhâhi'l-âsâr*, garîbu'l-hadîs, zabtu'l-hadîs

ABSTRACT

Andalusia, which hosted Islamic civilization for approximately 8 centuries, is one of the important centers of knowledge where many hadith studies were conducted. Qadi Iyad (d. 544-1149) is one of the important scholars who was born and raised in this civilization and produced works in many fields. One of Qadi Iyad's important works in the field of hadith, "*Mashariq al-Anwar ala Sahih al-Athar*," has demonstrated his authority in the science of hadith. In this work, he addressed many topics, including the peculiarities of hadith and the accuracy of hadith transmission. This study introduces Qadi Iyad's aforementioned work with examples. Our study consists of 3 parts, excluding the introduction. The introduction section will briefly touch upon the political situation during Qadi Iyad's era.

In the first section, brief information is provided about Qadi Iyad's life, his scholarly personality, his teachers, and his works.

In the second section of the study, descriptive information about the author's work "*Mashariq al-Anwar ala Sahih al-Athar*" is provided; including its classification system, manuscript copies of the work, sources used, and the authorizations he received along with his teachers who taught him "*Muwatta*" and "*Sahihayn*." In this context, the classification system adopted by the author is taken as the basis.

In the third section, the hadith issues addressed in the work are processed under certain headings, with examples from the work. In addition, the different narrations of these three works that reached him and the differences between these narrations are also examined under this heading.

Key words:

Hadith, Qadi Iyad, *Mashariq al-Anwar ala Sahih al-Athar*, *Garīb al-Hadith*, accuracy of hadith transmission.

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	ii
ÖN SÖZ	iii
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR.....	x
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Konusu ve Önemi	1
2. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları.....	2
3. Araştırmanın Yöntemi	2
4. Araştırmanın Kaynakları	3
5. Kâdî İyâz Dönemi Endülüs	3
BİRİNCİ BÖLÜM	11
KÂDÎ İYÂZ'IN HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ.....	11
1.1. Hayatı.....	11
1.1.1. Doğumu, İsmi ve Künyesi	11
1.1.2. Ailesi.....	11
1.1.3. Vefatı	12
1.2. İlmi Kişiliği.....	13
1.2.1. İlim Tahsili.....	13
1.2.2. Rıhleleri	15
1.2.3. Hocaları.....	16
1.2.4. Öğrencileri	20
1.2.5. İ'tikâd'i ve Fıkhi Mezhebi	21
1.2.6. Hakkında Söylenenler.....	22
1.2.7. Eserleri	23
İKİNCİ BÖLÜM.....	27
KÂDÎ İYÂZ'IN MEŞÂRIKU'L-ENVÂR ADLI ESERİ.....	27

2.1. İsmi ve Yazılış Amacı.....	27
2.2. Yazma Nüshaları.....	29
2.3. Tasnif Sistemi	33
2.4. Önemi ve Etkisi	36
2.5. Sahihayn ve Muvatta ile Sınırlı Tutulması	39
2.5.1. Sahihayn ve Muvatta'da Esas Alınan Nüshalar.....	39
2.5.1.1. Muvatta Rivayeti.....	40
2.5.1.2. Buhârî Rivayeti	43
2.5.1.3. Müslim Rivayeti.....	46
2.6. Kaynakları.....	49
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	62
MEŞÂRIKU'L-ENVÂR'DA HADİS İLİMLERİ.....	62
3.1. Garîbu'l-Hadîs	62
3.1.1. <i>Meşâriku'l-envâr</i> 'da Garîb Kelimeleri Açıklama Metodu	67
3.1.1.1. Âyet ve Hadislerle İstişâd	68
3.1.1.2. Kelimenin Murâdifî ile İstişâd	70
3.1.1.3. Kelimenin Zıddı ile İstişâd	71
3.1.1.4. Gramer Tahlilleri ve Şiir ile İstişâd	71
3.1.1.5. Lügat ve Garîbü'l-hadis Eserlerine Başvurma.....	73
3.1.1.6. Lafızdan Kastedilen Manayı Açıklamak	74
3.2. Zabtü'l-Hadîs	75
3.2.1. <i>Meşâriku'l-envâr</i> 'da Zabt Metodu.....	77
3.2.1.1. Âyet ve Hadislerden Yararlanarak Zabt	77
3.2.1.2. Başka Rivayetlere Başvurarak Zabt.....	78
3.2.1.3. Lügat ve Şiirlere Başvurarak Zabt	79
3.2.1.4. Kelimenin Meşhur Olan Zabtını Tercih Etmek	80
3.2.1.5. Edat ve Harflerin Zabtı	81
3.2.1.6. Zabt Konusundaki İhtilaflara Değınmek	82
3.2.1.7. Zabt Hususundaki Vehimlere Değınmek.....	84
3.2.1.8 En Doğru Zabtı Tespit Etmek	87
3.2.1.9. Rivâyetlerdeki Takdim ve Tehirleri Tespit Etmek	88
3.3. Mübhemâtu'l-Hadîs	89
3.4. et-Tashîf ve't-tahrîf.....	91
3.5. Marifetü'l-Büldan	95
3.6. Ma'rifetü'l-Esmâ ve'l-Kunâ ve'l-Ensâb	99

3.7. İlelu'l-Hadîs	104
3.7.1. Senetteki İletlerin Açıklanması.....	106
3.7.2. Metindeki İletlerin Açıklanması	109
SONUÇ	112
KAYNAKÇA.....	115

KISALTMALAR

h.	: Hicri
b.	: Bin
bnt.	: Bint
ö.	: Ölüm tarihi
r.a.	: Radıyallahu Anh
s.a.s.	: Sallallâhü aleyhi ve sellem
nşr.	: Neşreden
b.k.z.	: Bakınız
c.c.	: Celle celâlühü
çev.	: Çeviren
s.	: Sayfa
ş.	: Şamile
nr.	: Numara

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Tarih boyunca muhtelif yerlerde yaşayan İslam ilim insanlarının temel amacı, dinin ana kaynaklarının doğru bir şekilde anlaşılıp herhangi bir tahrîfata uğramasını engellemektir. Kur'ân'ın Mushaf haline getirilmesi, harekelenmesi, hadislerin cem'i, tedvini, tasnifi bu amaca ma'tufen yapılan bazı icraatlardır. Bununla beraber dinin ana kaynaklarının anlaşılması da manen bir tahrîfata uğramaması için âlimler tarafından ihmal edilmeyen noktalardan olup, hadîs şerhleri ve hadislerdeki anlaşılmayan kelimeleri açıklayan garîbu'l-hadîs gibi alanlar bu sebebe binaen husule gelmiştir.

Hicri beş ve altıncı asırlarda, Mağrib'de yaşamış olan Kâdî İyâz'ın, *Meşâriku'l envâr alâ sıhâhi'l-âsâr*'ı bu amaca ma'tufen yazılmış eserlerdendir. Mukaddimesinde dönemindeki insanların hadislerle karşı hem manen hem rivâyeten mütesâhil tavrı, hadis ravilerinin rivayetlerinde zabta dikkat etmemeleri, insanların rivayetlerde geçen birtakım kelimeleri anlamamaları gibi sebepleri sıralayarak böyle bir eserin yazılmasına ihtiyaç duyulduğunu aktarır. Kendisinden önce bu konuyla alakalı eserlerin yazılıp yazılmadığı hemen akla gelebilir. Kâdî İyâz, bu konuyla alakalı eserlerin olduğunu, ancak bu eserlerin sadece senede odaklanıp metni ihmal ettiğini, bu sebeple metin ve senetteki lafızların manası ile zabtını beraber ele alacak bir çalışma yapılmasının gerekliliğini ifade eder. Eserde garîbu'l-hadîs ve zabtu'l-hadîs, işlenen temel konulardır. *Muvatta'* ve *Sahîhayn*'ın birçok rivayetinin icazetine sahip olması, rivayetleri birbiriyle karşılaştırarak hangi kısımda vehm, tashîf, tahrîf ve ihtilaf olduğunu göstermesi, hadislerde geçen bölge, yer, isim ve künyeler gibi gerek tarih ilmi gerek ensap ilmiyle alakalı konulara değinmesi eserin değerini arttırmaktadır. Biz bu araştırmamızda eserde işlenen bu konuları örnekler vermek suretiyle inceleyeceğiz. Ayrıca Mağrib'de yazılan ilk hadîs usulü eserini de Kâdî İyâz'ın yazması ve eserde bazı usul konularının incelenmesi çalışmayı önemli kılan unsurlardandır.

Eser Mağrib ulemasının hadisleri açıklamaya verdiği önemi yansıtmaya ve Kâdî İyâz'ın bu ilimdeki derinliğini gösterme noktasında önemli bir konumdadır. Nitekim ülkemizde birçok eseri üzerine çalışmalar yapılan Kâdî İyâz'ın bu eseri üzerine herhangi bir çalışmaya rastlamadık. Buna karşın Arap ülkelerinde bu eser üzerine

yapılan bazı çalışmalar bulunmaktadır. Özellikle son dönemlerde ülkemizde Endülüs uleması üzerine yoğun olarak çalışılması, bu konuya eğilimimizi arttırmıştır.

2. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları

Çalışmamız kişi ve eser bazlı olarak yapıldığı için genel olarak Kâdî İyâz'ın *Meşâriku'l envâr* adlı eserinde işlenen konular ve bu konularda kimlerden yararlandığı, nasıl bir metod izlediği esere bağlı olarak ele alınmaya çalışılacaktır. Eserde işlenen temel konular üzerine ayrıca başlıklar açılıp *Meşâriku'l envâr*'dan örneklerle açıklanacaktır. Bu başlıkların açıklanma metodu aynı şekilde esere bağlı olarak ele alınacaktır. Ayrıca bu alanla ilgili yurt içi ve yurt dışı yapılan akademik çalışmalardan yararlanılacaktır.

3. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmamızda ilk olarak bu alanda yurt içi ve yurt dışında yapılmış çalışmalar incelenmiştir. Ardından eser hakkında kapsamlı bilgi edinilmesi ve incelenmesi amacıyla ma'tufen Ahmed eş-Şâmî tarafından tahkik edilen nüsha elde edilmiştir. Bu nüshanın yanında *el-Mektebetü's-Şâmile* programında kayıtlı olan eserden de istifade edilmiştir. Genel olarak eserde verilen dipnotlarda Ahmed eş-Şâmî tarafından tahkik edilen nüsha esas alınmış, *el-Mektebetü's-şâmile* de bulunan nüshadaki yerinin kolay bulunması amacıyla örneklerin her biri bablarıyla beraber verilmiş olup, *el-Mektebetü's-Şâmile* deki nüsha (ş) rumuzu ile belirtilmiştir. İlk olarak Kâdî İyâz dönemi Endülüs ve müellif hakkında bazı bilgilere değinilmiştir. Müellifin eserini sınırlı tuttuğu *Muvatta'* ve *Sahîhayn*'ın semâ', kırâat ve icazet yoluyla elde etmiş olduğu tüm isnatları hocalarıyla beraber çalışmada verilmiş olup, Kâdî İyâz'ın eseri tasnif ettiği sistem üzere tüm bölümler örneklerle beraber incelenmiştir. Eserde temel olarak işlenen iki konunun garîbu'l-hadîs ve zabtu'l-hadîs olması sebebiyle bu konulara biraz daha fazla değinilecektir.

Müellif, eserinde açıklayacağı lafzın sadece hadiste geçen kısmını verir. Bu sebeple çalışmamızda örnek olarak verilen hadislerin içeriği de gözetilerek tahrîcinin yapılması önemsenmiştir. Eser, kendisinden önceki çalışmalara kıyasen içerik ve tasnif sistemi olarak bazı farklılıklar gösterir. Bu sebeple birçok ilim ehli bu eserden övgüyle bahsetmiş, yanında *Meşâriku'l-envâr* bulunan kimsenin *Muvatta'* ve *Sahîhayn* da geçen rivayetlerle alakalı birçok noktayı çözeceğini söylemiştir.

Çalışmamızda eserin içeriği hakkında müellifin tasnif sistemine uygun olarak malumatlar ve örnekler verilecek, ardından eserde işlenen temel konulara değinilecektir.

4. Araştırmanın Kaynakları

Çalışmamızla alakalı olarak yurt içi ve yurt dışında yazılan birçok eser ve tezden yararlanılmıştır. Tabîî olarak en önemli kaynağımız çalışmamızın konusu olan *Meşâriku'l-envâr alâ sıhâhi'l-âsâr* adlı eserdir. Malîk b. Enes'in (öl. 179/795) *el-Muvatta'*, Buhârî'nin (öl. 256/870) *el-Câmiu's-sahîh*, Müslim'in (öl. 261/875) *el-Câmiu's-sahîh*, İbn Ferhun'un (öl. 799/1397) *ed-Dîbâcü'l-müzheb fî ma'rîfeti a'yânî 'ulemâ'i'l-mezheb*, Zehebî'nin (öl. 748/1348) *Siyeru-a'lâmi'n-nübelâ*, Ebû Abdillâh Muhammed b. İyâz'ın¹ (öl. 575/1179) *et-Ta'rif bi'l-Kâdî İyâz*, Makkârî'nin (öl. 1041/1631) *Ezheru'r-riyâd fî ahhârî'l-İyâd*, Hüseyin b. Muhammed eş-Şevvât'ın *Kâdî İyâz âlimu'l-Mağrib ve imâmu ehl'i'l-hadîs fî vaktihî*, el-Beşîr Alî et-Turâbî'nin *el-Kâdî İyâz ve cuhûduhu fî İlmi'l-hadis rivâyâten ve dirâyeten*, Mohammed Kais Riahi'nin *Kâdî İyâz ve menhecuhu fî dirâseti'l-hadîsü's-şerîf kitabu'l-buğyetu'r- râid*, Abdullâh b. Hamd el-Mansûr'un *Tevhîmu'l-Kâdî İyâz el-imâme'l-Buhârî ev ruvâte's-Sahîhi fî elfâzi ba'di'l-Âyâtî'l-vâridetî* Kâdî İyâz 'ın (öl. 544/1149) *el-Gunye, Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l mesâlik li ma'rîfei a'lami mezhebi Mâlik ve İkmâlü'l-mu'lim bi fevâidi Sahîhi Müslim* adlı eserleri başta olmak üzere birçok kaynaktan yararlanılmıştır. Bununla beraber tezi yazım sürecimizde yayınlanıp tarafımıza kendisi tarafından hediye edilen Muhyiddin Avvâme'nin *Menhecû'l-Kâdî İyâz fî'z-zabti ve ihtilâfi'r-rivâyât min hilâli kitâbihî Meşâriku'l-envâr ala sıhâhi'l-âsâr* adlı eserde yararlandığımız eserler arasındadır.

5. Kâdî İyâz Dönemi Endülüs

Bir insanın doğduğu ve yaşadığı coğrafya kendisinin eğilimlerini, çalışmasını ve yapısını belirleyen yegâne unsurlardan birisidir. Bu sebeple bir âlimin, mütefekkirin veya önemli bir şahsiyetin hayatı hakkında bilgi toplamaya başlamadan önce yaşadığı muhiti anlamak kendisi hakkında doğru yargılara varmak için önemli unsurlardan biridir.

¹ Kâdî İyâz'ın oğludur.

Endülüs, sanat, edebiyat ve ilim gibi birçok alanda İslam dünyasına önemli katkılar sağlamış büyük bir medeniyettir. Nitekim İbn Hazm (öl. 456-1064), Ebûbekir İbn Arabî (öl. 543/1148), Kurtubî (öl. 656/1258) gibi büyük ilim insanlarının yetişmiş olduğu bu coğrafya büyük bir medeniyet olmalıdır. Endülüs âlimleri bu şöhretlerini doğu da yazılan birçok kitaba çok geç bir vakitte ulaşmalarına rağmen elde etmişlerdir. Nitekim Endülüs’e doğu bölgelerinde yazılmış eserler, coğrafi uzaklık nedeniyle ancak 30-40 sene sonra ulaşabiliyordu.² Kâdî İyâz’da (öl. 544-1149) bu medeniyet de yetişmiş önemli ilim insanlarından biridir. Bu bölümde konumuzun uzamaması amacıyla Kâdî İyâz dönemi çerçevesinde Endülüs hakkında bilgiler verip ardından Kâdî İyâz ile alakalı mâlumatlar vereceğiz.

Müslümanlara bir dönem ilim ve irfan yuvalığı yapan Endülüs, Emevi devleti döneminde Târik b. Ziyad (öl. 102-720) ve Mûsâ b. Nusayr (öl. 98-717) komutasında fethedilmiştir. Önceleri Müslüman İspanya’sı manasına gelen ve Araplar tarafından coğrafi bir bölgeyi belirtmek amacıyla kullanılan Endülüs kelimesinin kökeni³ konusunda birçok görüş olmakla beraber genel kabul *Vandalların ülkesi* manasına gelen “Vandalucia” dan geldiğidir.⁴ Endülüs Müslümanlarının bu kelimeyi ilk olarak *Hispania* ismine karşılık 98 (716) yılında basmış oldukları sikke üzerinde kullanmışlardır. Başlangıçta Fransa’nın Septimania bölgesi dahil olmak üzere Müslümanların hükümrânlığı altında bulunan bölgelerin tamamını ifade ederken Endülüs ismi *Reconquista* hareketinin tarihi seyri içinde Benî Ahmer Emirliğinin hükümrânlığı altında kalan topraklarla sınırlı kalmıştır.⁵

Kâdî İyâz dönemi Endülüs tarihinde hâkim güç olarak birbiri arkasınca gelen Murâbıtlar ve Muvahhitler devletlerini görmekteyiz. Bu iki devlet hükümrânlığı döneminde yaşayan Kâdî İyâz, kendisini sadece ilme, talebe yetiştirmeye, eser yazmaya ve Kâdîlik yaparak insanların dini problemlerini çözmeye adanmış hayatının ilk dönemi Murâbıtlar devleti dönemine denk gelmiştir. Ardından siyasi bakımdan kendileriyle bazı

² Ali Arslan, “Kâdî İyâz (v. 544/1149) ve Endülüs’te Hadis İlmi”, *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (UKSAD)* 2/Special Issue 1 (2016), 269-280.

³ Mehmet Özdemir, “Endülüs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), 11/211. Feridun Bilgin, *Nasrîler (Benî Ahmer) Devleti Sonrasında Endülüste’ki Müslümanlar (Moriskolar)* (Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2010), 9-10.

⁴ Ebü’l-Abbas Şehâbeddin Ahmed b. Muhammed b. Ahmet Makkarî, *Urfü’l-tîb fi’t-ta’rif bi’l-vezîr İbni’l-Hatîb* (Beyrut-Lubnan: Daru’s-Sadr, 1988), 133.

⁵ Özdemir, “Endülüs”, 11/211.

konularda ters düşmüş olduğu Muvahhitler Devletinde ise hayatı ilki kadar rahat geçmemiştir. Yaşadığı dönemde politik olarak var olan bu iki devlet ile alakalı kısa malumatlar vermek çalışmamızın anlaşılması bakımından yararlı olacaktır.

Yaşamının büyük bir dönemini geçirmiş olduğu Murâbıtlar devletinin Endülüs’e geçişini hazırlayan en büyük etmen, Endülüs Emevi Hanedanlığının yıkılması akabinde meydana gelen Mülûkü’t-Tavâif (1031-1090) dönemindeki siyasi boşluktur.

398/1008 yılında Âmirîlerin devlet kademelerinden uzaklaştırılması, Endülüs Emevi Hanedanlığını geri çıkışı zor bir kaosa sürüklemiştir. Hanedanlığın Kurtuba dışında herhangi bir yere hükmedemeyişi, hatta Hammûdiler faktörünü göz önüne alınca başkente dahi hükmetmekten aciz oluşu siyasi boşluğu beraberinde getirmiştir. 1031/422 Yılına kadar süren bu siyasi boşlukta Endülüs’te birçok siyasi güç odakları küçük devletler, mahalli birlikler oluşturmuştur. Bunun sonucunda 276 yıl (756-1031) Endülüs’e hükmeden Emevi hanedanlığı yıkılıp hanedan üyeleri şehirden sürülmüş, ardından Endülüs’te Mülûkü’t-Tavâif (1031-1090) dönemi başlamıştır. Endülüs siyasi tarihi bakımından kaos ve karmaşanın hüküm sürmüş olduğu bu dönem sayısı altmışı geçen birçok emirliğin kurulduğu⁶ ve iktidar mücadelelerinin yaşandığı bir dönemdir.⁷ Sözelimi Sarakusta’da önce Tûcîbîler ardından Hûdîler, İşbiliyye’de Abbadiler, Mürsiye’de Tahirîler kurulan emirliklerden bazılarıdır.⁸ Bu dönemde her emirlik mutlak meşruiyet unsuru olarak güç kavramını görmekteydi. Bu dönemin getirmiş olduğu siyasi boşluk ve kargaşayı fırsat bilen Hristiyan krallıklar, özellikle Kastilya kralı IV. Alfonso; Abbâdî, Zünnûnî, Zîrî, Cevherî ve Eftâsiler⁹ gibi diğer emirliklere nispeten daha büyük olan bu emirlikleri vergiye bağlamıştır.¹⁰ İspanyayı Müslümanlardan geri alma planları *Reconquista*¹¹ düşüncesinden hareketle Müslüman beldelerine işgale başlamış ve emirlikler arasında bulunan siyasi kavgayı daha da derinleştirerek kendilerini haraca bağlamıştır.¹² İslam kaynaklarında *Tâğiyetu’r-Rumu’l-Âzam, Ezfenş*

⁶ Mehmet Özdemir, *Endülüs* (İstanbul: İSAM, 2014), 100-107; Özdemir, “Endülüs” 11/214.

⁷ Montgomery & Cachia Watt & Pierre, *Endülüs Tarihi* (İstanbul: Küre Yayınları, 2015), 95-97.

⁸ Özdemir, *Endülüs*, 108.

⁹ Özdemir, *Endülüs*, 111.

¹⁰ Özdemir, *Endülüs*, 111.

¹¹ İspanyolca da yeniden fetih manasına gelen Reconquista, İber yarımadasında bulunan Hristiyan topluluklarının İspanya’yı Müslümanlardan geri alıp, Müslümanlıktan İspanya’yı oluşturma çabalarıdır. 1492’ de son İslam Devleti olan Ben’i-Ahmer’in yıkılmasıyla bu amaç sonucuna ulaşmıştır.

¹² Özdemir, “Endülüs”, 11/220; Mehmet Özşenel, “Mülûkü’t-Tavâif”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/552.

b. Ferzelend, Ezfûnş gibi isimlerle anılan IV. Alfonso¹³ Müslüman Emirliklerden almış olduğu vergilerle ordusunu güçlendiriyor ve Müslüman topraklarına baskınlar düzenliyordu.¹⁴ Elde etmiş olduğu bu başarılarından dolayı Hristiyan kaynaklar kendisinden övgüyle bahsetmektedir.¹⁵ IV. Alfonso, Endülüs'te İslam'ı ve Müslümanları tamamen ortadan kaldırma çabasına paralel olarak yılın sonunda (478/1085) Tuleytula'yı ele geçirdi.¹⁶ İşgal için bu şehri seçmesi önceden beri söylenen ve bir deyim haline gelen "Tuleytula'yı zapt eden İspanya'ya hakim olur." sözünün sonucuydu.¹⁷ Tuleytula'nın işgal edilmesi Müslümanlar arasında büyük bir üzüntüye sebep olmuştur. Endülüs de bulunan emirlikler kendi güçlerini birleştirmeye çalışsalar da bunu başaramayacaklarını anlayınca Mağrip de ki kardeşlerinden yardım istemeye karar verdiler. Aralarında nüfuzca güçlü olan Abbadi Emiri önderliğinde bir heyeti yardım için Merâkeş'e gönderdiler.¹⁸ Bu davete duyarsız kalmayan Yûsuf b. Taşfîn (öl. 500-1106) ordusuyla İberyâ yarımadasına geçip kendisine katılan birliklerle Zellaka mevkiinde karargahını kurdu. Bu sırada Sarakusta'yı kuşatan IV. Alfonso hemen ordularını hazırlayıp Yûsuf b. Taşfîn'i karşılamaya hazırlandı. Zellaka mevki yakınlarında yapılan bu savaşı Müslümanlar sayıca az olmalarına rağmen kazandı.¹⁹ Yûsuf b. Taşfîn Endülüs'te kendisinden istenen yardım görevini îfâ edip Mağrib'e döndükten sonra IV. Alfonso Müslüman devletler arasında birliğin tesis edilemeyeişi gibi sebeplerle tekrardan Leyyit kalesini kuşattı. Müslüman devletler Yûsuf b. Taşfîn'den tekrar yardım istedi. Yûsuf b. Taşfîn kendilerine tekrar yardım ederek aralarında birliği sağlamalarına yönelik nasihatlerde bulundu. Belli bir süre sonra Murâbıtlar devletinden yeniden yardım istenince ulemanın fetvasına da dayanılarak Endülüs Merâkeş'e bağlı bir bölge altına girerek resmen Murâbıtlar devletine bağlanmıştır.²⁰ Yaklaşık 60 yıllık hükümlerinin ilk yıllarında adaletli, halk ve ulema tarafından takdir toplayan bir yönetim tarzı uygulayan Murâbıtlar, sonrasında bu tutumu devam ettirememiştir.

¹³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân* (Beyrut: Dâru's-sadr, ts.), 7/19.

¹⁴ Zülal Kılıç, *Hadis Tarihindeki Yeri Bağlamında Kâdî İyâz'ın Hadis Usûlü Anlayışı* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 9.

¹⁵ Lütfi Şeyban, *Endülüs'te Murâbıtlar ve Muvahhitler Dönemlerinde Müslüman-Hristiyan İlişkileri (Endülüsin Geri Alınışı=Reconquista 1085-1238)* (İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002), 26.

¹⁶ Şeyban, *Endülüs'te Murâbıtlar ve Muvahhitler Dönemlerinde Müslüman-Hristiyan İlişkileri*, 26.

¹⁷ Özdemir, *Endülüs*, 117.

¹⁸ Özdemir, *Endülüs*, 123; Kılıç, *Hadis Tarihindeki Yeri Bağlamında Kâdî İyâz*, 9; Şeyban, *Endülüs'te Murâbıtlar ve Muvahhitler Dönemlerinde Müslüman-Hristiyan İlişkileri*, 26.

¹⁹ Watt & Pierre, *Endülüs Tarihi*, 90-98; Şeyban, *Endülüs'te Murâbıtlar ve Muvahhitler Dönemlerinde Müslüman-Hristiyan İlişkileri*, 26; Kılıç, *Hadis Tarihindeki Yeri Bağlamında Kâdî İyâz*, 10.

²⁰ Watt & Pierre, *Endülüs Tarihi*, 100-110; Özdemir, *Endülüs*, 124-127.

Özellikle Yusuf b. Taşfin döneminde ulemâya ayrı ilgi gösteren devlet politikası kendisini ve devleti ulemâ nazarında da önemli bir konuma getirmiştir. Sözelimi İbn Arabî “Murâbıtlar, hakkın çağırıcıları, dinin yardımcılarıdır. Onlar Müslümanların koruyucuları ve mücahitlerdir.” demiştir.²¹ Aradan geçen zamandan sonra devlet adamlarının müsrifçe tavırları, halka yüklenen ağır vergiler, yönetim ile halk arasında yaşanan iletişim bozuklukları gibi sebeplerle iç huzursuzluklar baş göstermeye başlamıştır. Bu sırada Kastilya Krallığı içerisindeki problemleri çözmüş ve Müslüman topraklarına yeniden saldırmaya başlamıştı.²²

Endülüs halkının, Murabıt devletinden iki konuda beklentisi vardı; adil bir yönetim ve kendilerini muhafaza etme gücü. Devletin halka yüklediği vergiler ve devlet büyüklerinin lüks hayatı ilk beklentiyi kırarken, 512/1118 yılında I. Alfonso’nun Sarakusta’yı istila etmesi ve ardından Endülüs şehirlerinin teker teker düşmesi ikinci algıyı kırdı. Sarakusta şehri Endülüs için tampon bir bölge olması hasebiyle düşüşü diğer şehirlerin elden gitmesini hızlandırdı.²³ Bunlara devlet içinde vuku bulan isyanlarda eklenince devletin çöküşü kaçınılmaz bir hale büründü.

Murâbıtlar devletine karşı en ciddi isyan hareketi Muhammed b. Abdullah b. Tüمرت (öl.1130-1269) öncülüğünde yapılmıştır. Murâbıtlar devletinde görmüş olduğu bazı dini yanlışları ve gelenekleri düzeltme amacıyla ortaya çıkan İbn Tüمرت, Berberi olan Masmûde aşiretine bağlı Herga kabilesinden bir din bilginiydi. Endülüs, Bağdat, Mekke, Medine Dimaşk, İskenderiye, Kahire gibi ilim merkezlerinde fıkıh, fıkıh usulü, hadis, hadis usulü tefsir, hilafiyât gibi İslami ilimlerde döneminin önemli hocalarından dersler almıştır. İtikatta büyük ölçüde Eş’arî ve Mu’tezile’nin, fıkıh usulünde İbn Hazm’ın, İmamet konusunda Şîa’nın etkisinde kalan İbn Tüمرت, belli bir mezhebe bağlı olmayıp eklektik bir din anlayışı geliştirmiştir. Aynı zamanda Gazzâlî’nin (öl. 505-1111) *emri bi’l-ma’ruf nehyî ani’l-münker* anlayışı düşünce sistemi üzerinde etkili olmuştur. Bu düşünceyle Murâbıtlar devletinde bulunan bazı davranış ve uygulamalara karşı çıkmış ve yanlış bulduğu bu davranışları *Menâkir* olarak isimlendirmiştir.²⁴ İbn

²¹ Huseyn b. Muhammed el Şevvât, *Kâdî İyâz âlimu’l-mağrib ve imâmu ehl’i’l-hadîs fî vaktihî* (Dimeşk/ Suriye: Dâru’l-Kalem, 1999), 17.

²² Özdemir, *Endülüis*, 127.

²³ Özdemir, *Endülüis*, 126-129.

²⁴ Arif Aytekin, “İbn Tüمرت”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/425; Kılıç, *Hadis Tarihindeki Yeri Bağlamında Kâdî İyâz*, 25.

Tümert (öl. 1130-1269), Gazzâli'nin Dımaşk ve Bağdat'ta derslerine devam ettiği sırada *İhya* nüshaları Mağrib'de yakılınca bu devletin yıkılışının onun vasıtasıyla olması için duada bulunduğu dair rivayetler bulunmaktadır.²⁵ 509/1116 Yılında Mağrib'e gitmek üzere İskenderiye'den ayrılan İbn Tümert'in iki tane hedefi vardı: *emri bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l-münker* metodunu uygulama ve eğitim faaliyetleri. İbn Tümert yaklaşık beş yıl süren bu dönüş yolculuğunda Murâbıtlar devleti altında bulunan bölgelerde ki *Menâkır* olarak isimlendirmiş olduğu teşbih ve tecsîm konuları ile İslam'a uygun olmadığına kanaat getirdiği tutum ve davranışların ıslah edilmesine yönelik çalışmalar yapılması gerektiğini düşündü ve bunları yapmaya başladı. Ancak yapmış olduğu bu faaliyetler sonucunda devletin demir yumruğu ile karşılaşarak birçok yerden sürgün edildi. Düşünmüş olduğu ıslah hareketinin Murâbıtlar ile yapılmayacağı kanaatine varınca bu devletin yıkılıp yerine yeni bir devletin kurulması gerektiğini düşünerek Murabıt devletiyle savaştı. Kendilerinden destek aldığı geniş bir kitleyle isyan hareketine başladıktan sonra kendi otoritesi için mehdiliğini ilan etti.²⁶ İbn Tümert etrafında bulunanların çoğalmasıyla onları teşkilatlandırma ihtiyacı hissederek *aşere* (onlar meclisi), *ehlü'l-hamsin* (elliler grubu), *ehlü's-seb'in* (yetmişler grubu) ve *talebe* (öğrenciler) şeklinde gruplandırarak bunların hepsine Muvahhidler²⁷ adını verdi.²⁸ Murâbıtların Endülüs'te meydana gelen işgal hareketleriyle uğraşmaları ve İbn Tümert'in bu süreçten oldukça iyi bir biçimde yararlanıp Muvahhitleri cahil, mürtet, mücessime, müşrik gibi vasıflarla itham eden vaazlar verip eserler kalem alması vefat ettiği zaman Murâbıtların başkenti Merakeş'i fethedecek dini ve siyasi bakımdan güçlü bir devleti geride bırakmasını sağlayan en temel faktörlerdendir.²⁹ İbn Tümert'in Muvahhitler Devleti kuruluşunda oldukça önemli payı olmasına rağmen devleti en yakın talebesi Abdü'l-Mü'min b. Alî (öl. 558/1163) kurmuştur. Muvahhitler'in yanında

²⁵ Özdemir, *Endülüs*, 131.

²⁶ Kılıç, *Hadis Tarihideki Yeri Bağlamında Kâdî İyâz*, 12-13; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih* (Ankara: TDV Yayınları, 2016.), 203-204; Watt & Pierre, *Endülüs Tarihi*, 110; Özdemir, *Endülüs*, 130-133.

²⁷ Manası Allah'ı birleyenler şeklindedir.

²⁸ Özdemir, *Endülüs*, 132.

²⁹ İsmail Yiğit, "Murâbıtlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/153; Mehmet Özdemir, "Muvahhidler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/411; Özdemir, *Endülüs*, 132.

diğer isyan hareketleri ile de uğraşan Murâbıtlar, 539/1145 yılında başkenti Merâkeş'in Abdü'l-Mü'min b. Alî (öl. 558/1163) tarafından fethedilmesi ile resmen yıkılmıştır.³⁰

Murâbıtlar döneminde devletin hukuki kademelerinde Mâlikî ulemâ bulunup resmi olarak da bu mezheb benimsenmekteyken, Muvahhidler döneminde durum tam tersine dönmüştür. Mâlikî mezhebine karşı müsbet tavır takınmayan Muvahhidlerin İbn Ebi Zeyd (öl.386-996)'in *Müdevvene, Nevâdir, Muhtasar*'ı, İbn Habîb (öl. 238/853)'in *el-Vâdiha fi's-Sünen ve'l-Fıkh* gibi birçok Mâlikî fıkıh ile alakalı eserleri yaktığı kaynaklarda geçmektedir.³¹ Hatta Mâlikî fukahâsına karşı “ Mucessimleri, ifsat çıkaran berberileri ve düzen bozucu fakihleri öldürün” diye etbalarına söylediği rivayet edilmektedir.³² Bu kadar sert bir tavır takınmalarının sebeplerinden biri olarak Murâbıtlar devletinin Gazzâlî ve Eş'ari akidesine karşı sert bir tavır takınması gösterilmektedir. Nitekim Murâbıtlar Gazzâlî'nin *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* adlı eserini okumayı, evde bulundurmayı yasaklamış, hatta yaktırmıştır.³³ Kâdî İyâz'ın da Gazzâlî'nin *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* adlı eserini yakmaya fetva veren âlimler'in arasında olduğunu söyleyenler bulunsun da ³⁴ Kâdî İyâz'ın böyle bir fetva vermediği, ve *İhya*'yı bir hidayet kitabı olarak gördüğü belirtilmektedir.³⁵ Mâlikî mezhebine aşırı bağlılığı eleştirerek Kur'ân ve Sünnet içtihadını öne çıkartması her ne kadar İbn Tümert'e selefi bir imaj verse de aslında kendisinin itikatta Eş'arî, fıkıhta da Mâlikî mezhebi sınırların da durduğu belirtilmektedir.³⁶

İbn Tümert'in kendisini beklenen Mehdi ilan edip kendisinde ismet vasfının bulunduğunu iddia etmesi, muğayyebât ilimlerine sahip olduğunu ileri sürmesi, kendisine tabi olanlar dışındakileri tekfir edip canlarını ve mallarını helal sayması, etbâna Eş'arî, Şii, Mu'tezile ve Harici akidesinden topladığı bir kitap meydana getirip ezberlenmesini farz kılması, ezberlemeyeni tekfir edip bu kitabı Kur'ân ile eşdeğer tutması, Fukahâ'nın çoğunu eleştirip bir kısmını öldürmesi ve kitapları yaktırması,

³⁰ Özdemir, *Endülüs*, 133; Yiğit, “Murâbıtlar”, 31/154; Özdemir, “Muvahhidler”, 31/412.

³¹ Şevvât, *Kâdî İyâz âlimu'l-mağrib*, 25.

³² İbn Azârî Muhammed, *el-Beyânu'l-Mağrib fi Ahbâri'l-Mağrib* (Beyrut-Lubnan: Daru's-Sadr, 1950), 68.

³³ Eyyüb Said Kaya, “Mâlikî Mezhebi”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/525; Şevvât, *Kâdî İyâz âlimu'l-mağrib*, 25.

³⁴ Kılıç, *Hadis Tarihideki Yeri Bağlamında Kâdî İyâz*, 15.

³⁵ Beşir Alî Ahmed et-Turâbî, *el-Kâdî İyâz ve cuhûduhu fi İlmi'l-hadis rivâyâten ve dirâyeten*, (Beyrut-Lubnan: Daru- İbn Hazm, 1997), 111-113.

³⁶ Kaya, “Mâlikî Mezhebi”, 27/530; Aytekin, “İbn Tümert”, 20/427.

âhad haberi ve Kıyası kabul etmemesi ve sabah ezanına *اصبح و لله الحمد* ibaresini ekletmesi İbn Tümert tarafından temelleri atılan Muvahhidun devletinde eleştirilen ve batıl olarak görülen uygulamalarındandır.

Yukarıda saymış olduğumuz sebepler Kâdî İyâz ve döneminde yaşayan diğer ulema tarafından oldukça ciddi bir tenkide tabi tutulup yönetim ve ulema arasındaki gerginliği arttırmıştır.³⁷

Muvahhitlerin hükümranlılığı döneminde Endülüs ve Mağrib’de ulema ile yönetim arasında gerek dini gerek siyasal çatışmalar sebebiyle ilmi gelişmeler ve çalışmalar sekteye uğramıştır. Kâdî İyâz ulema ve yönetim arasında dini, akîdevi ve siyasi olarak çatışma yaşanan bu dönemde önde olan şahsiyetlerden olması sebebiyle süregelen çatışmadan etkilenmiş ve çalışmalarını Murâbıtlar dönemindeki kadar rahat bir şekilde sürdürememiştir.³⁸

³⁷ Şevvât, *Kâdî İyâz âlimu’l-mağrib*, 24-25.

³⁸ Şevvât, *Kâdî İyâz âlimu’l-mağrib*, 22-25, 172-177; Yiğit, “Murâbıtlar” 31/155; Özdemir, “Muvahhidler” 31/412; Aytekin, “İbn Tümert” 20/427; Özdemir, *Endülüs*, 134-139.

BİRİNCİ BÖLÜM

KÂDÎ İYÂZ'IN HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ

1.1. Hayatı

1.1.1. Doğumu, İsmi ve Künyesi

Kâdî İyâz, oğlu Muhammed b. İyâz'ın, babasının hattıyla yazılı bulunduğu kâğıttaki bilgilere göre 476/1083 yılının şaban ayında Mağrib'in Sebte şehrinde dünyaya gelmiştir.³⁹ Bu verilen tarih üzerine tüm tarihçilerin ittifakı bulunmaktadır.⁴⁰

Kâdî İyâz'ın tam olarak ismi Ebu'l-Fadl İyâz b. Mûsa b. İyâz b. Amrûn b. Mûsa b. İyâz b. Muhammed b. Abdullâh b. Mûsa b. İyâz el- Yahsûbi es- Sebtî'dir.⁴¹ Künyesi olan Yahsûb aslı Arap kabilesi olan Himyer'e dayanmaktadır.⁴² İbn Hallikân (öl. 681-1282) gibi bazı âlimler her ne kadar dedelerinin ismini farklı olarak aktarsa da kaynakların çoğu isminin bu şekilde olduğu konusunda muvafıktır.⁴³

Öğrencisi Ebu'l-Kâsım b. Melcûm, bir mecliste Kâdî İyâz'a nesebi sorulunca “Benim ezberlediğim kadarıyla İyâz b. Mûsa b. İyâz b. Amrûn b. Mûsa b. İyâz. Bundan sonrasını da Muhammed b. Abdullah b. Mûsa b. İyâzdır. Muhammed'in Ebû İyâz olup olmadığını veya aralarında biri olup olmadığını bilmiyorum.” dediğini aktarır.⁴⁴ Oğlu Muhammed'in verdiği bilgilere göre künyesi Ebu-l Fadl'dır.⁴⁵

1.1.2. Ailesi

Kâdî İyâz oldukça tanınmış, asil, cömert, ilim geleneği olan bir aileye mensuptur. Büyük dedesi Kayravan dan göçüp Fasa gelmiştir.⁴⁶ Oğlu Muhammed ailesinin kökeni hakkında şöyle der: “Büyük dedelerimizin memleketi Endülüs'tür. Oradan Fas'ın Kayravan şehrine göçmüşler. Son olarak dedemiz Amrûn Sebtaye

³⁹ Muhammed İbn Kâdî İyâz, *et-Târîf bi'l-Kâdî İyâz* (Mağrib: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûnü'l-İslâmiyye, 2009), 4.

⁴⁰ Şevvât, *Kâdî İyâz âlimu'l-mağrib*, 24.

⁴¹ et-Turâbî, *el-Kâdî İyâz ve cuhûduhu fi ilmi'l-hadis*, 65.

⁴² Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr 'alâ şihâhi'l-âşâr* (Dimeşk/ Suriye: Daru'l Kalem, 2018), 9.

⁴³ et-Turâbî, *el-Kâdî İyâz ve cuhûduhu fi ilmi'l-hadis*, 65.

⁴⁴ et-Turâbî, *el-Kâdî İyâz ve cuhûduhu fi ilmi'l-hadis*, 66.

⁴⁵ Macid b. Ali b. Abdullah el-Gâmidî, *Muhtelefü'l-hadîs 'inde Kâdî İyâz min hilâli Kitâbihi İkmâlû'l-Mu'lim* (Medine: Câmiatu Ümmü'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 26.

⁴⁶ Şevvât, *Kâdî İyâz âlimu'l-mağrib*, 25.

yerleşmiştir. Endülüs'ten ne öncesi ne de sonrası hakkında bir şey bilmiyorum.”.⁴⁷ Yüksek ilmî birikiminde ailenin ilmi bir geleneğe sahip olmasının önemli bir payı vardır.⁴⁸

Kâdî İyâz ilme değer veren bir ailede, âlimler, âbidler ve mücahitlerle dolu bir şehirde gözünü dünyaya açmıştır. Küçük yaşında Kur'ân-ı Kerimi hıfzetmiş ve çeşitli ilim dallarında uzman hocalardan eğitim almıştır.⁴⁹ İbadetleri konusunda da çok hassas olan Kâdî İyâz, zamanının büyük bir kısmını büyük dedesi “Amrun” tarafından vakfedilen mescidin yanındaki camide geçirirdi.⁵⁰ Vera ve takva sahibi olan Kâdî İyâz, gece namazlarını kılmaya oldukça ehemmiyet gösterirdi.⁵¹

1.1.3. Vefatı

Kâdî İyâz'ın ömrünün son demleri Murâbıt ve Muvahhidlerin fikri, siyasi ve askeri çatışması arasında geçmiştir. Bu esnada Kâdî İyâz toplumda öne çıkan ve inisiyatif alan bir karakter olarak karşımıza çıkar.⁵² Ömrünün sonlarına doğru Murâbıt ve Muvahhid devleti arasında çıkan ihtilafta memleketi olan Sebte'yi herhangi bir yıkıma karşı korumak için çalıştı.⁵³

Zehebî, Kâdî İyâz'ın vefat tarihini 544 /1149 yılı olarak aktarırken, hangi ay olduğu konusunda iki görüş zikreder. İlk olarak Cemâziyelâhir ayını aktarırken ikinci olarak Ramazan ayını söyler. Kâdî İyâz, Merâkeş'de vefat edip, Bâbüîlân'da defnedilmiştir.⁵⁴

⁴⁷ Ebû-Abdullah Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Lübnan: Müessesetu'r- Risâle, 1985), 20/213; İbrâhîm b. Alî b. Muhammed İbn Ferhûn, *Dîbâcu'l-müzheb fi ma'rieti âyânı ulemâi'l-mezheb* (Kahire/Mısır: Daru't-Turas Li'Tab'i ve'n-Neşr,2012), 2/46.

⁴⁸ Mohammed Kais Riahi, “Kâdî İyâz ve menhecuhu fi dirâseti'l-hadîsü's-şerîf kitabu'l-buğyetu'r-râid”, *Mecelletu'l Hikmetu'l-Âlemiyye*, (2021), 4.

⁴⁹ Şevvât, *Kâdî İyâz âlimu'l-mağrib*.24

⁵⁰ Şevvât, *Kâdî İyâz âlimu'l-mağrib*.25

⁵¹ Kâdî İyâz, *et-Târîf bi'l-Kâdî İyâz*, 5.

⁵² Ahmet Yılmaz, *Kâdî İyâz'ın Kitâbü's-Şifâ Adlı Eseri ve Osmanlı'da Şifâhanlık Geleneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Doktora, 2015), 20.

⁵³ Yılmaz, *Kâdî İyâz'ın Kitâbü's-Şifâ Adlı Eseri ve Osmanlı'da Şifâhanlık Geleneği*, 20.

⁵⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 20/217; M. Yaşar Kandemir, “Kâdî İyâz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001.), 24/117.

1.2. İlmî Kişiliği

Yukarıda da belirtmiş olduğumuz gibi bir kişinin doğduğu ve büyüdüğü şehir bakış açısına, düşüncelerine ve ilmi olarak kişiliğine etki eden en önemli unsurdur. Bu bağlamda düşünüldüğünde Sebte gerek ahalisi gerekse coğrafyası bakımından oldukça önemli bir konuma sahipti. Hiç şüphesiz ki Kâdî İyâz'ın birden fazla ilimde söz sahibi olmasında Sebte şehrinin ciddi katkısı bulunmaktadır. Bu sebeple kitaplar kendisini “*Kâdî İyâz bulunduğu dönemde hadiste, fıkhu'l-hadîs'de, garîbinde, müşkilinde, muhtelefu'l-hadîsde, hadisin sahihini zayıfından ayırmada, ricâl ilminde kendi çağında imamdı. Nevazil konularında, nahivde, edebiyatta da kendi döneminde önderlerden sayılırdı.*” şeklinde anlatır.⁵⁵

1.2.1. İlim Tahsili

Sebte, birçok kişinin ticaret, ilim ve seyahat için uğradığı, Endülüs'ü doğuya, doğuyu da Endülüs'e bağlayan önemli bir liman şehridir.⁵⁶ Şehrin ismi olan “Sebte” kelimesinin kökeni hakkında çeşitli görüşler öne sürülmüştür. En meşhur olan görüşe göre kelime aslının kesmek, bölmek manasına gelen ve Hz. Nuh'un oğlu olan, Sebt b. Sam b. Nuh dan geldiğidir.⁵⁷

Herhangi bir sebeple Endülüs'e gelmek isteyen veya Endülüs den doğuya gitmek isteyen bir kişi Sebte şehriden geçmek mecburiyetindeydi. Bu sebeple Sebte şehri birçok âlimin bir araya geldiği, çeşitli ilmi meclislerin düzenlendiği bir şehir olmuştur.⁵⁸ Ayrıca Sebte Kâdîliği da yapmış olan Kâdî Ebû Abdullah b. İsâ et-Temîmî

⁵⁵ Kâdî İyâz, *et-Târîf bi'l-Kâdî İyâz*, 4.

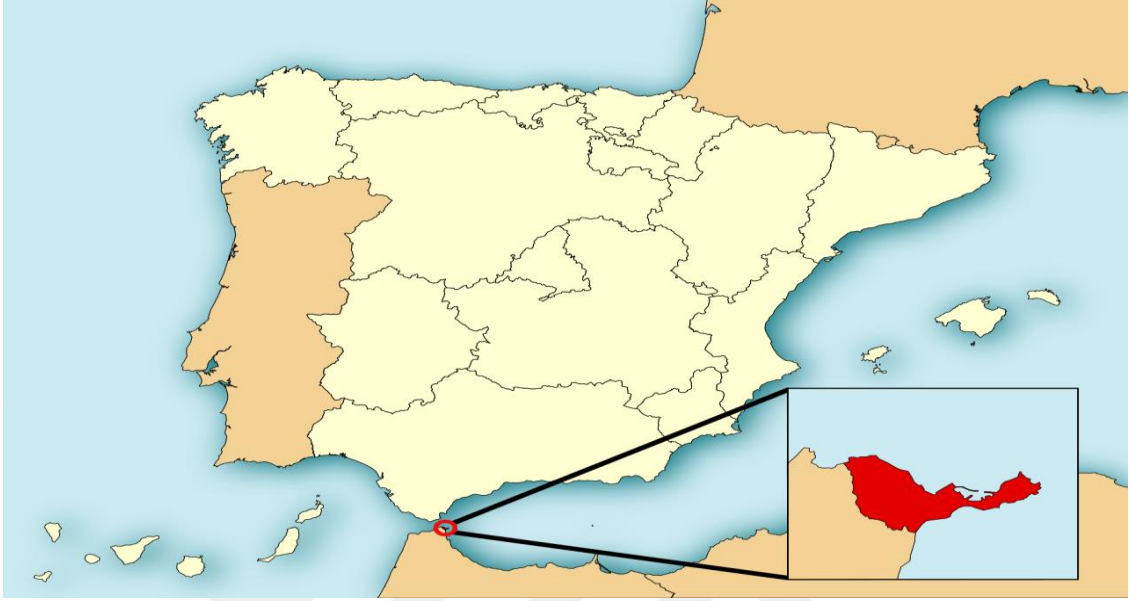
⁵⁶ Murat Gökalp, *Kâdî İyâz ve Şifâ adlı eserinde peygamber tasavvuru* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2005).35

⁵⁷ Tâceddin el-Ezherî, “Kâdî İyâz hayatuhû ve ârâuhû fi İlmi'l-hadîs”, *el-İzâh* 24 (2012).

Yukarıdaki görüş, Kâdî İyâzın da *el-Gunye* adlı eserinde de zikretmiş olduğu, uydurma olduğu kesin olan bir rivayete binaen söylenmiş bir görüş olmalıdır. Bu rivayet şu şekildedir; *O şehir, Mağrib'de denizlerin [Atlas Okyanusu ile Akdeniz] birleştiği yeredir. O, Nuh'un oğlu Sâm'ın oğlu Sebt tarafından kurulmuş bir şehirdir. Ve Sebt, kendi isminden bu şehre mahsus bir isim türetti: Sebte. Ardından, bu şehrin bereket ve emniyeti için duada bulundu. Bundan dolayıdır ki, herhangi bir kimse, bu şehre yahut ahalisine yönelik bir kötülük dilerse, Allah o kötülüğü onu dileyenin başına geçirir.* Kâdî İyâz, *el-Gunye Fihristu Şuyûhi'l-Kâdî İyâz*., thk. Mâhir Zühayr Cerrâr, I. bsk., Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut-Lübnan 1982, 116-117.)

⁵⁸ et-Turâbî, *el-Kâdî İyâz ve cuhûduhu fi ilmi'l-hadîs*, 71.

(öl. 505/1111) ve İbnü'l-Fâsî olarak bilinen Ebû İshâk b. Ca'fer el-Levâtî (öl. 513/1119) gibi âlimlerde şehri oldukça değerli kılmaktaydı.⁵⁹

(Sebte şehrinin konumunu gösteren bir harita)

Kâdî İyâz, İlme önem veren asil bir aileye mensup olmanın yanında, sâlih, zeki, âbid insanların bulunduğu bir ortamda dünyaya gelmiştir.⁶⁰ Bu sebeple ilmi hayatı küçük yaşlarda başlamıştır. Oğlu Muhammed b. İyâz babasını anlatırken şöyle demektedir: “ O, oldukça asil, anlayışı yüksek, ilme oldukça düşkün, âlimlerin yanında hürmet sahibi, ilim meclislerinde çokça bulunan, birçok ilimde derinleşmiş bir kişidir.”⁶¹ Kâdî İyâz zekası, verası ve ilme olan iştiağının yanında, çok az insana nasip olacak bir ortam, maddi olarak rahatlık ve âlimlerle dolu bir çevreye sahipti.⁶² Aslında kendisinde bulunan özellikleri yanı sıra, ortamı da kendisini ilmi olarak geliştirmeye oldukça katkı sağlamaktaydı.

Kâdî İyâz eğitimini, Mâğrib’de var olan usul üzere almıştır. Nitekim İbn Haldûn’un (öl. 808/1406) *Mukaddime*’de verdiği bilgilere göre Kuzey Afrika da ilim okunması istenen kişiler çocukluk yaşlarından eğitime başlanır. Eğitime Kur’ân-ı

⁵⁹ Yılmaz, *Kâdî İyâz’ın Kitabü’ş-Şifâ adlı eseri ve Osmanlı’da Şifâhanlık Geleneği*, 15.

⁶⁰ Şevvât, *Kâdî İyâz âlimu’l-mağrib*, 67.

⁶¹ Mohammed Kais, “Kâdî İyâz ve menhecuhu fi diraseti’l-hadisü’ş-şerif”, 325.

⁶² Riahi, “Kâdî İyâz ve menhecuhu”, 325.

Kerim Kıraat-ı Sebâ üzere, tüm rivayetleriyle hıfzettirmekle başlanır. Ardından ergenlik çağına kadar hat, şiir, nahiv, sarf gibi eğitimler, talebe ergenlik çağına ulaşmadan verilir.⁶³ Kâdî İyâz'da bu gelenek üzere yetişmiş ve ilk eğitimini bu minvalde almıştır.

Kıraat ilmini devrin önemli kıraat âlimlerinden olan Abdullah b. İdris el-Makrî (öl. 515/1122), Muhammed b. Abdullah el-Mevrevî (öl. 500/1107), Muhammed b. Abdullah el-Emevî el-Mufessir (öl. 517-1123); Arap dilini Ebû Ali Hasan b. Alî (öl. 501/1108), Halef b. Yûsuf (öl. 532/1138); Akide, Kelam, Cedel ve Münazara gibi ilimleri de Abdulğâlib Yûsuf es-Sâlimî (öl. 516-1122), Muhammed b. İsa et-Temîmî (öl. 505-1112) gibi devrin önde gelen âlimlerinden almıştır.⁶⁴ Bunun dışında tefsir, hadis ve çeşitli birçok alanda dersler almış ve metinler ezberlemiştir.

1.2.2. Rihleleri

Kâdî İyâz uzunca bir süre Sebte de kaldıktan sonra, (507-1114) senesinin Cemâziyelevvel ayının yarısında, salı günü İlim tahsili için Endülüs'e gitmiştir.⁶⁵ İlk ilim yolculuğu olan bu seferde kendisi Kurtuba, Mursia gibi birçok ilim merkezini gezmiştir. Kendisinin ilk yolculuğu, âlimlerin ve ilim talebelerinin en fazla uğrak yeri olan Kurtuba'dır.

Kurtuba'da İbn İtâb, İbn Hamdîn, Ebu'l Kasım Nahhâs gibi birçok âlimden dersler almıştır. Burada geçirdiği zaman zarfından çok fazla etkilenen Kâdî İyâz, Kurtuba'dan ayrılırken orada geçirdiği günler için bir şiir kaleme almıştır.⁶⁶

Kurtuba'dan sonra, dönemindeki önemli hadis hafızlarından biri olan Ebû Ali es-Sadeî'den (öl. 514-1120) ders almak için Mursia şehrine yöneldi. Ancak Ebû Ali es-Sadeî kendisine verilen Kâdîlık görevini kabul etmediği için, yönetimle sıkıntı yaşamış ve bu sebeple ortadan kaybolmak durumunda kalmıştır. Dışarıdan gelen birçok talebe kendisini beklerken, birçok kişide kendisini bulamayınca geri döner. Kâdî İyâz kendisini yaklaşık bir ay kadar bekler. Genel af ile ortaya çıkan Ebû Ali es-Sadeî, Kâdî

⁶³ Gökalp, *Kâdî İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru*, 22.

⁶⁴ Şevvât, *Kâdî İyâz âlimu'l-mağrib*, 70.

⁶⁵ Kâdî İyâz, *et-Târîf bi'l-Kâdî İyâz*, 9.

⁶⁶ et-Turâbî, *El-Kâdî İyâz ve cuhuduhu fi İlmi'l Hadis rivayeten ve dirayeten*, 74.

İyâz'ın kendisini görmek üzere gelip bulamayınca geri döndüğünü duyunca çok üzülür. Ancak daha sonra Kâdî İyâz tekrar kendisinden icazet alır.⁶⁷ Oğlu Muhammed, babasının bu seferinde Hafız Ebû Ali el-Ğassani (öl. 498-1105), Ebû Abdullah el-Mâzerî (öl. 536-1141)⁶⁸ gibi birçok âlimle karşılaşp kendilerinden icazet aldıklarını söyler.⁶⁹

Kâdî İyâz'ın gerek Kurtuba'da gerekse kendi memleketi olan Sebte'de icazet aldığı birçok hocası bulunmaktadır. Talebelerinin suali üzerine *el-Ğunye* adlı eserinde, kendisinden ders aldığı ve icazet aldığı hocalarının hepsini toplamıştır.⁷⁰ Zehebî, kendisinin ilk hocasının Hafız Ebû Ali el-Ğassani olduğunu söylemektedir.⁷¹ Kâdî İyâz, yukarıda da anlatıldığı üzere ilk başta kendi memleketi olan Sebte de ki âlimlerden ders almıştır, ardından Kurtuba ve Mursia gibi Endülüs şehirlerindeki hocalardan dersler ve icazetler almıştır.

Şu noktaya da dikkat çekmek gerekir ki, Kâdî İyâz, bulunduğu şehir itibariyle oldukça önemli bir konumda yaşamıştır. Bu itibarla birçok âlimden yararlanmış, çok fazla rihle yapmadan birçok âlimden icazet alma imkanına sahip olmuştur.

1.2.3. Hocaları

Kâdî İyâz, *el-Ğunye* adlı kitabında hocalarını detaylı olarak anlatmaktadır. Bunlardan bazıları;

Hafız Ebû Ali, Hüseyin b. Muhammed Es-Sadeî (öl. 514/1120): Endülüs'ün en büyük muhaddislerindendir. Çok fazla rihle yapan Sadeî, Mısır, Mekke, Vâsıt, Bağdat, Şam gibi birçok beldede ilim tahsil etmiştir. Kâdî İyâz Ebû Ali es-Sadeî'nin tüm hocalarını içine alan bir fihrist hazırladığını söyler. Ebû Ali es-Sadeî, Kâdî İyâz küçükken iki kez Sebteye gelmiştir. Aynı zamanda Kâdî İyâz'ın Kurtuba'daki hocalarından⁷² olup kendisinden en çok yararlanmış olduğu hocasıdır. Kendisine

⁶⁷ et-Turâbî, *el-Kâdî İyâz ve cihûduhu fi ilmi'l-hadis*, 76-77.

⁶⁸ Ebu Abdullah El-Mazeri (öl. 536-1141/1142) Bütün rivayetlerinin icazetini vermiştir.

⁶⁹ Muhammed.b. İyâz, *et-Târîf bi'l-Kâdî İyâz*, 111.

⁷⁰ Kâdî İyâz, *el-Ğunye fi şuyûhi el-Kâdî İyâz* (Daru Ğarbu'l İslami, 1982), 25-26.

⁷¹ Zehebî, *Siyeru-a'lâmi'n-nübelâ*, 20/213.

⁷² Şevvât, *Kâdî İyâz âlimu'l-mağrib*, 89.

Sahîhayn'ı, İmam Tirmîzi'nin *el-Camiu's-Sahîh*'ini, eş-Şemâilü'n-nebeviyye'sini ve diğer birçok eseri okumuştur.⁷³

Muhammed b. İsa Et-Temimi (öl. 501/1108): Kâdî İyâz'ın en çok yararlandığı hocası olması yanında, Sebte şehrinin meşhur âlimlerindendir. Kendisinden *Muvatta'*, *Sahîhu'l-Buhârî*, *Sahîhu'l-Müslim*, *Süneni Ebî Dâvud*'un icazetlerini aldığını, Kâsım b. Sellâm (öl. 224/838) ve Hattâbî'nin (öl. 388/998) *Garîbu'l-hadîs* adlı eserlerini kendisine tamamen okuduğunu ve bunun dışında birçok kitabın icazetini aldığını söylemektedir.⁷⁴ Ayrıca hocalarını tanıtmak üzere kaleme aldığı *el-ğunye* adlı eserine Muhammed b. İsa ile başlamaktadır.⁷⁵

İsa b. Muhammed ez-Zührî Ebu'l-Esbağ (öl. 530/1135): Önemli bir muhaddis ve usul âlimidir. Buhârî'nin Kerîmetu'l-Merveziyye'den gelen rivayetinin ravilerindendir. Ebu'l Velîd el-Bâcî ve Ebû Alî el-Ceyyânî gibi önemli âlimlere talabelik yapmıştır. Kâdî İyâz kendisine Bâcî'nin *Kitâbu't-ta'dil* ve *t-tercîh*, *el-Fusûl fî ahkâmî'l-usûl* adlı eserini, Nahhas'ın da *Kitâbu'l-vakf* ve *l-ibtidâ* adlı eserlerini okumuştur.⁷⁶

Sîrac b Abdülmelik b Sirâc el-Emevî (öl. 508/1114): Rivayeti çok olan hafızlardandır. Edebiyat, şiir, garîbu'l-hadîs ve şerhler konusunda çağın önde gelen âlimlerindendir. Kâdî İyâz kendisinden ders almak için Kurtuba'ya gitmiş ve kendisinden Hattâbî'nin (öl. 388/998) *Garîbu'l-hadîs*'ini, Herevî'nin (öl. 401/1011) *Kitâbu'l-garîbeyn*'ini ve diğer birçok eseri dinlemiştir. Ayrıca Sîrac b Abdülmelik Kâdî İyâz'a tüm merviyâtının icazetini vermiştir.⁷⁷

Süfyan b. el-Âs el-Esedî (öl. 520/1126): Endülüs'ün büyük hafızlarından. Zabt ve itkân ehli olup çok fazla rivayeti bulunmaktadır. Kâdî İyâz kendisiyle görüşmek

⁷³ Me'mun Felâh el-Hafîl, *Taâkkubâtu'l-Kadî İyâz alâ Sâhihi İmâm Müslim min hilâli Kitâbihi Meşâriku'l-Envâr* (Ürdün: Ürdün Üniversitesi, 2014), 36; Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 129; Şevvât, *Kâdî İyâz âlimu'l-mağrib*, 100.

⁷⁴ Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 28.

⁷⁵ Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 27.

⁷⁶ Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 83; Şevvât, *Kâdî İyâz âlimu'l-mağrib*, 93.

⁷⁷ Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 201.

için Kurtuba'ya gitmiştir. *Sahîhi Müslim*'i, *Sîretu İbn Hişâm*'ı, İbn Abdilber'in (öl. 463/1071) *Behcetü'l-mecâlis*'ini ve başka birçok eseri kendisinden dinlemiştir.⁷⁸

Muhammed Bin Abdullah El-Meâfirî (öl. 543/1148): Ebubekir b. Arabi olarak meşhur olan Abdullah el-Meâfirî, Kâdî İyâz'ın hem Sebte'de hem de Kurtuba'da yararlanmış olduğu âlimlerdendir.⁷⁹ Endülüs ve Mağrib'de usul, tefsir ve kırâat alanında önemli bir âlimdir. Aynı zamanda kendi eserlerinde itkan ve zabt sahibidir. Kendisi doğu bölgesine çok fazla rihle yapmıştır. Kâdî İyâz kendisiyle Sebte'de, Kurtubada ve İşbiliye'de görüşmüştür.⁸⁰

İbrahim b. Ahmed El Basri (öl. 523/1129): Sebte'de yaşayan önemli bir fakîh ve kâdîdir.

İbrâhim b. Cafer Ebû İshâk (öl. 513/1119): Kâdî İyâz kendisine Muvatta'ı okumuştur.

Ahmed Bin Tahir El-Ensari (öl. 520/1127): Önemli bir muhaddistir. Kendisinin *Muvatta* ve İmam Müslim'in *Sahîh*'i ile alakalı önemli çalışmaları vardır. Ricâl alanında yetkindir.

Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Ensârî en-Nahvî (öl. 520/1126): Ğirnata'da Kârî'lerden olup önemli bir nahiv âlimidir. Kendisi insanlar tarafından çok sevilen, mütevazî, ahlaklı bir kişidir. Kâdî İyâz Kur'an'ı İbn Âmir rivayetiyle Sebte'de kendisine okumuştur. Ardından kendisiyle Ğirnata'da bir kez daha karşılaşmış ve burada Ebu'l-Hasen'e ait *Mahâricu'l-hurûf* kitabını okumuştur.⁸¹

Yusuf Bin Musa el-Kelbî (öl. 489/1095): Sebte'de bir süre yaşamıştır. Kalam ilmiyle iştiğal etmiştir. Eş'arî mezhebine bağlıdır. Edebiyat ve Nahiv alanında yetkindir. Kendisinden akîde ile ilgili icazetler almıştır.

Ebû Abdillâh Ahmet b. Muhammed el-Havlânî (öl. 508/1114): Oldukça rihlesi bulunan ve rivayeti fazla olan Muhammed el-Havlânî, döneminin önde gelen

⁷⁸ Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 205; Şevvât, *Kâdî İyâz âlimu'l-mağrib*, 101.

⁷⁹ Ezherî, "Kâdî İyâz hayatuhû ve ârâuhû fi İlmi'l-hadîs", 8.

⁸⁰ Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 66.

⁸¹ Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 176; Şevvât, *Kâdî İyâz âlimu'l-mağrib*, 93.

muhaddislerindendir. Kâdî İyâz kendisinde *Muvatta'* ve birçok eseri okumuştur. Ayrıca tüm merviyâtının icâzetini kendisine vermiştir.⁸² Bu saymış olduklarımız dışında;

Musa b. Abdurrahman Eş-Şatîbî (öl. 517/1123), Ahmed b. Osman b. Mekhûl (öl. 513/1120), Ahmed b. Muhammed El-Havlânî (öl. 508/1114), Ğâlib b. Atiyye el Mehâribî (öl. 518/1124), Muhammed b. Abdulazîz el-Ensârî (öl. 518/1125), Muhammed b. Alî b. eş-Şatîbî (öl. 500/1106), Muhammed b. Ömer ez-Zebîdî (öl. 501/1107), Ebu'l-Velîd Abdullâh b. Ahmed b. Tarîf (öl. 520/1226), Ebu'l-Abbâs Ahmet b. Osmân b. Mekhûl (öl. 513/1119), Ebu'l-Kâsım Halef b. İbrâhîm b. Halef (öl. 511/1118), Ebu'l-Mutarrîf Abdurrahmân b. Saîd (öl. 522/1128), Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Halef el-Ensârî (öl. 528/1133), Ebu'l Hasen Alî b. Abdurrahmân et-Tenûhî (öl. 514/1121), Ebû Âmir Muhammed b. Ahmed et-Tuleytulî (öl. 523/1129), Ebû Abdullâh Muhammed b. Alî et-Tağlibî (öl. 508/1115) yararlanmış olduğu hocalarındandır.

Kâdî İyâz özellikle rivayet çerçevesini genişletmek, ilmi tekmlisini tamamlamak amacıyla gitmeye gücü yetmediği âlimlerden, özellikle Meşrik ulemasından icazet istemiştir. Bu âlimler Kâdî İyâz'ın ilmi şöhretine binaen icazetlerini göndermişlerdir. Bu âlimlerin sayısı yaklaşık yirmi dördtür.⁸³ Bunlardan önemli olan bazı şahsiyetleri vermekle iktifa edeceğiz.

Ebu Tahir, Ahmed b. Muhammed. Es-Selefî (öl. 576/1181): Aslen İsbahan'lıdır. Ancak İskenderiye'de meskundur. Rivayeten ve dirayeten zamanının önde gelen hadis hafızlarından olup, çok fazla rihle yapmıştır. Kâdî İyâz kendisinden icazet istediği zaman icazeti vermiş aynı zamanda kendisi de Kâdî İyâz'dan icazet istemiştir. İcazetleri gönderdikleri zaman birbirlerine karşı sevgi, muhabbet ve saygı barındıran bir şiirle göndermişlerdir.⁸⁴

Haydâr b. Yahyâ el-Cîlî (öl. 530/1136): Aslen Horasanlıdır. Daha sonra Mekkeye gitmiştir. Önceleri çok fazla zengin ve dünyalık işlerle uğraşan biriyken, sonrasında dünyadan yüz çevirerek kendisini tamamıyla ilim ve ibadete verdi. Çoğu

⁸² Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 106-108.

⁸³ Şevvât, *Kâdî İyâz âlimu'l-mağrib*, 109.

⁸⁴ Şevvât, *Kâdî İyâz âlimu'l-mağrib*, 110.

zaman oruç tutar, hadis ve tefsir dersleri alırdı. Kâdî İyâz'a Hattâbî'nin (öl. 388/998) *Meâlimü'sünen*'i, Sa'leb (öl. 291/904) ve Vâhidî'nin (öl. 468/1076) tefsirlerinin icazetini yazarak göndermiştir.⁸⁵

Ebu'l Hasen el-İskenderânî (öl. 519/1125): Mısırlı muhaddistir. Rivayet ettiği hadislerin senedine hakimdir. Çok fazla rivayeti olup hepsinin icâzetini Kâdî İyâz'a yazmıştır. Abdülğanî b. Saîd'in (öl. 409/1018) *el-Mu'telif ve'l-muhtelif*'i, Abdurrezzâk es-Sanânî'nin (öl. 211/826) tefsiri, icazetini vermiş olduğu bazı eserlerdir.⁸⁶

Halef b Halef El-Ensari (öl. 508-1114/1115), Abdullah b. Muhammed El-Fehri (öl. 530-1135), Halef b. Halef el-Ensârî (öl. 508/1114), Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed el-Fehrî (öl. 530/1136), Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdu's-samet en-Neysâbûrî (öl. 549/1154), Ebû Âmir Muhammed b. Habîb el-Emevî (öl. 528/1133), Muhammed b. Alî el-Mâzerî (öl. 536/1142), icazet almış olduğu hocalarından bazılarıdır.

Kâdî İyâz *el-Ğunye* adlı eserinde geneli Sebte'de ve Kurtuba'da olmak üzere 98 hocasını saymaktadır. Biz burada müellifin önemli görmüş olduğumuz hocalarını aktarmakla yetindik.

1.2.4. Öğrencileri

Vefatından sonra eserleriyle kendisinden yararlanan Kâdî İyâz, yaşadığı dönemde birçok öğrenci yetiştirmiştir. Hatta Hüseyin b. Muhammed eş-Şevvât Endülüs ve Mağrib'de yaşayıp kendisinde yararlanmayan hiçbir ilim ehlinin olmadığını söyler.⁸⁷ Kendisinin en önemli talebeleri şunlardır:

İbrâhîm b. Yûsuf el-Merrî (öl. 569/1174): Kendisi İbn Kurkûl ismiyle meşhurdur. Birçok âlimle görüşmüş, önde gelen Muhaddis ve dil âlimidir. Kâdî İyâz'ı çok severdi. *Metâliu'l-envâr alâ sıhâhî (sahîhî)'l âsâr* adlı eseri hocasına olan

⁸⁵ Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 142.

⁸⁶ Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 178.

⁸⁷ Şevvât, *Kâdî İyâz âlimu'l-mağrib*, 239.

muhabbetinden dolayı yazdığı söylenir. Bu, *Meşâriku'l-envâr* 'ın ihtisar ve tashih edilerek bazı ilavelerin yapıldığı bir çalışmadır.⁸⁸

Ebu'l Kasım Halef b. Beşkuvâl (öl. 578-1183): İmam, hâfız, muhaddis, fakîh ve tarihçi olan İbn Beşkuval rivayet ve dirayet ilimlerini cemedebilmiş olan nadir âlimlerdendir. Kâdî İyâz'la Kurtuba'da karşılaşp ders almıştır. Kendisine ait hadis metinlerinde ve senetlerinde geçen mübhem isimleri açıklamış olduğu *Ğavâmidu'l-esmâ'i'l-mübheme* ve *Târîhu eimmeti'l-Endülüs* isimli iki tane önemli eseri bulunmaktadır.⁸⁹

Abdurrahmân b. Muhammed el-Ensârî (öl. 584/1188): İbn Hubeyş ismiyle meşhur olan Abdurrahmân b. Muhammed, Endülüs'te kiraât, ulûmu'l-Kur'ân, ilel ve ricâl alanlarında önde gelen âlimlerdendir. Dönemin hükümdarının isteği doğrultusunda üç halîfe döneminde yapılan fetihler ve önemli tarihi bilgileri içeren *Kitâbu'l-meğâzî* adında önemli bir eseri bulunmaktadır. Kâdî İyâz kendisine tüm müellefâtının icazetini vermiştir.⁹⁰

Bunların dışında Ebû Cafer b. Ezdi El-Ğırnatî (öl. 576-1180/1181)⁹¹ Muhammed b. Hasan Abdurrahmân b. Ahmed b. el-Ezdî (öl. 575/1180), Abdurrahîm b. İsa el-Ezdî (öl. 606/1210), Abdullâh b. Ahmed el-Abderî (öl. 566/1170), Muhammed b. Hasan b. Atiyye (öl. 560/1165), Ebûbekir el-İşbîlî (öl. 575/1179) gibi şahsiyetler kendisine öğrencilik yapmıştır.⁹²

1.2.5. İ'tikâd'î ve Fıkhi Mezhebi

Kâdî İyâz, i'tikâdî olarak Eşâri mezhebine bağlıydı. Küçük yaşlardan beri akîdevî eğitimini bu sistem üzere almıştır. Mezhebine fazlaca bağlı olan Kâdî İyâz'ın bu

⁸⁸ Şevvât, *Kâdî İyâz âlimu'l-mağrib*, 240; Emin Aşıkkutlu, "İbn Kurkul", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara:TDV Yayınları, 1999), 20/145.

⁸⁹ Mehmet Özdemir, "Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I) (Endülüslüler'e Ait Kaynaklar)", *İSTEM* 14 (2009), 14; Şevvât, *Kâdî İyâz âlimu'l-mağrib*, 241; Ebu'l-Kasım Halef İbn Beşkuvâl, *Ğavâmidu'l-esmâ'i'l-mübheme* (Beyrut-Lübnan: Âlemu'Kutub, 1986.), 1.

⁹⁰ Şevvât, *Kâdî İyâz âlimu'l-mağrib*, 241-242; Sâmi es-Sakkâr, "İbn Hubeyş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 1999), 20/77.

⁹¹ Şemsüddin ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. (Beyrut-Lubnan: Daru'l Garbul İslamiyye, 2003), 12/586.

⁹² İbn Ferhûn, *Dîbâcu'l-müzheb*, 2/47; Şevvât, *Kâdî İyâz âlimu'l-mağrib*, 239; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. 20/216.

durumunu *eş-Şifâ* adlı eserinde Ebu'l-Hasan el-Eşârinin (öl. 324/935-936) görüşlerine çokça başvurmasından anlıyoruz. Mû'tezile'ye karşı bu sebepten ötürü her zaman mesafeli olmuştur. Ayrıca Muvahhidler devletine karşı mücadele etmesindeki en büyük sebeplerden birisi de itikâdî olarak birçok meselede aralarında olan ihtilafıdır. Bu ihtilafın başında devlet başkanının masumiyeti meselesi gelir⁹³

Kâdî İyâz fûrû' fıkıhta Mâlikî mezhebine bağlıydı. *Tertibi'l-medârîk* isimli eserinin mukaddimesinde'de *Ameli Ehli Medine* üzerine bir bahis açması bunun göstergesidir. Zaten kendisi de bunu söylemektedir.⁹⁴

1.2.6. Hakkında Söylenenler

Kâdî İyâz, yaşadığı dönemde birçok âlim tarafından zekâ, ahlak, ilim, verâ' gibi konularda övülmüştür. Sadece ilmi olarak değil şahsiyet ve karakter olarak da toplumda önemli ve sevilen bir şahsiyet olmayı başarmıştır.

İbn Hallikân (öl. 681/1282) Kendisinden “Dönemindeki hadis imamlarındandır. Arap dili, Nahiv, Ensâb, Eyyâmu'l-Arab konularında yetkindir.” diye bahseder. En önemli talebelerinden olan İbn Beşkuval (öl. 578-1183) ise hakkında “Çok fazla hadis toplardı, aynı zamanda hadislere karşı ayrı bir ilgisi bulunmaktaydı. O birçok alanda söz sahibiydi. Aynı zamanda zekâsı ve anlayışı da de oldukça ileri seviyedeydi.” demektedir.⁹⁵

Endülüslü âlimler Kâdî İyâz'ın ilmini, faziletini övmüş, ilmi seviye olarak bu kadar yüksek olan birinin Endülüs'e gelmesini garip karşılamışlardır. Mesela Hocası Ebû Muhammed b. Cafer kendisi hakkında” Mağrib'ten bize ondan daha soylu, asil birisi gelmemiştir” demiştir. Kâdî İyâz bazı âlimleri görmek amacıyla Endülüs'e gitmeye karar verince hocası Ebû Huseyn b. Sirâc “Onlar sana, senin onlara ihtiyaç duyduğundan daha fazla ihtiyaç duymaktadır” demiştir.⁹⁶ Birçok âlim tarafından övülen Kâdî İyâz için Zehebî “Allâme, yegâne hâfız, şeyhu'l-İslam” tabirlerini

⁹³ Turâbî, *el-Kâdî İyâz ve cuhûduhu fi ilmi'l-hadis*, 150.

⁹⁴ Turâbî, *el-Kâdî İyâz ve cuhûduhu fi ilmi'l-hadis*, 150-151.

⁹⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 20/215; Bekr b. Muhammed el-Buhârî, “Menhecü'l-Kâdî İyâz fî şerhi garîbî'l-hadis fî kitâbihî meşârikü'l-envâr alâ sihâhi'l-âsâr”, *Mecelletü-l Ulûmu's-Şer'iyye*, (2012.), 91.

⁹⁶ Şevvât, *Kâdî İyâz âlimu'l-mağrib*, 276.

kullanmaktadır.⁹⁷ İbn Ferhun ise imam, allame gibi kelimelerle kendisini nitelerken aynı zamanda kendi döneminde ki önde gelen hadis âlimlerinden olduğunu ve Mâlikî mezhebindeki önemli konumundan bahseder. Şiir, belağat, nahiv ve ensab gibi ilimlerde de zamanının önde gelen âlimlerinden olduğunu söyler.⁹⁸

Yukarıda da gördüğümüz gibi gerek kendi döneminde gerek sonraki dönemler de kendisine ve görüşlerine değer verilen bir âlim olan Kâdî İyâz, hem mezhepsel hem de akîdevi olarak farklı olsa da Osmanlı coğrafyasında da önemli bir konum da bulunmuştur. Hiç şüphesiz ki bunun en önemli sebebi Osmanlı medreselerin de okutulan *eş-Şifâ* adlı eseridir. Bunların dışında birçok âlim tarafından da övülmüştür.⁹⁹

1.2.7. Eserleri

Kâdî İyâz, hadis, fıkıh, akîde ve tarih gibi birden fazla alanda söz sahibiyken hadis alanında daha fazla öne çıkmıştır. Kendisine ait birçok alanda oldukça önemli eserler bulunmaktadır. Oğlunun deyişiyle “Çağının en çok eser verenlerinden olup, kalemi oldukça nahiftir”.¹⁰⁰ Zehebî, kendisinin eşsiz güzellikte eserler te’lif ettiğini ve bu eserlerin şöhretinin birçok yere ulaştığını söyler.¹⁰¹

Meşâriku’l-envâr ‘alâ şîhâhi’l-âşâr: Kâdî İyâz’ın hadis ilmindeki otoritesini gösteren eserlerinden birisidir. *Sahihayn* ve *Muvatta*’da bulunan garîb kelimeleri tebyîn etmek, zabtında problem olan kelimeleri, bölge isimlerini açıklamak amacıyla yazmıştır. Çalışmamızda inceleyeceğimiz eser olması sebebiyle gerekli açıklamaları ileriye bırakmayı uygun bulmaktayız.

eş-Şifâ’ bi-ta’rîfi hukûki (fi şerefi)’l-Muştafâ: Kâdî İyâz’ın en meşhur eseri olan *Şifâ* aynı zamanda Kâdî İyâz denildiği zaman akla gelen ilk eserdir. İlim ehlinin yanında çok değerli olan bu eser, İslam aleminin birçok yerinde okutulmuş ve okutulmaya devam etmektedir. Eser kendisine on binlerce kez okunmuştur.¹⁰² Dört bölümden meydana gelen eserde Hz. Peygamber’in yüce kişiliği ve sahip bulunduğu

⁹⁷ Zehebî, *Siyeru-a’lâmi’n-nübelâ*, 20/212.

⁹⁸ İbn Ferhûn, *Dîbâcu’l-müzheb fi ma’rieti âyanı ulemâi’l-mezheb*, 2/47.

⁹⁹ Yılmaz, *Kâdî İyâz’ın Kitâbü’ş-Şifâ Adlı Eseri ve Osmanlı’da Şifâhanlık Geleneği*, 183.

¹⁰⁰ Kâdî İyâz, *et-Târîf bi’l-Kâdî İyâz*, 4.

¹⁰¹ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 20/214.

¹⁰² Şevvât, *Kâdî İyâz âlimu’l-mağrib*, 217.

özelliklerle ona karşı saygısız davrananlara uygulanacak ceza konuları ele alır.¹⁰³ Eserin genel konusu her ne kadar peygamberimizin hayatı olsa da eserde usûlî, fıkhi, kelâmî, belâğî meselelere de temas eder. Bu sebeple eser İslam beldelerinde kendine oldukça geniş bir alan bulmuştur. Eserin üzerinde yirmiden fazla şerh bulunmaktadır. Ancak bu şerhler içinde en güzel olarak görülen Şihâbu'd-Din el-Hafâci'nin (öl. 1069/1659) *Nesîmu'r-riyâd* adlı şerhidir.¹⁰⁴ Kitabın mukaddimesinde Hz. Peygambere (s.a.v) karşı olan sorumlulukları ve onun faziletlerini anlamaya yönelik olarak bir eserin kendisinden ısrarla yazılmasını istenildiğini ve böylece eseri yazmanın gerektiğini düşünerek te'lif etmeye karar verdiğini uzun bir şekilde anlatmaktadır.¹⁰⁵

Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik: Mâlikî mezhebine bağlı 1600 kadar âlimin hayatını anlatan bir tabakat kitabıdır. Eser, Mâlikî mezhebindeki âlimlerin hayatını anlatan önemli bir kaynak olmanın yanında, kendisinden sonra yazılan birçok esere de kaynaklık etmiştir. Kâdî İyâz esere İmam Malik'in etraflı bir şekilde hayatını anlatarak başlar. Ardından İmam Malik'in çeşitli beldelerdeki talebelerini, hocalarını anlatarak devam eder. Anlattığı tabakaların hepsinde ilk olarak Medine, Irak ve Doğu illerinde yaşayan âlimlerin biyografilerini vermiştir.

el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ: Genel olarak usul kaidelerinin yazılmış olduğu eser on dokuz babdan meydana gelmektedir. Hadis tahammülü, edası, tahammül ve eda sîgaları, mana ile rivayet etmenin hükmü eserde değinilen bazı konulardır. Başta İbn Salâh (öl. 643-1242), Irâkî (öl. 826-1423) ve Suyûtî (öl. 911-1505) olmak üzere birçok usul âlimi esere atıf yapmaktadır.¹⁰⁶

İkmâlû'l-Mu'lim bi-fevâ'id (fî şerhi Şahîh)i Müslim: Mâzeri'nin (öl. 536-1141) Müslime yazmış olduğu ilk şerh olan el-Mu'lim adlı eserdeki hataları ve eksikleri tamamlamak üzere yazılmış eserdir. Bu eserin üzerine Übbî (öl. 828-1425) *İkmalü İkmâl'ul-Mu'lim*'i, onun üzerine de *Mükemmilü ikmâli'l-ikmâl* yazılmıştır. Eser isnâd,

¹⁰³ Kandemir, "Kâdî İyâz", 24/117.

¹⁰⁴ Şevvât, *Kâdî İyâz âlimu'l-mağrib*, 217.

¹⁰⁵ Kâdî İyâz, *eş-Şifâ bi ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ* (Beyrut-Lübnan: Daru'l Fikr, 1988), 28.

¹⁰⁶ Şevvât, *Kâdî İyâz âlimu'l-mağrib*, 215.

ricâl ve ilâhî konularında önemli bilgiler içermekle birlikte Müslim üzerine yapılan kapsamlı ilk şerh olmasıyla öne çıkar.¹⁰⁷

Buğyetü'r-râ'id fîmâ fî hadîsi Ümmi Zer' mine'l-fevâ'id: Kâdî İyâz'ın yalnızca Ümmi Zer' hadisini açıklamak üzere yazdığı eserdir. Eserde Ümmü Zer' hadisinin tüm tariklerini anlatıp ravilerin ve lafızların farklılıklarına dikkat çekmiştir. Ardından hadiste geçen garîb kelimeleri açıklayıp belâğî ve nahvî tahlillerde bulunmuştur. Eser, Ümmi Zer' hadisini her yönden incelemiştir. Bu sebeple İbn Hacer (öl. 852/1449) kendisinden sonra gelen tüm şârihlerin Ümmü Zer' hadisinin şerhinde kendisinden yararlandığını söylemektedir.¹⁰⁸

Ahbâru'l-Kurtubiyyîn: Kurtuba'da yaşayan âlimleri anlatan bir eser olup elimizde mevcut değildir.¹⁰⁹

İhtisâru Kitâbi Şerafi'l-Mustafâ: Hz. Peygamberin hayatını anlatan ihtisar bir eserdir.

el-Ğunye: Fihristü şüyûhi'l-Kâdî 'İyâz: Kâdî İyâz'ın kendisi tarafından yazılan, ilim almış olduğu hocalarının hayatına dair bilgi veren eseridir. Daha fazla hocası olmasına rağmen kendisi yüz kadar hocası hakkında bilgi verdiğini bildirmektedir.¹¹⁰

el-İ'lâm bi-hudûdi kavâ'idî'l-İslâm (el-Kavâ'id): Bir müderrisin küçük çocuklar için kısa ve öz bir şekilde İslâm'ın genel hükümlerini anlatacak bir risale yazmasını talep etmesi üzerine kaleme aldığı eseridir.

el-Ecvibe fîmâ ('ammâ) nezele fî eyyâmi kazâ'ih min nevâzili'l-aḥkâm: Kâdî İyâz'ın Kâdîlik yıllarında kendisine yöneltilen sorular ve vermiş olduğu fetvalardan oluşan bir eserdir. Eserin aslı kayıptır. Ancak oğlu Muhammed kendisine yöneltilen bazı soruları ve babasından naklen bilmiş olduğu cevapları da birleştirerek *Mezâhibü'l-hükkâm fî nevâzili'l-aḥkâm* ismiyle yeni bir şekilde toplamıştır.

¹⁰⁷ Şevvât, *Kâdî İyâz âlimu'l-mağrib*, 212.

¹⁰⁸ Şevvât, *Kâdî İyâz âlimu'l-mağrib*, 213.

¹⁰⁹ Şevvât, *Kâdî İyâz âlimu'l-mağrib*, 224.

¹¹⁰ Şevvât, *Kâdî İyâz âlimu'l-mağrib*, 226.

Sırru's-surat fi êdêbi'l-kudât: Kâdî İyâz'ın kayıp eserlerinden birisidir. Başlığından anlaşıldığı kadarıyla bir Kâdî'nin fetva verirken dikkat etmesi gereken kurallar, fetva verme amelinin ehemmiyeti gibi konulara değinen bir eserdir.

Metamihu'l-âhkâm fi şerhi'l-ahkâm: Kâdî İyâz'ın kayıp olan eserlerinden birisidir.

es-Seyfu'l-meslûl alâ men sebbe ashâbe'r-râsul: Hz. Peygamberin (s.a.v) ahabının değeri ve onlar hakkında kötü konuşanların durumunu anlatan bir eserdir. Eser kayıptır.

Garîbu's-Şihâb: Kudâî (öl. 454/1062) tarafından yazılan *Şihâbu'l-ahbâr fi'l-hikemi ve'l-emsâl* adlı eserindeki hadislerde geçen garîb lafızları açıkladığı eseridir. Ancak bu eser kayıptır.

el-Makâsidu'l-hisân fîmâ yelzemu'l-insân: (öl. 578-1183) Cibril hadisinde geçen kavramları ve konuları açıklama amacıyla kaleme aldığı eseridir. Kendisi *İkmâlû'l-mu'lim* adlı eserinin, Cibril hadisinin açıklandığı başlıkta “Bu hadiste geçen üç kısım¹¹¹ hakkında müstakil olarak *El-Makâsidu'l-hisân* eserini yazdık.” demektedir.¹¹² Bu eserde kayıp olup şu anlık elimizde bulunmamaktadır.¹¹³

¹¹¹ Üç kısım rivayette geçen İman, İslâm, İhsân kavramlarıdır.

¹¹² Kâdî İyâz, *İkmâlû'l-mu'lim bi-fevâ'idî saḥîhî Müslim* (Mısır: Daru'l-Vefâ, 1998), 205. İbn Ferhûn, *Dîbâcu'l-müzheb* 1/205; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 20/214-216; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/483; Şevvât, *Kâdî İyâz âlimu'l-mağrib*, 215-229; Kandemir, “Kâdî İyâz”, 24/117-118.

İKİNCİ BÖLÜM

KÂDÎ İYÂZ'IN MEŞÂRIKU'L-ENVÂR ADLI ESERİ

Meşâriku-l-envâr Kâdî İyâz'ın hadis ilmindeki otoritesini gösteren bir eser olup *Muvatta'* ve *Sahihayn*'da geçen garîb kelimeleri, hatalı yazılan künye, lakab ve nesep isimlerini düzeltmek amacıyla yazılmıştır.¹¹⁴ Eser genel tasnifte garîbû'l-hadîs alanında yazılmış olarak görülse de bunun dışında birçok hadis mesâline değinmiştir.¹¹⁵ Eser belirli kitaplar üzerine yazılmış garîbu'l-hadis başlığı altında da değerlendirmektedir.¹¹⁶

2.1. İsmi ve Yazılış Amacı

Meşâriku-l-envâr olarak meşhur olan eserin ismi konusunda farklı rivayetler bulunmaktadır. Zehebî (öl. 748/1348) eserin ismini, *Meşâriku-l envâr fi' iktifâi sahihi'l-âsâr* olarak¹¹⁷ Kâdî İyâz'ın oğlu Muhammed b. İyâz “*Meşâriku'l-envâr alâ sahihi'l-âsar*” olarak¹¹⁸, el-Makkari (öl. 1041-1632) ise “*Meşâriku-l envâr el-mübhemî sahihi'l-âsâr*” olarak belirtmektedir.¹¹⁹ Ancak kitabının önsözünde Kâdî İyâz'ın açıkça belirtmesine istinaden eserin ismi “*Meşâriku'l envâr alâ sıhâhi'l âsar*” şeklinde kabul edilir.¹²⁰

Bir eserin amacını ve içeriğini anlatan yegâne kaynak müellif tarafından kaleme alınan mukaddimesidir. Kâdî İyâz mukaddimesinde eseri niçin telif ettiğini, yararlandığı kaynakları ve bu alanda daha önce yazılmış eserleri zikretmektedir. Aynı zamanda kendisinden önceki ulemanın hadislerin doğru anlaşılması, zayıfının sahihinden ayırt edilebilmesi, hadisın isnâdında veya metninde geçen kelimelerin en doğru şekilde zabtını bulmak için vermiş olduğu çabalara değinmiştir. Daha sonra gelenlerin geçmiş ulemanın göstermiş olduğu çabayı göstermediklerini, ilme olan iştiağın azaldığını özellikle hadislerin rivayetinde lafızların zabtına dikkat edilmeyerek hadisın tahammül ve edasında insanların tesâhüle gittiklerini vurgulamıştır. Bu kişiler hakkında “Hadisleri ezberlemediler ki edası ve tahammülünde kabiliyetli olsunlar. Hadisin aslını bilmezler

¹¹⁴ Kandemir, “Kâdî İyâz”, 24/117.

¹¹⁵ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 10.

¹¹⁶ İmân el-Habîb, “Ehemmiyetu ilmi'l-hadîs fi fehmi'n-nusûsi'l-hadîs”, *Mecelletü-l Ulûmu'l-İslâmiyye ve't-Tabîyye*, (ts.), 597.

¹¹⁷ Zehebî, *Siyeru-a'lâmi'n-nübelâ*, 20/215.

¹¹⁸ Kâdî İyâz, *et-Târîf bi'l-Kâdî İyâz*, 117.

¹¹⁹ Muhammed b. Buhârî, “Menhecü'l-Kâdî İyâz fi şerhi garîbi'l-hadis”, 95.

¹²⁰ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 31.

ki hatalarını ve eksiklerini görsünler.” demektedir. Kâdî İyâz bu kişileri kafası dalgın veya uykusuzken hocadan hadisi dinleyip bu sebeple ne dinlediğini anlamayan veya mütesahil hocalardan münâvele yoluyla hadisleri aktarıp rivayetin zabtına ve manasına dair bir şey bilmeyen kişiler olarak tasvir etmiştir.¹²¹ Kâdî İyâz bu sebeplerden ötürü muhakkiklerin mana ile rivayet kapısını kapattıklarını söyleyip kendisinin de bu görüşte olduğunu dile getirir.¹²² Bu açıklamalar aynı zamanda eserin yazılma sebebini açıklamaktadır.

Kâdî İyâz zabt unsurlarına dikkat edilmeden rivayet edilen hadise örnek olarak Buhârî (öl. 256/870) ve Müslim’in (öl. 261/875) *Sahîh*’inde geçen Cüleybîb (r.a) hadisindeki “أَجْلَيْبِبَ أَنِيَه” lafzını örnek olarak verir. Ona göre bu hadisi rivayet eden ravilerden birisi أَنِيَه kelimesinin zabtını bilmediğinden lafzı ابنة şeklinde aktarmıştır. Kâdî İyâz ravinin lafzın manasını bilmemesi sebebiyle yanlış olabileceği vehmine kapılarak hadisi bu şekilde rivayet ettiğini, ancak kelime zabtının doğru olduğunu ve Arapların bu kelimeyi inkâr manasında kullandığını, buna benzer birçok örneğin bulunup hepsini eserinde ayrı başlıklar altında detaylı bir şekilde ele alacağını söyler.¹²³

Kâdî İyâz, *Usûl-i selâse*¹²⁴ diye belirttiği *Muvatta*’ ve *Sahîhayn*’daki kapalılıklar ve anlaşmazlıkları, garîb kelimeleri, rivayetlerin zabtı konusunda en doğru bilgileri içinde barındıran ve bunları farklı rivayet lafızlarıyla beraber verecek sadra şifa bir eserin bulunmayışı ve kendisinden böyle bir eserin yazılması talep edilmesi sonucunda bu eserini yazmaya karar vermiştir.

Kâdî İyâz, Dârekutnî’nin (öl. 385/995) *Tashîfu’l-muhaddisîn* adlı eserindeki rivayetlerin mezkur üç eserde geçen rivayetlere yoğunlaşmaması, Hattâbî’nin (öl. 388/998) *Garîbu’l-hadîs* isimli eserinde yukarıda anlatılan konuların sadece bir kısmına odaklanması ve hocası Ebu’l-Alî Hüseyin b. Muhammed el-Ğassâni (öl. 498/1104/1105) tarafından yazılan *Takyîdu’l-mühmel* adlı eserin sadece *Sahîhayn*’da bulunan hadislere yönelik olarak yazılıp *Muvatta*’daki hadislere yer vermemesi; eserde

¹²¹ Kâdî İyâz, *Meşâriku’l-envâr*, 32.

¹²² Kâdî İyâz, *Meşâriku’l-envâr*, 35.

¹²³ Kâdî İyâz, *Meşâriku’l-envâr*, 36/37.

¹²⁴ Kendisi *Muvatta*’ ve *Sahîhayn*’ı أصول الثلاثة olarak isimlendirmektedir.

bulunan açıklamaların ve bilgilerin yeterli olmasına rağmen sadece isim, künye, nesep ve lakaplar ile alakalı dar bir alanda yazılması sebebiyle konuyla ilgili yeni bir eser meydana getirmeye karar vermiştir.¹²⁵

Zikredilen sebeplerden ötürü Kâdî İyâz kendi tabiriyle gecesini gündüzüne katarak tüm işlerini ve meşguliyetlerini bir tarafa bırakıp bu esere yoğunlaşmıştır.¹²⁶ Eserde garîb lafızların açıklanmasına önemli bir yer verilmiş olsa da lafızların okunuşunu tashih edip düzeltmek ve bu konuda okuyucuya kapsamlı bir malumat sunmak, müellifin ana gayelerindendir. Nitekim Kâdî İyâz garîb kelimelerin açıklanmasını lafızların düzgün okunması için bir şart olarak görmektedir. Bu sebeple garîb kelimeleri detaydan ve karmaşıklıktan uzak olarak açıklamaya önem verdiğini söyleyerek bu eserin bir lügat kitabı olmadığını vurgular.¹²⁷

Eser garîbu'l-hadîs dışında birçok konuyu ihtiva etse de bazı çalışmalar da yapılan kategorik ayrımlar da garîbu'l-hadîs başlığı altında incelenmektedir. Mağrib Muhammed Hâmis Üniversitesinde yapılan *Ehemmiyetu ilmi'l-hadîs fî fehmi'n-nusûsi'l-hadîsî* adlı çalışma da *Meşâriku'l-envâr* belli kitaplar üzerine yazılmış garîbu'l-hadîs eseri olarak sınıflandırılmıştır.¹²⁸ Nitekim İbn Ferhûn (öl. 799/1397) *ed-Dîbac* adlı eserinde bu eserin yazılma sebebi olarak garîb kelimeleri açıklamak olarak bildirmiştir.¹²⁹ Ancak yukarıda da açıklamış olduğumuz üzere garîb kelimeleri açıklamak eserin sadece bir kısmını teşkil etmektedir.

2.2. Yazma Nüshaları

Meşâriku'l-envâr'ın önemli üç adet yazma nüshası bulunmaktadır. Bunlardan ilki İspanya Escorial Kütüphanesinde 1447 numara ile yer almaktadır. Bu nüsha Mağrib hattıyla yazılmış olup tam bir mahtûtdur. 222 adet levha da yazılı olan eser, 20 × 28 cm boyutundadır. Bir sayfada toplam 35 satır olup her satırda yaklaşık 20 kelime bulunur. Eserde bablar ve fasıllar babı ilgilendiren büyük harf ile ayrılmaktadır. Eserin nâsihi Ahmed b. Yûsuf el-Attâr olup, mahtûta'nın arka sayfasında Kâdî İyâz'a ait bir şiir bulunur. İmam Muhammed b. Suûd Üniversitesinde bu yazma nüshanın 6031 numarası

¹²⁵ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 38.

¹²⁶ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 38.

¹²⁷ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 40.

¹²⁸ el-Habîb, "Ehemmiyetu ilmi'l-hadîs", 597.

¹²⁹ İbn Ferhûn, *Dîbâcu'l-müzheb*, 170.

Eserin ikinci önemli yazma nüshası İrlanda'da Chester Beatty kütüphanesinde bulunmaktadır. Eser Mağrip hattıyla yazılmıştır. Nüshanın yazılış tarihi yazma nüshada yer almamakla beraber H. VII. asırda yazıldığı tahmin edilmektedir. 19×25 cm boyutlarında olan nüsha her satırda takriben 14 kelime olacak şekilde 27 satır olarak yazılmıştır.¹³¹

¹³¹ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, İrlanda Chester Beatty kütüphanesi, nr: 3937. Nâsih'in ismi ve nüshanın yazılış tarihi bilinmemektedir. Ancak Ahmed. eş-Şâmi tahminen h.7. asırda yazıldığını söylemektedir. bkz. Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 17

Eserin üçüncü nüshası Medîne'deki el-Câmiatu'l-İslâmiyye kütüphanesinde 4222 numaralı nüshadır. Bu nüsha yalnızca ن harfinden ي harfine olan kısmı içine alan eserin ikinci bölümünü kapsar. Eser 27×19 cm boyutundadır. Nüsha her satırda takriben 13 kelime olacak şekilde 25 satır olarak yazılmıştır. Nâsih'in ismi, nüshanın yazılış tarihi gibi bilgiler olmamakla birlikte eserin H.7. asırda yazıldığı düşünülmektedir.¹³²

بسم الله الرحمن الرحيم
و مقفلة المدنية المنزلة حسب البيان
المؤرخة في حجب

يا معين .

بسم الله الرحمن الرحيم .

حرف التون مع العزة ان اي قوله نائي بي الشجر يوماً اي بعد في طلب
النوي وفي الحديث الآخر فنان اي طلب شيء اي بعد والتائي اي بعد نائي اي مثل سعي
يسي ويقال مقفلة نائياً مثل حارب حارب ونار ينور مثل قال يقول وفي الحديث الآخر نائية
اي بعيدة وقوله في التور ما اراه يعني الانيسة بكسر التون مصوفاً اي غير واضحة وقد ذكر
ابن خلدون في الحرف ايضاً من رواية محمد بن يزيد عن ابي جبريل الانيسة والاول الكثر
واوجه التون مع الباء ان ب ا قوله ونبيك الذي ارسلت السعي ليعز من
عز جملة من التاء وهو الخبر فعيل بمعنى فاعل لانباية عن اسرائيل وشربينه وما بعشه
به وقيل فعيل بمعنى مفعول لان الله انباء بوجه واسر لغيبه وقيل ايضاً اشتق من النبي
مهموز وهو ما ارتفع من الارض لرفع منازلهم وقيل النبي بالعين ايضاً الطريق فتروا بذلك
لا تهم الطوق الى الله ومن لم يهزمه وعيانه قرين فامانه ميلاً من العزة وقيل من التوبة
وهي كالتنازع لرفع منازلهم وشرفهم على الخلق كما تقدم ن ب ب قوله نبي كنيب التيس
هو صياحه عند رادة السفاد ونحوه ان ب د قوله نبي عن المناذرة وفي الرواية الاخرى
قباذ بكسر التون كلمة بمعنى من يروح المروحي البانعة لشيئين بنذاه كل واحد منهما الى

صالح

¹³² Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, Medîne el-Câmiatu'l-İslâmiyye kütüphanesi, nr: 4222, Nâsih'in ismi ve nüshanın yazılış tarihi bilinmemektedir. Ahmed. eş-Şâmi tahminen h.9. asırda yazıldığına söylemektedir. bkz. Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 17.

Fas, Kahire ve Tunus'ta birçok baskısı bulunan *Meşâriku'l-envâr*'ın,¹³³ Ahmet Yeken el-Bel'amşî tarafından tahkik edilip Rabat'ta neşredilen baskısı (1403/1982) oldukça öne çıkmıştır. Ancak son olarak (1440/2018) yılında Sâlih Ahmed eş-Şâmî tarafından tahkik edilip, Daru'l-Kalem yayınları tarafından basılan son nüsha eserin alfabetik olarak düzenlenmesi ve tüm hadislerin tahriç edilmesi bakımından oldukça önem arz etmektedir.

2.3. Tasnif Sistemi

Meşâriku'l-envâr içerik ve tasnif sistemi olarak birçok alim tarafından övülmüş, Kâdî İyâz'ın bu ilimdeki vukûfiyetine delil olarak gösterilmiştir.¹³⁴ Nitekim İbn Salah'ın *Meşâriku'l-envâr*'ı inceledikten sonra söylemiş olduğu “*Meşâriku'l-envâr* Sebte'de doğdu (ortaya çıktı) ancak doğuş yerinin batıda olması ne acayıptır.”¹³⁵ sözü ilim ehli arasında eserin önemini ve içeriğinin sistematikliğini ortaya koyar.

Kâdî İyâz *Meşâriku'l-envâr*'ın mukaddimesinde eserin içeriğini, yazılma amacını ve nasıl bir sistemle yazıldığına dair geniş bilgi verir. Bunu eserin içeriği ile yakından alakalı terimlerle; beraâtü'l-istihlâl sanatı ile gerçekleştirir. Kâdî İyâz *Meşâriku'l-envâr*'da rivayetlerin sadece ilgili kelimelerini ele almayı tercih etmiş, rivayetin tamamına yer vermemiştir. Bu kelimeleri de Mağrip usulü hurufu mu'ceme'ye (alfabe) göre tertip etmiştir. Mukaddimede lafızları Mağrip usulü alfabetik sistemle yazdığını özellikle vurgulamıştır.¹³⁶ Mağrip usulü Arap alfabesi şu şekildedir:

ا، ب، ت، ث، ج، ح، خ، د، ذ، ر، ز، ط، ظ، ك، ل، م، ن، ص، ض، ع، غ، ف، ق، س، ش، ه، و، ي

باب الالف و الهمة المفردین başlığı ile elif ve hemzenin müfret ve müstakil olarak kullanıldığı kelimelerle eserine başlayıp ي harfîyle sonlandırır. Kelimenin ikinci ve üçüncü harfini de aynı şekilde Mağrip usulü Arap alfabesi takip edilerek sıralar.

¹³³ Kandemir, “Kâdî İyâz”, 24/116.

¹³⁴ Alî Mesû'dân, *Zabtu'l-hadîs fî Kitâbi Meşâriku'l-Envâr alâ Sîhâhi'l-Âsâr* (Cezâir: Bâtna Üniversitesi-Cezâir, 2013), 20.

¹³⁵ İbn Ferhûn, *Dîbâcu'l-müzhebe*, 2/49.

¹³⁶ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 38.

Örneğin التاء مع الراء babının ت babının التاء مع الراء başlığında Ümmü Süleym'in Hz. Peygambere gelerek kadının ihtilam olduğu zaman gusül abdesti almasının gerekliliği hakkında sormuş olduğu soruyu ihtiva eden rivayette¹⁴⁰ yer alan تَرَبَّتْ يَدَاكَ lafzının manası ve tefsiri hakkında ihtilaf olduğunu, Mâlik b. Enes'in bunun hüsrana uğramak, İbn Bekîr ve diğer bazı kişilerinde istiğna etmek, muhtaç olmamak anlamında kullanıldığını, ancak lügat âlimlerinin bu manaları doğru görmeyip lafzın kelime anlamı üzere elin toprakla dolsun manasına geldiğini belirtir. Dâvudî kelimenin aslında تَرَبَّتْ olduğunu, bununدا استغنت (istiğna etmek, muhtaç olmamak) manasına geldiğini ve kelimenin aslının Kıpti'ce olup sonradan Araplaştığını söyler. Kâdî İyâz kelime aslının Kıpti'ce olduğu görüşünü doğru bulmayıp diğer birçok rivayette de geçtiği üzere kelimenin Arapça olduğunu ifade eder. O, bazılarının "Aklın zayıflasın, bunu bilmiyor musun?, ilme muhtaç olasın, (tebrik manasında) çok güzel, toprak ile dolasın, sana hayır isabet etmesin." şeklinde manalar verdiğini, bazıları da bu lafızla kastedilenin muhatabı ilgili konularla alakalı ilim öğrenmeye teşvik manasında olduğunu söylediklerini nakleder. Kâdî İyâz bu kelimelerin Arap dilinde kelama yardımcı olma, kişinin meramını daha kısa ifadelerle anlatmak amacıyla kullanıldığını ve bu gibi kalıp cümlelerin çok fazla olduğunu söyleyerek لا اباك (Bil ki, anla ki), تَكَلُّكَ امك (Şaşkınlık, üzüntü), ويل (Beddua ifadesi), عَفْرِى حَلْقَى (Saçını başını yolduracak bir musibete duçar olasın), gibi ifadeleri bu bağlamda örnek olarak verir. Kâdî İyâz bu gibi ifadelerin çok kullanılması sebebiyle anlam genişlemesine uğrayıp dua ve zem için va'z olan kelimelerin yer yer taaccub (şaşıрма), istihsan (bir şeyi güzel görme), ta'zim (yüceltme) gibi manalarda kullanıldığını belirtir. Yukarıdaki rivayetin ülen kişiyle kelime manasının öldür ,lafzıyla başka bir rivayette geçtiğini¹⁴¹ تَرَبَّتْ جَيْبُكَ alakalı olarak kullanıldığını ancak Hz. Peygamber'in bu lafızla muhatap için dua kastetmiş olduğunu söyler.¹⁴² O, burada lügavî bir tahlile girmiş olup bu gibi kalıp

Üçüncü bölümde garîb kelimelerin açıklanma metodu detaylı olarak açıklanması sebebiyle örnekleri ilgili başlığa havale ediyoruz.

¹⁴⁰ Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Kahire/Mısır: Matbaatu İsa el-Bâni el-Halebî, 1374/1955), "Hayz", 7 (No:313).

¹⁴¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Müsnedu'n-Nisâ 4 (No:26631), Bu rivayet aynı şekilde Ümmü Süleym hakkında varit olup lafız aynı rivayette hem تَرَبَّتْ جَيْبُكَ hem de تَرَبَّتْ يَمِينُكَ şeklinde geçmiş olup manen aynıdır.

¹⁴² Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 325.

bulunan kişinin hadislerdeki anlaşılmayan lafızları anlama ve rivayetin zabtı noktasında başka bir kitaba ihtiyacı olmayacağını söylediğini nakleder.¹⁴⁶ İbn Hallikan (öl. 681/1282) özellikle garîbu'l-hadîs konusunda bu eserden istifade edilmesi gerektiğini vurgular.¹⁴⁷ İbn Ferhûn (öl. 799/1397), söylemiş olduğu “*Meşâriku'l-envâr* altınla yazılsa veya mücevherlerle tartılsa az gelir” sözü, eserin değerini ortaya koyar niteliktedir.¹⁴⁸ İbn Hacer el-Askalâni'de (öl. 852/1449) Buhârî (öl. 256/870) üzerine yazmış olduğu *Fethu'l-bârî* adlı eserinde, garîb lafızları açıklamada, isim, nesep ve künyelerin zabtında *Meşâriku'l-envâr*'dan yararlanmıştı.¹⁴⁹

Eserden çokça faydalanan âlimlerden birisi de İbn Salâh'tır (öl. 643/1245). Kendisi 65 bölümde hadis usulünü incelemiş olduğu *Mârifetu ulûmi'l-hadîs* adlı eserinin elli üçüncü bölümünde¹⁵⁰ eserden yararlandığını dile getirmiştir. Elli üçüncü başlığın son bölümünde bazı yerleri Kâdî İyâz'ın eserinden olduğu gibi aktardığını söyler.¹⁵¹ Ayrıca İbn Salâh'ın diğer bir eseri olan *Sıyânetü Sahîhi Müslim mine'l-ihlâli ve'l-galat ve himâyetühû mine'l-iskâti ve's-sakat* adlı eserinde birçok yerde *Meşâriku'l-envâr*'dan nakillerde bulunmuştur.¹⁵² İmam Nevevî *Minhâc*'ında, Ahmet b. Ömer el-Kurtûbî (öl. 656/1258) *el-Müfhim*'inde, Celâleddin es-Suyûtî (911/1505) *ed-Dîbac alâ sahihi Müslim*'inde, Bedrüddin el-Aynî *Umdetu'l-kâri*'sinde ve daha birçok âlim yazmış oldukları gerek şerh gerek ricâl eserlerinde kendisinden oldukça istifade etmiştir.¹⁵³

Metâliu'l-envâr alâ sıhâhi'l-âsâr adlı eser, müellif İbn Kurkûl (öl. 569/1174) tarafından net bir şekilde *Meşâriku'l-envâr*'ın üzerine yazıldığı tasrih edilmemesine karşın birçok kişi tarafından bu şekilde kabul edilmektedir. Bazıları Kâdî İyâz'ın eserini ihtisar ve tashih edip birtakım ilaveler yaptığını söylerken, bazıları da kendisine emanet olarak

¹⁴⁶ Ahmed b. Muhammed El-Makri, *Ezhêru-l-riyâd fî ahbâri'l-İyad* (Kahire/Mısır: İhyau Et-turasu-l İslamiyye, 2008), 2/21.

¹⁴⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/483.

¹⁴⁸ Burhaneddin İbn Ferhûn, *Dîbâcu'l-müzhêb fî ma'rieti âyânı ulemâi'l-mezheb* (Kahire/Mısır: Daru't-Turas li'Tab'i ve'n-Neşr, 2012), 2/49.

مشارق أنوار تبتت بسببته ... ومن عجب كون المشارق بالغرب

¹⁴⁹ Şevvât, *Kâdî İyâz âlimu'l-mağrib*, 223. İbn Hacer *Fethu'l-bârî* 432

¹⁵⁰ مَعْرِفَةُ الْمُؤَلَّفِ وَالْمُخْتَلَفِ مِنَ الْأَسْمَاءِ وَالْأَنْسَابِ وَمَا يُلْحَقُ بِهَا

¹⁵¹ İbn Salâh eş-Şehrezûrî, *Mârifetu ulumi'l-hadîs* (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1986), 1/357.

¹⁵² İbn Salâh, *Sıyânetü Sahîhi Müslim mine'l-ihlâli ve'l-galat ve himâyetühû mine'l-iskâti ve's-sakat* (Beyrut-Lübnan: Daru'l-Ğarbi'l-İslami, 1987), 248/274/183.

¹⁵³ el-Halîl, *Taâkkubatu'l-Kadî İyâz*, 178-182.

bırakılan *Meşâriku'l-envâr* dan iktibaslar yapılarak eserin hazırlandığını söyler. İki eser muhteva ve tasnif sistemi olarak hemen hemen aynıdır. Kâdî İyâz, İbn Kurkûl tarafından övülen ve sevilen bir âlimdir. Bu gibi sebepleri bir araya getirince *Metâliu'l-envâr*, *Meşâriku'l-envâr*'ın üzerine yazılmasa dahi kendisinden çokça yararlanıldığı net bir şekilde söylenebilir.¹⁵⁴ Bekir b. Muhammed el-Buhârî adlı araştırmacı *Meşâriku'l-envâr* üzerine yazmış olduğu bir makalede *Metâliu'l-envâr* ile *Meşâriku'l-envâr*'ı karşılaştırdığını ve *Metâliu'l-envâr*'ın mukaddimesinin çok basit farklılıklar dışında *Meşâriku'l-envâr* ile aynı olduğunu, İbn Kurkûl'un eserin birçok yerinde “Kâdî İyâz şöyle dedi” şeklinde lafızları ile “Kâdî İyâz'ın kendi hattıyla yazdığı nüshada şunu buldum” dediğini, eserin tasnif sistemi ve tertibinin *Meşâriku'l-envâr* ile aynı olduğu ve eserde verilen örneklerin manayı bozmayacak derecede ekleme ve çıkarmalar dışında hemen hemen *Meşâriku'l-envâr* ile olduğunu tespit eder.¹⁵⁵

Nâsiru'ddîn ed-Dîmaşkî *Tavdîhu'l-müştebih* isimli eserinde lafızların okunmasında *Meşâriku'l-envâr* ve *Metâliu'l-envâr*'dan yararlanmıştır.¹⁵⁶

Eserden yararlananlardan birisi de *en-Nâcî* lakabıyla bilinen Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed ed-Dîmaşkî'dir. (öl. 900/1495) O, Abdullah el-Münzirî'nin (öl. 656/1258) *et-Tergîb ve't-terhîb* adlı eserinde bulunan hataları tashih edip bazı eklemeler yapma amacıyla kaleme aldığı *Ucâletü'l-implâ'i'l-müteyessira mine't-teznîb 'alâ mâ vaqa'a li'l-hâfizi'l-Münzirî mine'l-vehmi ve gayrihi fî kitâbihi't-Tergîb ve't-terhîb* adlı eserin birçok yerinde *Meşâriku'l-envâr*'ı kaynak olarak göstermektedir.¹⁵⁷ Özellikle garip kelimelerin açıklanmasında¹⁵⁸, lafızların zabtında¹⁵⁹, hadislerin farklı rivayetlerini değerlendirmede¹⁶⁰, raviler hakkındaki bilgilerde¹⁶¹, rivayetlerdeki ihtilaflarda (*İhtilâf ve'l-vehm* başlığı doğrudan zikredilerek)¹⁶², nüsha farklılıklarına değinmede¹⁶³ ve bazı

¹⁵⁴ Âşikkutlu, “İbn Kurkûl”, 20/145; el-Halîl, *Taâkkubatu'l-Kadî İyâz*, 173-174.

¹⁵⁵ Bekr b. Muhammed el-Buhârî, “Menhecü'l-Kâdî İyâz fî şerhî garîbi'l-hadîs”, 109-111.

¹⁵⁶ Nâsiruddin Muhammed b. Abdullâh ed-Dîmaşkî, *Tavdîhu'l-Müştebih* (Beyrut-Lübnan: Müessesetu'r-Risâle, 1993), 509, 2/74, 5/219, 300, 7/63.

¹⁵⁷ Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed b. Mahmûd es-Dîmaşkî en-Nâcî, *Ucâletü'l-implâ'i'l-müteyessira mine't-teznîb 'alâ mâ vaqa'a li'l-hâfizi'l-Münzirî mine'l-vehmi ve gayrihi fî kitâbihi't-Tergîb ve't-terhîb* (Riyad/ Suudi Arabistan: Mektebetu'l-Meârif, 1999), 207, 271, 300, 313, 418, 2/501, 2/539, 2/645, 2/725, 2/744, 2/767,

¹⁵⁸ en-Nâcî, *Ucâletü'l-implâ'i'l-müteyessira*. 1/271,418, 2/725. 1

¹⁵⁹ en-Nâcî, *Ucâletü'l-implâ'i'l-müteyessira*. 1/207.

¹⁶⁰ en-Nâcî, *Ucâletü'l-implâ'i'l-müteyessira*. 1/313.

¹⁶¹ en-Nâcî, *Ucâletü'l-implâ'i'l-müteyessira*. 1/300, 2/745.

¹⁶² en-Nâcî, *Ucâletü'l-implâ'i'l-müteyessira*. 2/501,767.

rivayetlerin tercihinde¹⁶⁴ *Meşâriku'l-envâr*'dan oldukça yararlanmaktadır. Ayrıca Kâdî İyâz'ın *İkmalu'l-Mu'lim* adlı eserinden de nakillerde bulunmuştur.¹⁶⁵

Meşâriku'l-envâr'dan önce böyle bir çalışmanın olmaması, eserin değerini ilim ehli arasında oldukça arttırmıştır.¹⁶⁶

2.5. Sahîhayn ve Muvatta ile Sınırlı Tutulması

Kâdî İyâz böyle bir çalışmayı bütün hadis kitaplarını kapsayacak şekilde yapmanın yorucu ve zor olduğunu söyleyerek çalışmasını ana hadis kitapları olarak kabul edilen *Sahîhayn* ve *Muvatta* üzerinde gerçekleştirmiştir.¹⁶⁷ Onun da bildirdiğine göre böyle bir çalışmayı tüm hadis külliyatını kapsayacak şekilde yapmak oldukça güç ve zaman alıcı olurdu. Bununla birlikte müellif diğer hadis kitaplarında bulunan birçok rivayeti de açıklamaktadır. Örneğin Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855) *Müsned*'in de geçen *ما يقبضني ما يبسطها* hadisini diğer üç eserde bulunmamasına rağmen açıklamıştır. Burada geçen *يبسطني* kelimesinin mutlu olmak anlamına geldiğini, çünkü insanın mutlu olduğu zaman yüzünün genişlediğini söylemektedir. *يقبضني* kelimesinin manasının ise tam tersi olarak üzülme anlamında olduğunu, insanın üzüldüğü zaman yüzünün yukarıda anlatılanın aksine bir duruma büründüğünü belirtmektedir.¹⁶⁸

2.5.1. Sahîhayn ve Muvatta'da Esas Alınan Nüshalar

Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*'ın mukaddimesinde eseri neden, nasıl ve niçin yazdığına dair bilgileri aktardıktan sonra *Sahîhayn* ve *Muvatta*'da ki rivayetleri hangi nüshaya ve rivayete dayanarak ele aldığını açıklamıştır. Bu bilgileri *باب ذكر اسانيد في هذه* başlığında açıklamaktadır. Bunu, ihtilaf durumunda esere bakacak kişinin

¹⁶³ en-Nâcî, *Ucâletü'l-implâ'i'l-müteyessira*. 2/539.

¹⁶⁴ en-Nâcî, *Ucâletü'l-implâ'i'l-müteyessira*. 2/645, 2/793.

¹⁶⁵ en-Nâcî, *Ucâletü'l-implâ'i'l-müteyessira*. 2/744.

¹⁶⁶ Muhammed b. Buhârî, "Menhecü'l-Kâdî İyâz fî şerhi garîbi'l-hadis", 102.

¹⁶⁷ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 27-28. Kendi tabiriyle *امهات*

¹⁶⁸ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 243.

yukarıda mezkûr kaynakların hangi rivayetiyle kitapta bulunduğunu bilmesi açısından önemli gördüğünü vurgulamaktadır.¹⁶⁹

2.5.1.1. Muvatta Rivayeti

Kâdî İyâz, *Muvatta*’ rivayetlerinin çoğunu Endülüs’te Mâlikî fıkhnın yayılmasını sağlayan¹⁷⁰ ve *Muvatta*’ın önemli râvilerinden biri olan Ebû Muhammed Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî el-Kurtubî’ye (öl. 234/849) dayandığını söyler.¹⁷¹ Kâdî İyâz’ın Endülüs’lü olması ve Mağrip ehlinin arasında en çok bu nüshanın iştihar bulması Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (öl. 234/849) rivayetinin esas almasına neden olmuştur.¹⁷² Nitekim İbn Abdilber (öl. 463/1071) de *Muvatta*’ üzerine yazmış olduğu *et-Temhîd* adlı şerhinin mukaddimesinde “Beldemiz Endülüs’te güvenilirliği, dini, fazileti, anlayışı sebebiyle eserimde Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (öl. 234/849) rivayetini esas aldım.” demektedir.¹⁷³

Kâdî İyâz’ın *Muvatta*’ semâ’ı ve rivayeti Buhârî (öl. 256/870) ve Müslim’in (öl. 261/875) rivayetlerine nisbetle daha fazla hocadan gelmiştir. Bunun sebebi Endülüs’te Mâlikî mezhebinin yaygın olmasıdır.¹⁷⁴ Kâdî İyâz, *Muvatta*’ın el-Leysî rivâyetini Endülüs’te ve Sebte’de birçok hocasından müteaddit kez dinlediğini ve icazet aldığını söyler.¹⁷⁵

Kâdî İyâz Endülüs’te *Muvatta*’nın tamamını Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (öl. 234/849) rivayetiyle birkaç kez Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İtâb (öl. 520/1126) ve Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hamdîn’den (öl. 508/1114) sema etmiştir.¹⁷⁶

¹⁶⁹ Kâdî İyâz, *Meşâriku’l-envâr*, 42.

Ali Hakan Çavuşoğlu, “Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 43/267.

¹⁷¹ Kâdî İyâz, *Meşâriku’l-envâr*, 42.

¹⁷² Kâdî İyâz, *Meşâriku’l-envâr*, 42.

¹⁷³ İbn Abdilber en-Nemerî, *et-Temhîd limâ fi’l-Muvatta’ mine’l-me’ânî ve’l-esânîd* (Mağrib: Vizaretu Umûmi’l- Evkâfi ve Şu’unu’l-İslâmiyye, 1967), 10.

¹⁷⁴ Muhyiddin Avvâme, *Menhecu’l-Kâdî İyâz fi’z-zabti ve ihtilâfi’r-rivâyât min hilâli kitâbihi Meşâriku’l-envâr alâ sıhâhi’l-âsâr* (Cidde/Suûdi Arabistan: Daru’l-Minhâc li’n-neşri ve’t-tevzî’i, 2022), 142.

¹⁷⁵ Kâdî İyâz, *Meşâriku’l-envâr*, 42.

¹⁷⁶ Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 47. Kendisine ait birçok kitabı okuduğunu ve çoğu içinde kendisinden icazet aldığını bildirmektedir. Bunun yanında Gazzâlî’ye (öl. 505/1111) yapmış olduğu bazı reddiyeleride kendisinin huzurunda okuduğunu bildirmiştir.

İbnu'l-Fâsî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ca'fer b. Ahmed el-Levâtî (öl. 513/1120), Ebu'l-Esbağ İsâ b. Sehl (öl. 486/1093-1094),¹⁷⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. İsâ et-Temîmî (öl. 505/1112), Ebû Alî Hasan b. Muhammed el-Ceyyânî (öl. 498/1104-1105)¹⁷⁸, icazet ve sema yoluyla *Muvatta'ın* el-Leysî rivayetini almış olduğu âlimlerden bazılarıdır.¹⁷⁹

Kâdî İyâz' sema, kıraat ve icazet yoluyla üç tanesi humâsiyat, on bir tanesi sūdâsiyat, sekiz tanesi sübâiyyât olmak üzere toplam 22 farklı senetle *Muvatta'* yı elde etmiştir.¹⁸⁰

Kâdî İyâz Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (öl. 234/849) tarikiyle İmam Mâlik'in *Muvatta'* rivayetine humasî, sūdasi ve sübâî olmak üzere üç farklı sayıyla ulaşmıştır. Âlî isnâdı humâsi yolla hocalarından aldığı rivayettir.

Kâdî İyâz'ın humâsi olarak aldığı *Muvatta'* rivayeti üç yolla gelmiştir. Rivayetleri aşağıdaki gibidir:

Kâdî İyâz > Ebû Muhammed b. İtâb, Ebi'l Esbağ, Ebû Alî el-Ceyyânî, Ebû Kâsım et-Trablûsî > Ebû Abdillâh Muhammed b. Amr b. Fahhâr, Ebû Ömer Ahmed et-Talemenkî > Abdullah b. Yahyâ > Yahyâ b. Yahya el-Leysî > İmâm Mâlik.

Kâdî İyâz > Ebû Kâsım Hâtim b. Muhammed et-Trablûsî > Ebû Bekir b. Havbîl et-Tucîbî > Ahmed b. Mutarrîf > Abdullah b. Yahyâ Ebû İsâ Yahyâ b. Abdullah b. Ebî İsâ > Yahyâ b. Yahya el-Leysî > İmâm Mâlik.

Kâdî İyâz > Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Ğalebûn el-Havlânî > Ebû Amr Osmân b. Ahmed > Ebû İsâ Yahyâ b. Abdullah b. Ebî İsâ > Ubeydullâh b. Yahyâ > Yahyâ b. Yahya el-Leysî > İmâm Mâlik.¹⁸¹

Kâdî İyâz'ın en fazla elde ettiği *Muvatta'* senedi altı raviyle İmam Malik'e ulaştığı sūdasi rivayetleridir. Onun 11 tane sūdâsiyatı bulunmaktadır. Burada önemli görmüş olduğumuz isnatları aktarmakla yetineceğiz.

¹⁷⁷ Kendisinden icazet yoluyla eserin rivayetini almıştır.

¹⁷⁸ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 42-43.

¹⁷⁹ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 42.

¹⁸⁰ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 42-44.

¹⁸¹ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 42-44; Avvâme, *Menhecu'l-Kâdî İyâz fi'z-zabti ve ihtilâfi'r-rivâyât*, 142-143.

Kâdî İyâz > Ebû Alî el-Ceyyânî > Ebû Abdillâh b. İtâb > Ebû Osmân Saîd b. Seleme, Ebû Bekir b. Vâfid > Ebû İsâ > Abdullâh b. Yahyâ > Yahyâ b. Yahya el-Leysî > İmâm Mâlik.

Kâdî İyâz *Muvatta'* yı hocası Ebû Alî el-Ceyyânî'den biri yukarıda zikretmiş olduğumuz isnatla olmak üzere iki farklı tarikten südasi olarak almıştır. İsnad zinciri şu şekildedir:

Kâdî İyâz > Ebû Abdillâh b. İsâ et-Temîmî > Ebû Abdillâh Muhammed b. Ferac > Ebu'l-Velîd Yûnus b. Muğîs > Ebû İsâ > Ubeydullâh b. Yahyâ > Yahyâ b. Yahya el-Leysî > İmâm Mâlik.

Kâdî İyâz *Muvatta'* yı hocası Ebû Abdillâh b. İsâ et-Temîmî'den südasi olarak bir tarikle almıştır.

Kâdî İyâz > Ebû Bahr Sufyân b. el-Âs, Ebû İmrân Mûsa b. Ebî Telîd, Ebû Alî el-Ceyyânî > İbn Abdilberr > Ebû Ömer el-Emevî > Ebû'l-Mutarraf b. Meşâd, Ahmed b. Saîd > Ubeydullâh b. Yahyâ > Yahyâ b. Yahya el-Leysî > İmâm Mâlik.

Kâdî İyâz *Muvatta'* yı hocaları Ebû Bahr Sufyân b. el-Âs ve Ebû İmrân Mûsa b. Ebî Telîd'den tarikleri aynı olmak üzere üç yolla almıştır;

Kâdî İyâz > Ebu'l-Esbağ > Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Muhammed el-Gulayî' > Ebû'l-Velîd Yûnus b. Muğîs > Ebû İsâ > Ubeydullâh b. Yahyâ > Yahyâ b. Yahya el-Leysî > İmâm Mâlik.

Kâdî İyâz *Muvatta'* yı hocası Ebu'l-Esbağ'dan bir tariki Ebû Alî el-Ceyyânî ve Muhammed b. İtâb ile aynı olmak üzere südasi olarak iki farklı tarikle almıştır.

Kâdî İyâz > Ebû Muhammed b. Ebî Ca'fer > Hişâm b. Vaddâh > Ebû Abdillâh b. Nebât > Ebû İsâ > Ubeydullâh b. Yahyâ > Yahyâ b. Yahya el-Leysî > İmâm Mâlik

Kâdî İyâz, *Muvatta'* yı hocası Ebû Muhammed b. Ebî Ca'fer'den südasi olarak tek tarikle almıştır.

Kâdî İyâz > Ebû Muhammed b. İtâb, Ebû Abdillâh b. Hamdîn, (ikisi) > Ebû Abdillâh b. İtâb > Ebû Osmân Saîd b. Seleme, Ebû Bekir b. Vâfid (ikisi) > Ebû İsâ > Ubeydullâh b. Yahyâ > Yahyâ b. Yahya el-Leysî > İmâm Mâlik

Kâdî İyâz, *Muvatta* 'yı hocaları Ebû Muhammed b. İtâb, Ebû Abdillâh b. Hamdîn Ebu'l-Esbağ ve Ebû Alî el-Ceyyânî'den üç farklı tarikten almıştır.¹⁸²

Diğer senetlerine göre nâzil olan sübâî isnat Kâdî İyâz'a sekiz farklı tarikten ulaşmıştır. Bu tariklerden beşini hocası Ebû Abdillâh Muhammed b. Îsâ et-Temîmî'den (öl. 505/1111) bir tanesini Ebû Abdillâh b. Hamdîn'den, iki tanesini de Ebû İshâk el-Levâtî'den almıştır. Her hocasından almış olduğu tarike birer örnek vererek konuyu bitireceğiz.

Kâdî İyâz > Ebû İshâk el-Levâtî > Ebu'l-Esbağ > Ebû Abdillâh b. Attâb > Halef b. Yahyâ > Ahmed b. Saîd b. Hazm, Ahmed b. Mutarrîf, Muhammed b. Kâsım b. Hilâl > Ubeydullâh b. Yahyâ > Yahyâ b. Yahya el-Leysî > İmâm Mâlik.

Kâdî İyâz > Ebû Abdillâh et-Temîmî > Ebû Abdillâh Muhammed b. Halef b. Murâbit > Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Mîkul > Îsâ b. Ebi'l-A'lâ > Ahmed b. Saîd b. Hazm > Ubeydullâh b. Yahyâ > Yahyâ b. Yahya el-Leysî > İmâm Mâlik.

Kâdî İyâz > Ebû Abdillâh b. Hamdîn > Alî b. Hamdîn > Ebû Zekerîyyâ Kuleyî' > Abdillâh b. Ebi Zemenîn > Ahmed b. Mutarrîf > Ubeydullâh b. Yahyâ > Yahyâ b. Yahya el-Leysî > İmâm Mâlik.¹⁸³

2.5.1.2. Buhârî Rivayeti

Kâdî İyâz, *Sahîhu 'l-Buhârî* 'nin Muhammed b. Yûsuf el-Firebrî (öl. 320/932) ve İbrâhîm b. Ma'kil en-Neseî (öl. 295/907-908) rivayeti dışında Endülüs'e ve Mağribe ulaşmadığını söyler.¹⁸⁴ Firebrî'nin (öl. 320/932) meşhur talebesi Ebû İshâk el-Mustemlî (öl. 376/987) hocasından nakille, Buhârî'den *Sahîhi* 'ni doksan bin kişinin dinlediğini ve kendisi dışında başka kimsenin kalmadığını duyduğunu aktarır.¹⁸⁵

¹⁸² Kâdî İyâz, *Meşâriku 'l-envâr*, 142-44; Avvâme, *Menhecu 'l-Kâdî İyâz fi 'z-zabti ve ihtilâfi 'r-rivâyât*, 142-144.

¹⁸³ Kâdî İyâz, *Meşâriku 'l-envâr*, 42-44; Avvâme, *Menhecu 'l-Kâdî İyâz fi 'z-zabti ve ihtilâfi 'r-rivâyât*, 145-147. İyâz, *Meşâriku 'l-envâr*, 42-48

¹⁸⁴ Kâdî İyâz, *Meşâriku 'l-envâr*, 44.

¹⁸⁵ Kâdî İyâz, *Meşâriku 'l-envâr*, 44.

Muhammed b. Yûsuf el-Firebrî (öl. 320/932) nüshası İbrâhîm b. Ma'kil en-Neseî (öl. 295/907-908) nüshasını unutturmuştur.¹⁸⁶ Nitekim İstanbul'daki kütüphanelerde bulunan 500 civarındaki Buhârî nüshaları arasında Neseî'ye ait nüshaya rastlanmamıştır.¹⁸⁷

Kâdî İyâz, Firebrî rivayetinin birçok tarikten kendisine geldiğini söyler. Firebrî rivayetinin üçüncü nesil ravisi olup, önemli öğrencileri olan Mustemlî (öl. 376/987), Hamevî (öl. 381/991-992) ve Kuşmihenî'den (öl. 389/998-999) *Sahîhi* rivayet eden¹⁸⁸ ve Endülüs'te en çok benimsenen rivayet olan Ebû Zer Abd b. Ahmed el-Herevî (öl. 434/1042-1043) rivayeti bunlardan biridir. Buhârî'nin önemli ravilerinden olan Ebû Muhammed Abdullâh b. İbrâhîm el-Asîlî (öl. 392/1002), Ebu'l-Hasen Alî b. Halef el-Kâbisî (öl. 403/1012), Kerime bnt. Ahmet el-Merveziyye (öl. 463/1071),¹⁸⁹ Ebû Alî Saîd b. Osmân b. es-Seken el-Bağdâdî (öl. 353/964-965), Ebû Alî el-Kuşânî ve bunların dışında birçok kişiden gelen Firebrî rivayetini Endülüs'te birçok hocasından; bir kısmını sema' yoluyla, bir kısmını icazet yoluyla rübâî, humâsî ve sūdâsî olarak aldığını aktarmaktadır.

Kâdî İyâz'ın âlî isnâdı olan rübâiyât'ı iki farklı tarikten gelmektedir. Bunlardan ilki Endülüs'teki önemli Buhârî ravisi olan Ebû Zer el-Herevî rivayeti iken diğeri Merv'deki önemli Buhârî râvisi olan Kerîme bnt. Ahmet el-Merveziyye rivayetidir. İkisinden gelen rivayetler sırasıyla şöyledir:

Kâdî İyâz > Ahmed b. Muhammed b. Ğalebûn > Ebû Zer el-Herevî > Ebû Muhammed es-Serahsî, Ebû İshâk el-Mustemlî, Ebu'l-Heysem el-Kuşmihênî > Firebrî > Buhârî.

Kâdî İyâz > Ebu'l-Esbağ İsa b. Ebi'l-Bahr, Ebu'l-Kâsım Halef b. İbrâhîm, Ahmed b. Halîfe > Kerîme b. Muhammed el-Merveziyye¹⁹⁰ > Ebu'l-Heysem el-Kuşmihênî > Firebrî > Buhârî.¹⁹¹

¹⁸⁶ Hasan Yenibaş, "Sahîh-i Buhârî Rivayetinde Bir Otorite: Kerîme bint Ahmed el-Merveziyye", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 12/2 (2012), 200.

¹⁸⁷ Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* (Ankara: Otto Yayınları, 2019), 186-187.

¹⁸⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/555.

¹⁸⁹ Kâdî İyâz'ın eserinde ismi Kerime bint. Muhammed el-Merveziyye şeklinde geçmektedir.

¹⁹⁰ Kerîme b. Ahmet ve Kerîme b. Muhammed kitaplarda iki şekilde de okunuşu bulunmaktadır.

Kâdî İyâz'ın humâsî Buhârî rivayetlerinin çoğu Ebû Zer el-Herevî, üçü Asîlî, ikisi Kâbisî, üçü İbn Seken, bir tanesi Ebû Alî el-Küşânî, bir tanesi de Müslim b. Ma'kil en-Nesefî'den gelmektedir. Kâdî İyâz humâsî tarikle Buhârî'nin *Sahîh*'ini hocaları Ebû Alî el Ceyyânî'den altı kez, Muhammed b. İtab'dan dört kez, Ebû Alî es-Sadefî'den bir kez, Ebû Ca'fer Ahmed b. Zarîf'den bir kez, Ahmed b. Muhammed b. Ğalebûn'dan bir kez dinlemiştir. Senetler şu şekildedir:

Kâdî İyâz > Ebû Alî es-Sadefî > Ebu'l-Velîd el-Bâcî > Ebû Zer el-Herevî > Ebû Muhammed es-Serahsî, Ebû İshâk el-Mustemlî, Ebu'l-Heysem el-Kuşmihênî > Firebrî > Buhârî.

Kâdî İyâz > Muhammed b. Attâb > Ebû Abdillâh b. Nebât > Asîlî > Ebû Zeyd el-Mervezî, Ebû Ahmed el-Cürcânî > Firebrî > Buhârî.

Kâdî İyâz > Ebû Alî el-Ceyyânî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Zarîf > Sirâc b. Muhammed b. Sirâc > Asîlî > Ebû Zeyd el-Merveziyye, Ebû Ahmed el-Cürcânî > Firebrî > Buhârî.

Kâdî İyâz > Ahmed b. Muhammed b. Ğalebûn > Ebû İmrân Mûsâ b. İsâ, Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân el-Hadramî > Ebu'l-Hasen el-Kâbisî > Ebû Zeyd el-Merveziyye > Firebrî > Buhârî.

Buhârî'nin diğer önemli ravisi Müslim b. Ma'kil en-Nesefî rivayetine dayanan tarik şu şekildedir:

Kâdî İyâz > Ebû Alî el-Ceyyânî > Ebû'l-Âsî Hakem b. Muhammed > Ebu'l-Fazl b. Ebî İmrân el-Herevî > Ebû Sâlih Halef b. Muhammed b. Hayyâm > İbrâhim b. Ma'kil en-Nesefî > Buhârî.¹⁹²

Kâdî İyâz'ın nâzil isnâdı olan südasiyatını; biri Asîlî, ikisi İbnu's-Seken, biride Ebû İshâk İbrâhîm b. Ma'kil en-Nesefî den olmak üzere dört farklı senetle hocaları Muhammed b. İtab ve Ebû Abdillâh b. İsâ et-Temîmî'den almıştır.

¹⁹¹ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 44-47; Avvâme, *Menhecu'l-Kâdî İyâz fî'z-zabti ve ihtilâfî'r-rivâyât*, 156.

¹⁹² Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 44-46; Avvâme, *Menhecu'l-Kâdî İyâz fî'z-zabti ve ihtilâfî'r-rivâyât*, 156-158.

Kâdî İyâz > Ebû Abdillâh b. İsâ et-Temîmî > Ebû Alî el-Ceyyânî > Ebû Alî el-Âsî
> Ebu'l-Fadl b. Ebî İmrân el-Herevî > Ebû Sâlih Halef b. Muhammed b. el-Hayyâm >
İbrâhîm b. Ma'kil en-Nesefî > Buhârî

Kâdî İyâz > Muhammed b. İtâb > Muhammed b. Attâb > Ahmed b. Sâbit el-Vâsitî
> Asîlî > Ebû Zeyt Muhammed b. Ahmed el-Merveziyye > Ebû Ahmed el-Cürcânî >
Firebrî > Buhârî.¹⁹³

Kâdî İyâz yukarıda da görüldüğü üzere Buhârî'nin *Sahîh*'ini farklı yollardan;
gerek sema' gerek icazet yoluyla Ebû Zer el-Herevî, Kerîme b. Ahmed, Asîlî, Kâbisî
gibi önemli Buhârî ravilerinin içinde bulunmuş olduğu tariklerle hocalarından
almıştır.¹⁹⁴ Buda kendisinin farklı tariklerle nüshaların rivayetini elde etmeye verdiği
önemin bir göstergesidir.

2.5.1.3. Müslim Rivayeti

Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî (öl. 261/875) tarafından yazılan eser
daha çok *Sahîh'i-Müslim* olarak bilinse de eserin tam ismi *el-Müsnedüs's-Sahîhü'l-*
Muhtasar bi nakli'l-adli ani'l-adli an Rasûlilâh şeklindedir. Sadece sahîh olan hadisleri
toplama konusunda hocası Buhârî' den oldukça yararlanmıştır.¹⁹⁵

Kâdî İyâz *Sahîh'i-Müslim*'in Endülüs'e iki rivayetle geldiğini söyler. Bunlardan
biri Ebû İshâk İbrâhîm b. Süfyân el-Mervezî en-Nîsâbûrî (öl. 308/920) iken diğeri de
hemen hemen tüm rivayetleri sadece Mağrip de şüyû' bulan¹⁹⁶ Ebû Muhammed Ahmet
b. Alî el-Kalânîsîdir.¹⁹⁷

Kâdî İyâz ,Kalânîsî rivayetini Ebû Abdullâh b. Ebî Ca'fer el-Haşenî'den (öl.
526/1131-1132) Mersiye şehrinde H.508/1114 yılında kırâat yoluyla aldığını
bildirmiştir.¹⁹⁸ Kâdî İyâz mezkur hocasından bunun dışından başka hadis kitapları da

¹⁹³ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 44-46; Avvâme, *Menhecu'l-Kâdî İyâz fi'z-zabti ve ihtilâfî'r-rivâyât*, 158-159.

¹⁹⁴ Avvâme, *Menhecu'l-Kâdî İyâz fi'z-zabti ve ihtilâfî'r-rivâyât*, 156.

¹⁹⁵ M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: " TDV Yayınları, 1993), 7/125.

¹⁹⁶ Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", 7/130.

¹⁹⁷ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 47.

¹⁹⁸ Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 154.

okuduğunu aktarır.¹⁹⁹Hocası Ebû Ca'fer el-Haşenî'den (öl. 526/1131-1132) okumuş olduğu *Sahîh'i-Müslim*'i şu tarikle İmam Müslim'e (öl. 261/875) ulaşmaktadır: "Kalânîsî rivayetine gelince bu rivayeti Ebû Abdillâh b. Ebî Ca'fer el-Haşenî > Babası > Ebû Hafs Ömer b. Hasen el-Hevzenî (öl. 460/1068) > Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Bâcî > Ebî Alâ Abdulvehhâb b. Îsâ b. Mâhân > Ahmed b. Muhmmmed b. Yahyâ el-Eşkar > Kalânîsî > Müslim".²⁰⁰

Kâdî İyâz, Ebû İshâk İbrâhîm b. Süfyân el-Mervezî en-Nîsâbü'rî'den (öl. 308/920) gelen Müslim tarikini de birçok hocasından dinlediğini aktarmaktadır. Süfyan rivayetini birçok hocasından dinlediğini, bunlar arasında Ebû Alî es-Sadeî, Ebû Bahr Süfyân b. el-Âs el-Esedî, İcazen Ebû Abdullah Muhammed b. Îsâ et-Temîmî yer almaktadır²⁰¹

Kâdî İyâz Müslim'in *Sahîh*'ini humâsî, sūdâsî ve sūbâî' tariklerle almıştır. Mukaddimesinde vermiş olduğu bilgiye göre *Sahîh*'i, humâsî altı tarikle hocalarından almıştır. Bunlardan bir tanesi Kalânîsî tariki ile gelirken diğerleri İbn Süfyân rivayeti ile gelmektedir. Bu rivayetlerin üç tanesini hocaları Muhammed b. İtâb ve Ebû Alî el-Ceyyânî'den, bir tanesini Muhammed b. Ebî Ca'fer'den, bir tanesinde Ebû Alî es-Sadeî ile aynı tarikle olmak üzere iki kez Ebû Bahr Süfyân b. el-Âsî'den almıştır. Elindeki en fazla senet humâsî tarikle olmaktadır.

Kâdî İyâz > Muhammed b. İtâb, Ebû Alî el-Ceyyânî > Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. el-Hazzâ > Ebi'l-Alâ Abdulvehhâb b. Îsâ b. Mâhân > Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ el-Eşkar > Kalânîsî > Müslim

Kâdî İyâz > Ebû Alî es-Sadeî, Ebû Bahr Süfyân b. el-Âsî > Ebu'l-Abbâs el-Üzrî > Ahmet b. Hasan er-Râzî > Ebû Ahmet Muhammed b. Îsâ el-Celûdî > İbrâhîm b. Süfyân > Müslim b. Haccâc.²⁰² şeklindedir.

Kâdî İyâz'ın bir tane sūdâsiyatı bulunmaktadır. Bunu Kalânîsî rivayeti ile hocası Ebû Abdillâh b. Îsâ et-Temîmî' den şu senetle almıştır:

¹⁹⁹ Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 154.

²⁰⁰ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 47.

²⁰¹ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 47-48.

²⁰² Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 35; Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 47-48; Avvâme, *Menhecu'l-Kâdî İyâz fî'z-zabti ve ihtilâfî'r-rivâyât*, 164-165.

Kâdî İyâz > Ebû Abdillâh b. Îsâ et-Temîmî > Ebû Alî el-Ceyyânî > Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. el-Hazzâ > Ebi'l-Alâ Abdulvehhâb b. Îsâ b. Mâhân > Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ el-Eşkar > Kalânîsî > Müslim.²⁰³

Kâdî İyâz'ın bir tanesi Kalânîsî rivayeti, diğeri İbn Süfyân rivayeti olmak üzere iki tane sübâiyat'ı bulunmaktadır. İki rivayeti de hocası Muhammed b. Ebî Ca'fer'den almıştır.

Kâdî İyâz > Ebû Muhammed b. Ebî Ca'fer > Babası Ebû Ca'fer el-Huşenî > Ebû Hafs Ömer b. el-Hasen el-Hevzenî > Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Bâci > Ebi'l-A'lâ Abdulvehhâb b. Îsâ b. Mâhân > Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ el-Eşkar > Kalânîsî > Müslim.

Kâdî İyâz > Ebû Muhammed b. Ebî Ca'fer > Babası Ebû Ca'fer el-Huşenî > Ebû Hafs Ömer b. el-Hasen el-Hevzenî > Ebû Muhammed eş-Şentecyâlî > Ebû Saîd es-Siczî > Ebû Ahmet Muhammed b. Îsâ el-Celûdî > İbrâhîm b. Süfyân > Müslim b. Haccâc.²⁰⁴

Kâdî İyâz Buhârî ve Müslim rivayetlerini farklı hocalarından başka tariklerle dinlediğini, kendisinden dinleme imkânı bulamadığı hocalarından da icazet yolu ile aldığını dile getirmektedir.²⁰⁵ Kâdî İyâz kitabında ele alacağı eserlerin kendisine sema, icazet gibi yollarla ulaşmasına önem vermiştir. İlim kültüründe önemli bir vasıf olan olan âlî isnâd'a sahip olma ve kitapların rivayet hakkını elde etme yetkisi Kâdî İyâz'ı *Sahîhayn* ve *Muvatta*'ı birçok hocadan dinleyip icazet alma isteğine teşvik etmiş gözükmektedir. Nitekim hadis rivayetinde birçok âlim rivayetlerin bu şekilde elinde bulunmasına önem vermiştir. Mesela Hatîb el-Bağdâdî (öl. 463/1071), Ebû Abdurrahmân Abdullah ed-Darîr el-Hîrî'den (öl. 430/1039) dinlemesine rağmen Kerîme bnt. Ahmed'den bu amaca matuf olarak Buhârî'yi Mekke'ye hac amacıyla geldiğinde dinlemiştir.²⁰⁶ Aynı şekilde Kâdî İyâz Endülüs'ün önemli âlimlerinden biri olan Ebû Alî es-Sadeffî'den (520/1120-1121) rivayetlerinin icazetini almak için Endülüs'e gitmiştir. Onu siyasi bazı problemlerden dolayı bulamayınca uzun bir süre beklemiş nihayetinde

²⁰³ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 47-48; Avvâme, *Menhecu'l-Kâdî İyâz fi'z-zabti ve ihtilâfi'r-rivâyât*, 165.

²⁰⁴ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 47-48; Avvâme, *Menhecu'l-Kâdî İyâz fi'z-zabti ve ihtilâfi'r-rivâyât*, 165-166.

²⁰⁵ el-Halîl, *Taâkkubatu'l-Kadî İyâz*, 36.

²⁰⁶ Yenibaş, "Sahîh-i Buhârî Rivayetinde Bir Otorite", 204.

bir kısmı kitabet, bir kısmı da semâ' yoluyla olmak üzere tüm merviyâtının icazetini almıştır.²⁰⁷

2.6. Kaynakları

Kâdî İyâz eserine yazmış olduğu mukaddimesinde birçok eseri incelediğini ancak kendi istediği tarzda ve vasıfta bir eser bulamadığını dile getirmiştir.²⁰⁸ Bu da eserini meydana getirmeden önce bu konuda yazılmış eserlerin çoğunu incelediği manasına gelmektedir. Eserin bazı yerlerinde yararlanmış olduğu kaynakları ve yazarın ismini vermektedir.²⁰⁹ Ancak genel manada Kâdî İyâz hadisleri açıklarken yararlanmış olduğu âlimin ismini söylemekle yetindiği için görüşün hangi eserinden nakledildiğini bulmak güç olabilmektedir.²¹⁰ Eserin bazı bölümlerinde de kendisinden direk sema yoluyla ders almış olduğu hocalarından nakillerde bulunur. Abdülmelik b. Sirac'dan (öl. 489/1095-1096) eserin ا ت ن maddesinde geçen الاتان kelimesinin açıklarken “Şeyhimiz Ebu'l-Hasen Sirâc b. Abdülmelik bu kelimenin eşek için kullanılan bir vasıf olduğunu söylemiştir. Manası da güçlü kuvvetli demektir. Kelimenin aslı sert taş manasına gelmektedir.”²¹¹ şeklinde açıklama yapmaktadır.

Kâdî İyâz'ın yararlandığı eserleri üç başlık altından toplanabilir;

1. Hadis metinlerinde yararlanmış olduğu kaynaklar. Bu kaynaklar eserini meydana getirme amacı olan *Sahihayn* ve *Muvatta'*dır.
2. Hadislerde geçen garîb kelimeleri ve kapalı lafızları açıklamak için kendisinden yararlanmış olduğu lügat ve garîbu'l-hadîs eserleri.
3. İsim, nisbe ve lakapların zabtı ile hadislerde geçen belde, şehir ve bölgeleri açıklarken kendisinden yararlandığı eserler.

Çalışmamızın bu alt başlığında Kâdî İyâz'ın yararlanmış olduğu eser ve âlimleri ele alıp *Meşâriku'l-envâr*'dan örnekler vereceğiz. Kendisinden fazlaca yararlanmış olduğu kişiler hakkında biraç örnek verip diğerlerinin isimlerini vermekle yetineceğiz.

²⁰⁷ Şevvât, *Kâdî İyâz âlimu'l-mağrib*, 100.

²⁰⁸ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 38.

²⁰⁹ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 467.

²¹⁰ Muhammed b. Buhârî, “Menhecü'l-Kâdî İyâz fi şerhi garîbi'l-hadîs”, 104.

²¹¹ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 62.

1. Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (öl. 175/791)

Dil ve edebiyat alanında önemli bir isim olan Halîl b. Ahmet el-Ferâhîdî (öl. 175/791) Kâdî İyâz'ın eserinde önemli ölçüde yararlandığı âlimlerden birisidir. Özellikle *Kitabu'l-Ayn* adlı eserinden yararlanan Kâdî İyâz eserinin çoğu yerinde Halîl b. Ahmed'in ismi yerinde "Kitabu'l-Ayn sahibi dediki"²¹² şeklinde ibareler kullanmaktadır.

Kâdî İyâz *Kitabu'l-Ayn* adlı eserden genel olarak garîb lafızların açıklanması noktasında yararlanmıştır. Mesela ث و ب başlığında geçen ثابـة- ثابـ kelimesinin²¹³ insanların ayrıldıktan sonra toplandıkları mekân olarak açıklandığını *Kitabu'l-Ayn*'dan nakille bildirmektedir.²¹⁴

Kâdî İyâz الفُقَّاع²¹⁵ kelimesinin manasını açıklarken Halîl b. Ahmet el-Ferâhîdî'nin (öl. 175/791) *Kitabu'l-Ayn* adlı eserinden nakille bunun buğdaydan elde edilmiş olan bir içecek olduğunu söyler.²¹⁶

Örneklerde de gördüğümüz üzere Kâdî İyâz, *Kitabu'l-Ayn* adlı eserden bilinmemesi muhtemel lafızları açıklama noktasında oldukça yararlanmıştır.

2. Ebû Ubeyde el-Basrî (öl. 209/824)

Kur'ân ve hadisler de geçen kelimelerle alakalı filolojik çalışmalarıyla öne çıkan Ma'mer b. Müsennâ, Kâdî İyâz'ın yararlanmış olduğu âlimlerden birisidir. Kâdî İyâz eserinde kendisinden Ebû Ubeyde olarak bahsetmektedir. Ebû Ubeyde *Mecâzu'l-Kur'ân* adıyla alanında ilk eser veren kişi olarak bilinmektedir.²¹⁷ Zehebî (öl. 748/1348) onun Kur'ân ve hadis ilimlerinin yanında geniş bir lisan ve tarih bilgisine sahip olduğu

²¹² قال صاحب العين

²¹³ Kâdî İyâz Halîl b. Ahmed'in görüşünü aktarırken genel olarak ismi yerine العين cümlesini kullanır. Nitekim yukarıda aktarmış olduğumuz örnekte de bu kullanım tercih edilmiştir.

²¹⁴ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 365.

²¹⁵ Ebu وقال معن سألت مالك بن أنس عن الفقاع فقال إذا لم يسكر فلا بأس وقال ابن الدراوردي سألنا عنه فقالوا لا يسكر لا بأس به Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Muhammed Fuat Abdalbâki (Mısır: es-Sultâniyye, 2001.), "Eşribe", 4 (No:5585).

Ma'n ibn İsâ: Ben Mâlik ibn Enes'e "el-Fukkaa içkisinin hükmünü sordum. İmâm Mâlik: Sarhoşluk vermediği zaman be's yoktur, dedi. İbnu Derâverdi de şöyle dedi: Biz "el-Fukkaa" içkisinin içilip içilmeyeceğini sorduk, âlimler: Sarhoşluk vermiyorsa be's yoktur, dediler.

²¹⁶ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 2/656.

²¹⁷ Süleyman Tülüccü, "Ma'mer b. Müsennâ", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/552.

söylemiştir.²¹⁸ Kâdî İyâz eserinde hadislerin ve rivayetlerde geçen mekân isimlerinin zabtı ile garîb kelimelerin açıklanması noktasında ondan yararlanmıştır.

Mesela ب babının sonunda açmış olduğu bölge isimleriyle alakalı babda ²¹⁹ بعثت kelimesine yer vermiştir. Kâdî İyâz bu kelimenin zabtı ile alakalı olarak ilk harfinin dammesi ikinci harf olan aynın mühmele okunması gerektiğini söylemiştir. Ardından Ebû Ubeyde'den (öl. 209/824) ع harfinin mu'ceme olarak okunabileceğine dair görüşü aktarmıştır.²²⁰

خ babının ص م خ başlığı altında geçen خَمِيصَة lafzı ile alakalı olarak Ebû Ubeyde'den nakille bu kelimenin üzerinde iki adet sembol bulunan kare şeklinde dört kenarlı bir kıyafet olduğunu bildirmektedir.²²¹

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere Kâdî İyâz, Ebû Ubeyde'den hem rivayetlerin zabtı hem de garîb lafızların açıklanması konusunda yararlanmıştır.

3. Ebû Saîd el-Asmaî (öl. 216/831)

Basri ekolünün önde gelen simalarından olan Ebû Saîd el-Asmaî (öl. 216/831) Kâdî İyâz'ın eserinde yararlanmış olduğu âlimlerden birisidir. Dil, edebiyat ve şiir'de Arap dilinde önemli otoritelerden biri sayılır.²²² Kâdî İyâz görüşlerini hemen hemen her fasılda zikreder.

Kâdî İyâz, ح babının ح ف ل başlığında incelemiş olduğu حفالة kelimesi için Ebû Saîd el-Asmaî'nin (öl. 216/831) bu kelimeyi herhangi bir şeyden geriye kalan tortu, kalıntı olarak açıkladığını aktarmaktadır.²²³ و babının و ع ك faslında geçen وعك lafzının manasını humma hastalığına benzer olan şiddetli sıcak manasına geldiğini Ebû Saîd el-Asmaî'den nakille aktarmaktadır.²²⁴

²¹⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/445.

²¹⁹ فصل في المواضع في هذا الحرف

²²⁰ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 315.

²²¹ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 655.

²²² Süleyman Tülüçü, "Asmaî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3/500.

²²³ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr* (ş), 208.

²²⁴ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr* (ş), 2/291.

Kâdî İyâz Asmaî'den bazı kelimelerin zabtı konusunda da yararlanmaktadır. Mesele ن babının ن ض ر başlığının altından geçen نضر kelimesinin zabtı konusunda Kâdî İyâz bazı görüşleri verdikten sonra Ebû Saîd el-Asmaî'nin bu kelimeyi ض harfinin şeddesi ile okunması görüşünde olduğunu bildirmektedir.

Görüldüğü üzere Kâdî İyâz gerek kelimelerin manası gerekse zabtı bağlamında birçok konuda ondan alıntılar yapmaktadır.²²⁵

4. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm el-Herevî (öl. 224/838)

Özellikle hadislerdeki garîb lafızları açıklama konusunda yazmış olduğu *el-Garîbu'l-musannef*, *Garîbu'l-hadîs* gibi eserlerle öne çıkan Kâsım b. Sellâm, Kâdî İyâz'ın kendisinden fazlaca yararlanmış olduğu âlimlerden birisidir.

Kâdî İyâz eserinde ج babının sonunda açmış olduğu bölge isimleriyle alakalı babda جزيرة العرب bölgesinin neresi olduğunu anlatırken Ebû Ubeyd'den nakille bu bölgenin boydan boya Yemen ve Ramlu Yebrin²²⁶ ile Semâvat şehrini içine alan kısım olduğunu söyler. Bu bölgeye Arap Yarımadası denmesinin nedenini, Habeş, Rum denizi ve Fırat ile Dicle'nin etrafını kuşatması sonucu kapanık bir bölge olarak kalması sebebiyle olduğunu aktarır.²²⁷

ج Babının ج ح ح faslından geçen مُجج kelimesinin manasını Ebû Ubeyd'den nakille doğumu yaklaşmış olan dişi olduğunu söyler.²²⁸

Ummu Zer' olarak meşhur olan hadiste geçen عَشَنَّق زوجي cümlesindeki عَشَنَّق kelimesinden kastedilenin kocasının uzun boyluluğu ve ahmaklığından başka bir özelliği olmayışının anlatılmasıdır.²²⁹

²²⁵ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr* (ş), 2/16.

²²⁶ Bugün Suudi Arabistan'ın güneyinde ve Yemen'in kuzeydoğusunda bulunan dünyanın en büyük çöllerinden birisidir. Asıl ismi الرُّبْعُ الخالي olarak geçmektedir. رمل يبرين Arapların bu çöle vermiş olduğu isimlerden birisidir.

²²⁷ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr 'alâ sıhâhi'l-âşâr* (el-Mektebetu'l-Atîka ve Daru't-Turâs, 2010.), 169.

²²⁸ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr* (ş), 140.

²²⁹ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr* (ş), 2/102.

Görüldüğü üzere Kâdî İyâz Ebû Ubeyd'den gerek garîb kelimeleri açıklama noktasında gerek bölge isimleri ve lafızların zabtında oldukça yararlanmıştı.

5. Ebû Muhammed Müslim b. Kuteybe (öl. 276/889)

Kur'ân ve hadislerde geçen garîb kelimelere yönelik olarak yazmış olduğu eserleriyle tanınan, hadis ilimleri, dil, tarih, edebiyat, müşkilü'l-hadîs gibi birçok konuda derinlik sahibi olan İbn Kuteybe (öl. 276/889) Kâdî İyâz'ın, ara ara itiraz etmiş olduğu görüşleri de bulunan, kendisinden oldukça yararlanmış olduğu âlimlerdendir.²³⁰

Kâdî İyâz, ب ض ع babının ب ض ع²³¹ faslından geçen بَضْع kelimesine yönelik olarak iki ile on arasını kapsadığını, on iki ile yirmi arasını kapsadığı gibi farklı görüşlere değindikten sonra İbn Kuteybe'den nakille bu kelimenin üç ile dokuz arasındaki sayıları kapsadığını da söylemektedir.²³²

Kâdî İyâz, أ ز ر babının أ ز ر faslında geçen مَزْرَعَة terkinde ki مَزْر kelimesi ile alakalı olarak kadından uzak durma, dört elle amellere ve ibadete sarılma manasında zarif bir kinaye olarak kullanıldığını İbn Kuteybe'den nakille söylemektedir.²³³

Kâdî İyâz غ و ث babının غ و ث faslında geçen غَوَاث²³⁴ kelimesinin zabtı konusunda غ harfinin fethası ve dammesi ile okunacağına dair görüşü verdikten sonra İbn Kuteybe'nin iki şekilde de okunuşun caiz olduğuna dair görüşünü aktarmaktadır. Yani İbn Kuteybe bu kelimenin zabtının غَوَاث ve غَوَاث olarak iki farklı şekilde zabt edilebileceğini söylemektedir.²³⁵

Örneklerde de görüldüğü üzere Kâdî İyâz, İbn Kuteybe'den gerek hadislerin zabtı gerekse garîb lafızların açıklanması konusunda yararlanmıştı.

²³⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/42.

²³¹ Kâdî İyâz her babda o kelime ile alakalı olarak *Sahîhayn* ve *Muvattâ* de geçip zabtı veya manası yönünden kapalı gördüğü kelimelere değinmektedir. Mesela *Meşâriku'l-envâr* da yukarıda ele almış olduğumuz بَضْع kelimesinden önce بَضْع kelimesini incelemiştir. Çalışmamızın bu kısmı Kâdî İyâz'ın yalnızca ilgili kişiden yapmış olduğu nakillerle alakalı olması nedeniyle gerekli rivayeti vermekle iktifa etmekteyiz.

²³² Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr* (ş), 96.

²³³ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr* (ş), 29.

²³⁴ Buhârî, "Ehâdîsu'l-Enbiyâ", 12 (No.3364).

²³⁵ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr* (ş), 2/139-140.

6. Ebû İshâk İbrâhim b. İshâk el-Harbî (öl. 285/899)

Devrinin edebiyat, lügat ve hadis ilimlerinde önde gelen isimlerinden olan İbrâhim el-Harbî (öl. 285/899) Kâdî İyâz'ın eserinde yararlanmış olduğu âlimlerden biridir. İbnü'l-Kıftî'nin (öl.646/1248) alanındaki en değerli eserlerden biri olarak gördüğü *garîbu 'l-hadîs* adlı eseri bulunmaktadır.²³⁶

Kâdî İyâz eserinin birçok yerinde rivayetlerde geçen lafızların açıklanması noktasında ona başvurmaktadır. Mesela ح ي ك babında geçen حاك kelimesinin manası için İbrâhim el-Harbî'nin kişinin ruhuna, zihnine işleyip, gönlüne ferahlık vermeyip günah tarafı ağır basan şeyler için kullanılan bir tabir olduğunu söylemektedir.²³⁷

Kâdî İyâz ح harfi ile alakalı mekân ve yer isimlerini açıklamış olduğu başlıkta الحجاز bölgesinin nereleri kapsadığı, sınırın nereye kadar olduğuna dair görüşleri aktarırken İbrâhim el-Harbî'den nakille Tebük ve Filistin'inde bu bölgeye dahil olduğunu söylemektedir.²³⁸ ع Babındaki عزير-عزر kelimesi için İbrâhim el-Harbî'nin kınamak, levm etmek manası verdiğini söyler.²³⁹

7. Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ es-Sa'leb (öl. 291/904)

Şiir, edebiyat, lügat, nahiv gibi birçok ilimde yetkinlik sahibi olan Sa'leb²⁴⁰ (öl. 291/904) Küfe dil mektebinin önderlerinden, hatta en bilgini olarak görülen âlimdir.²⁴¹

Kâdî İyâz, Sa'leb'den (öl. 291/904) kelimelerin zabtı, manaları ve lafızlar arası incelikler noktasında yararlanmıştır. Mesela ح babının ح س س faslında geçen تحسيس kelimesine yönelik olarak ilk harfin ister ح olarak mühmele, isterse de ج olarak mu'ceme okunmasının manaya etki etmediğini, ikisinin de insanların kusurlarını, sözlerini araştırmak manasına geldiğini aktarmaktadır. Sa'leb'in ise bu iki kelime

²³⁶ M. Yaşar Kandemir, "İbrâhîm el-Harbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16/114.

²³⁷ Kâdî İyâz, *Meşâriku 'l-envâr* (ş), 217.

²³⁸ Kâdî İyâz, *Meşâriku 'l-envâr* (ş), 221.

²³⁹ Kâdî İyâz, *Meşâriku 'l-envâr* (ş), 2/80.

²⁴⁰ İsmail Durmuş, "Sa'leb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/25.

²⁴¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 7/14.

arasında bir ayrıma gittiğini, ح ile okunması halinde kişinin kendi menfaati veya nefsi için başkasının kusurlarını araştırması iken, ج ile okunması durumunda kişinin başkası için bir diğer şahsın kusurlarını araştırmak manasına geldiğini söylemektedir. Yani تَحَسُّس kişinin kendi menfaatine yönelik olan bir eylemken تَجَسُّس kişinin bir diğer şahıs menfaatine yapmış olduğu eylemdir.²⁴²

العوجاء حَتَّى يُقِيمَ الْمَلَّةَ العوجاء ع و ج babının ع faslında²⁴³ geçen kelimesinin sonundaki elifin memdûde olarak okunması gerektiğini söyledikten sonra bu lafız ile Hz. İbrâhîm'e (a.s) gelen, ancak cahiliye döneminin istikametten saptırıp, doğru yoldan çevirmiş olduğu dinin kastedildiğini söyler.²⁴⁴

8. Ebû İshâk ez-Zeccâc (öl. 311/923)

Arap dili konusunda önemli bir yeri olan ve *Me'âni'l-Kur'ân* ve *i'râbühu* adlı eseri ile tanınan Ebû İshâk ez-Zeccâc (öl. 311/923) Kâdî İyâz'ın yararlanmış olduğu âlimlerden biridir. *Meşâriku'l-envâr*'da ondan yaklaşık on farklı yerde nakilde bulunmuştur.

ع Babında ع ز ر faslında geçen عزز kelimesinin manasının savunmak, peygamberlere yardım etmek ve onlara gelebilecek herhangi bir tehlikeyi defetmek manalarına geldiğini söylemektedir.²⁴⁵

9. Ebûbekir İbnu'l-Enbârî (öl. 328/940)

Arap dili ve edebiyatı, Kur'ân ve hadis gibi birçok alanda eser veren, yetkin bir âlim olan Ebûbekir İbnu'l-Enbârî²⁴⁶ (öl. 328/940) Kâdî İyâz'ın eserinde yararlanmış olduğu âlimlerden biridir. Kâdî İyâz ondan özellikle kelimelerin telaffuzu, farklı vecihlerle okunuşu ve manalara yönelik olarak yararlanır.

²⁴² Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr* (ş), 160.

²⁴³ Buhârî, "Tefsiri'l-Kur'an", 280 (No. 4838).

²⁴⁴ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr* (ş), 2/104.

²⁴⁵ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr* (ş), 2/80.

²⁴⁶ Emin Işık, "Ebûbekir İbnu'l-Enbârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/24-26.

Mesela ب başlığında ط ح maddesinde geçen بطح kelimesinin manasına yönelik olarak Kâdî İyâz, Enbârî'den nakille kelimenin انبساط yani genişlik, yavanlık manasına geldiğini aktarır.²⁴⁷

ج Başlığı altındaki ج ر maddesinde geçen جرّ kelimesinin bir şeyin olduğu hal üzere kalması, tessebbüt etmesi olduğunu söyledikten sonra bu kelimenin cümlede mastar, hal ve temyiz olmak üzere üç vecihle mansup olarak gelebileceğini bildirmektedir.²⁴⁸

ع babının ع ش ن maddesinde geçen عَشَنُ kelimesine yönelik olarak Enbârî, İbn Ebî Uveys'den (öl. 226/841) nakille bu kelimenin uzun ve kısa olarak iki manaya geldiğini, ezdâtdan olup uzun manasında kullanılmasının daha yaygın olduğunu bildirir.²⁴⁹

10. Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî (öl. 370/980)

Tehzîbu'l-luğa adlı eseri ile tanınan ve önemli bir lûgat âlimi olan el-Ezherî, Kâdî İyâz'ın eserinde yararlanmış olduğu âlimlerden birisidir. Kâdî İyâz, ن ش أ babının ن başlığında geçen ناشئة kelimesinin manası için Ezherî'nin kıyam, yapmak, kalkmak manalarına gelmekte olduğunu söylemektedir. Bu sözlerine delil olarak ناشئة الليل terkitabini (yani gece kalkması, kıyâmı, ibadet) getirmektedir. Bu kelimenin geceleyin meydana gelip ortaya çıkan her şey için kullanıldığını söylemektedir.²⁵⁰ Aynı babın ن ص faslında geçen منصع kelimesini için buranın insanların lavabo ihtiyaçlarını görmeleri için Medine'nin dışında bulunan bir mekân olduğunu söylemektedir.²⁵¹

11. Dârekutnî (öl. 385/995)

Kâdî İyâz, kendisinden yararlandığı bir diğer âlim Dârekutnî'dir.

²⁴⁷ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr* (ş), 87.

²⁴⁸ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr* (ş), 144.

²⁴⁹ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr* (ş), 2/102.

²⁵⁰ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr* (ş), 2/28.

²⁵¹ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr* (ş), 2/15.

O الحَزْوَرَةُ lafzının zabtını ha'nın fethası, zel'in sükunu vav ve ra harfini fethası şeklinde verdikten sonra bazı muhaddislerin ve Dârekutnî'nin bu rivayeti, vav harfinin şeddesiyle rivayet ettiğini ancak bu şekilde bir zabtın tashîf olduğunu söylemektedir.²⁵²

12. Hattâbî (öl. 388/998)

Kâdî İyâz'ın kendisinden yararlandığı âlimlerden biri de *Garîbu'l-hadîs* ve *Islahu ğalatu'l-muhaddisin* isimli önemli iki eseri bulunan hadis şârihi Hattâbî'dir (öl. 388/998).

Kâdî İyâz حراء kelimesinin zabtına yönelik ح lafzının kesre ile okunması gerektiğini söyledikten sonra bazı ravilerin bu kelimeyi ح'nın fethası ve elifi memdude ile okuduğunu aktarır. Ardından Hattâbî'nin "Ashabu'l-hadis bu lafzı okurken 3 yerde hata yapmaktadır; ح harfinin kesre ile okunması gerekirken fetha ile okunduğu, ر harfinin fetha ile okunması gerekirken kesre ile okunduğunu, metinde geçen elif harfinin memdude olması gerekirken maksure okunduğu" sözünü aktarır.²⁵³

Kâdî İyâz Hattâbî'nin *Âlamu'l-hadîs*, adlı eserinden de yararlanmıştır. Nitekim eserinde طفيل lafzının manasını açıklarken bu kelimenin Mekke yakınlarında olan iki büyük dağ manasına geldiğini söylerken dayandığı kaynaklardan birisi de Hattâbî'nin *Âlamu'l-hadîs*, adlı eseridir.²⁵⁴

اذا ثوب بالصلاة فلا تاتوها و انتم تسعون hadisinde geçen ثوب lafzının korkulu bir haber ile gelen bir kişinin bunu kavmine bildirmesi için elbisesini sallaması, oynatması anlamına geldiğini Hattâbî'den nakille söyler.²⁵⁵

Örneklerde görüldüğü üzere Kâdî İyâz, Hattâbî'den hadislerin zabtı, garîb kelimelerin açıklanması, mekân ve belde yerleri gibi muhtelif alanlarda istifade etmiştir.

13. Ebû Muhammed Abdullâh b. İbrâhîm el-Asîlî (öl. 392/1002)

²⁵² Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 589.

²⁵³ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 589.

²⁵⁴ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 2/392.

²⁵⁵ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 365.

Hadis, fıkıh ve kelam ilminde önemli bir yeri olan el-Âsîlî, Kâdî İyâz'ın eserinde görüşlerine ve rivayetlerine en çok yer verdiği bi âlimdir. *Meşâriku'l-envâr*'ın hemen hemen her sayfasın da kendisinden farklı rivayet lafızlarını ve görüşlerini nakleder. Âsîlî, Buhârî'nin önemli ravilerden olması hasebiyle Kâdî İyâz'ın incelemiş olduğu Buhârî rivayetlerinde senette bulunan kişilerdendir. Tabakat kitaplarında ondan büyük Mâlikî şeyhi, Endülüs'ün âlimi, İmam, Allâme olarak bahsedilir.²⁵⁶

Kâdî İyâz, Dârekutnî'nin (öl. 385/995) “onun benzeri bir âlim görmedim” dediğini aktarıp hakkında “O Mâlikî mezhebinde, ricâl ve ilelu'l-hadis ilminde hafızdır” der.²⁵⁷ Âsîlî, ilk eğitimini Kurtuba'da almış ardından ilim tahsili için Bağdat, Mısır ve Mekke gibi birçok beldeye rihleler yaparak Ebû Saîd el-İstahrî (öl. 328/940), Ebû Hamîd el-Merverrûzî (öl. 362/973), Ebû Bekir el-Âcurrî (öl. 360/970), Ebubekir el-Ebherî (öl. 375/986) gibi önemli isimlerden dersler almış.²⁵⁸ Sarakosta'da Kâdîlik görevi icra etmiştir.²⁵⁹ O, aynı zamanda Ebû Zeyd el-Mervezî (öl. 301/913) tarikiyle *Sahîhu'l-Buhârî* ravilerinden biri olup iki defa da bu rivayet üzere *Sahîhu'l-Buhârî*'yi okutmuştur.²⁶⁰ Âsîlî güçlü bir Kelam âlimi hem de hadis ilimlerinde çok yetkin olmakla beraber taklide karşı olup kendine has içtihatlarıyla öne çıkmıştır.²⁶¹

Kâdî İyâz, özellikle *İhtilâfu'r-rivâyât* başlığında, bir rivayetin farklı lafızları konusunda Asîlî'den görüş nakletmektedir. Aynı zamanda ondan rivayetlerin zabtı konusunda yararlanarak eserinin birçok yerinde “Asîlî de bu şekilde zabt etmiştir.” tabirini kullanır.²⁶² Mesela ب babının ش ق maddesinde geçen بشق kelimesinin zabtı için Kâdî İyâz ilk ve ikinci harfin fethası ile zabt edilir dedikten sonra Asîlî'nin de bu şekilde zabt ettiğini söyler.²⁶³

حَفَّاء babının sonunda bölge ve yer isimleri hakkında bilgi verilen fasılda geçen حَفَّاء kelimesinin zabtını yapmış olduğumuz üzere verdikten sonra Asîlî'den böyle geldiğini

²⁵⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16/560.

²⁵⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16/560.

²⁵⁸ İbn Ferhûn, *Dibâcu'l-müzheb fi ma'rieti âyânı ulemâi'l-mezheb*, 433.

²⁵⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16/560.

²⁶⁰ Vecdi Akyüz, “Asîlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3/482.

²⁶¹ Akyüz, “Asîlî”, 3/482.

²⁶² Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr* (ş), 14,16,20,27,30.

²⁶³ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr* (ş), 101.

bildirmiştir.²⁶⁴ Kâdî İyâz *Meşâriku'l-envâr*'da üç yüzden fazla yerde ona atıfta bulunmuştur.

14. İbnu'l-Faradî (öl. 403/1013)

el-Mu'telif ve'l-muhtelif fi'l-hadîs ve *Târihu Ulemâi'l-Endülüs* adlı eseriyle tanınan İbnu'l-Faradî, Endülüs'lü önemli bir âlimdir. Özellikle tarih, edebiyat, lügat ve hadis ilimlerinde öne çıkan²⁶⁵ İbnu'l-Faradî, Kâdî İyâz'ın eserinde yararlanmış olduğu âlimlerden biridir. *el-Mu'telif ve'l-muhtelif fi'l-hadîs* adlı eserinden özellikle şahıs isimlerinin zabtı noktasında yararlanmıştır.

Kâdî İyâz المعقري احمد بن جعفر المعقري ismindeki nisbesinin ilk harfin kesre, ikinci harfin fetha, üçüncü harfin ise fetha ile okunması gerektiğine dair zabtını verdikten sonra İbnu'l-Faradî'nin *el-Mu'telif ve'l-Muhtelif fi'l-Hadîs* adlı eserinde bu lafzın Mü'telif olarak ilk harfin dammesi, ikinci harfin fethası, üçüncü harfin şeddesi ile okunduğuna dair bilgi verdiğini söylemektedir.²⁶⁶

Kâdî İyâz ondan Mu'telif isimler ile alakalı bilgiler aktarmakla beraber, eserinde kendisinden çok fazla nakilde bulunmamıştır.

15. Hüseyin b. Muhammed el-Ceyyânî (öl. 498/1104-1105)

Kâdî İyâz mukaddimesinde Muhammed el-Ceyyânî'nin *Takyidu'l-muhmel ve temyizu'l-müşkil* adlı eserinden övgüyle bahsedip eserin *Sahîhayn* üzerine yoğunlaştığını ve birçok rivayeti kapsayıp bunları titiz bir şekilde eserine aldığını bildirir. Ancak eserin sadece isim, künye, lakap ve ricâl ile ilgi bilgilerle sınırlı olduğunu dile getirir.²⁶⁷ Yukarıda değinildiği üzere Kâdî İyâz kendisinden özellikle lafızların zabtı konusunda oldukça yararlanmaktadır.

Kâdî İyâz ابن الدغنة isminin zabtı konusunda kendi görüşü ile beraber birtakım ulemanın görüşünü verdikten sonra Muhammed b. Ceyyânî'nin bu lafzın zabtı konusunda; د harfi ve غ'ın dammesi ن harfinin şeddesi (ابن الدُّغْنَةُ) ve ilk harfin fethası

²⁶⁴ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr* (ş), 220.

²⁶⁵ İbn Ferhûn, *Dîbâcu'l-müzheb fi ma'rieti âyânı ulemâi'l-mezheb*, 404.

²⁶⁶ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr* (ş), 404.

²⁶⁷ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 38.

ikinci harfin kesrası ve nun'un şeddesi şeklinde (ابن الدَغْنَةِ) iki vecih ile okunabileceği noktasındaki görüşünü aktarır.²⁶⁸

16. Ebû Hafs Ömer b. Halef b. Mekkî (öl. 501/1108)

Arap dili edebiyatı ve fıkıh alanında yetkin bir âlim olan İbn Mekkî (öl. 501/1108) *Takvîmu'l-lisân*²⁶⁹ adlı eseri ile tanınmaktadır.²⁷⁰ Kâdî İyâz özellikle *Takvîmu'l-lisân*'ı zikrederek eserinde kendisinden alıntılar yapmaktadır.²⁷¹ Ondan daha çok kelimelerin zabtı ve rivayetlerde geçen mekânların açıklanması konusunda yararlanmakla beraber bazı garîb kelimelerin şerhi noktasında da yararlanmıştır.

Mesela ب babının sonunda hadislerdeki mekân isimlerinin açıklandığı bölümde geçen بصرى kelimesinin zabtını ilk harfinin dammesi, ikinci harfin sükunu ve üçüncü harfinde fethası şeklinde verdikten sonra İbn Mekkî' den nakille buranın Havrân bölgesinde olan Kayser şehirlerinden biri olduğunu ve bu şehrin birden çok hadîsişerifte geçtiğini bildirmektedir.²⁷²

Kâdî İyâz'ın bazı yerlerde İbn Mekkî'nin görüşlerini isabetli bulmadığını ve bunu da açıkça dile getirdiğini görmekteyiz. Mesela و babının altında geçen وبش kelimesinin manası için Kâdî İyâz, (savaşa yönelik olarak) çeşitli kabilelerden adam toplamak, bir araya getirmek manasında olduğunu aktarır. İbn Mekkî'nin ise içerisinde önder ve saygın kişilerin bulunmuş olduğu kabilelerdeki topluluklar şeklinde vermiş olduğu mananın isabetli olmadığını söylemiştir.²⁷³

Kâdî İyâz, ا babının sonunda açmış olduğu ان edatının hadislerdeki zabtı²⁷⁴ ile alakalı fasılda Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın (öl. 55/675) hastalığının şiddetlendiği sırada malının tasadduku ile ilgili Hz. Peygamber (s.a.v.) ile arasındaki konuşmayla alakalı

²⁶⁸ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 713-714.

²⁶⁹ Eserin diğer bir ismi *Teskîfu'l-lisân* olarak geçmektedir. (Bkz Saffet Köse, "İbn Mekkî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999). 20/174

²⁷⁰ Köse, "İbn Mekkî", 20/174-175.

²⁷¹ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr* (ş), 42.

²⁷² Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr* (ş), 116.

²⁷³ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr* (ş), 2/278.

²⁷⁴ فصل في بيان مُشْكَل مَا وَقَعَ فِيهَا مِنْ أَنْ وَأَنْ وَإِنْ وَأَنْ وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ مِنْ ذَلِكَ

rivayette geçen ²⁷⁵إِنَّكَ أَنْ تَذَرَّ وَرَثَتَكَ أَغْنِيَاءَ in, şart edatı olarak إِنَّ ve mastar edatı olarak أَنْ şeklinde iki vecihle okunmasının caiz olduğunu söyledikten sonra İbn Mekkî'nin *Takvîmu'l-lisân* adlı eserinde bu rivayette geçen ان edatının fetha dışında okunmasını caiz görmediğini aktarmaktadır.²⁷⁶

Örneklerde de görüldüğü üzere Kâdî İyâz eserinin birçok yerinde özellikle kelimelerin zabtı konusunda İbn Mekkî'nin *Takvîmu'l-lisân* adlı eserinden yararlanmıştır.

Kâdî İyâz yukarıda saymış olduğumuz âlimler dışında daha başka birçok âlimden yararlanmıştır. Bunlar arasında Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd ed-Deylemî el Ferrâ (öl. 207/822), Sâbit b. Hazm es-Sarakustî el-Endelûsî (öl. 313/925), Ebû Bekir Muhammed b. Hasan el-Ezdî (öl. 321/933) Ebû Alî İsmâil b. Kâsım el-Bağdâdî el-Kâlî (öl. 356/966-967) Ebû Muhammed Abdulğânî b. Saîd el-Ezdî (öl. 409/1018) Ebû Mervân Abdulmelik b. Sirâc el-Emevî en-Nahvî (öl. 489/1096) Hâkim en-Neysâbûrî (öl. 405/1014) Ebû Mes'ud ed-Dımeşkî (öl. 401/1011) Ebu'l-Velîd Hişam b. Ahmed el-Vakkâşî (öl. 489/1095) İbnu'l-Ahdar Ebu'l-Hasen Alî b. Abdurrahmân et-Tenûhî (öl. 514/1120) Muhammed b. Abdulvâhid b. Ebî Hişâm İbn Mutarrız (öl. 344/955) Ebû Muhammed Abdulğânî b. Saîd el-Ezdî (öl. 409/1018) Ebû Hafs Ömer b. Hasan el-Hevzenî (öl. 460/1068) Ebû Alî Hüseyin b. Alî et-Taberî (öl. 350/961) gelmektedir.²⁷⁷

²⁷⁵ Buhârî, "Cenâiz", 35 (No:1295).

²⁷⁶ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr* (ş), 42.

²⁷⁷ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*; Muhammed b. Buhârî, "Menhecü'l-Kâdî İyâz fi şerhi garîbi'l-hadis", 104-108.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEŞÂRIKU'L-ENVÂR'DA HADİS İLİMLERİ

Birçok âlim tarafından Kâdî İyâz'ın hadis ilmindeki otoritesine gösterge sayılan *Meşâriku'l-envâr*, hadislerdeki garîb kelimelerin açıklanması, lafızların zabtına dair nüsha farklılıklarına değinmesi, kelimelerdeki tashîf ve tahrîflerin tespiti, isim, nisbe, künyelerin zabtı ve açıklanması, fazla bilinmeyen şehir ve mekân yerlerinin açıklaması gibi birçok konuda önemli bir boşluğu dolduran ve hadislerin daha iyi anlaşılmasına katkısı bulunan, alanının nadide eserlerinden biridir. Bu bölümde eserdeki hadis ilimlerine dair bilgilere değinilecektir.

3.1. Garîbu'l-Hadîs

Kâdî İyâz'ın *Meşâriku'l-envâr*'da işlemiş olduğu en temel konu, hadislerde geçen garîb lafızlardır. Eserde garîb kelimeler farklı yöntemlerle açıklanmaktadır. Garîbu'l-hadîs hakkında genel bilgiler verildikten sonra, örnekler eşliğinde *Meşâriku'l-envâr*'da garîb kelimelerin açıklanması üzerinde durulacaktır.

Sülâsi mücerret birinci (غروب- يغرب- غرب), dördüncü (غرب- يغرب- غرب) ve altıncı (غرب- يغرب- غرب) bablardan gelen kelime, bablara göre farklı manalar barındırmaktadır. Birinci babdan güneş veya yıldızın batması vatanından uzak olmak, ikinci babdan koyunun vücudundaki kılları döken hastalık, göz altlarının şişmesi, beşinci babdan ise aileden, vatandan uzak olmak, bir kelimenin kapalı olması, muradının tam olarak anlaşılabilmesi gibi manalara gelmektedir. غريب kelimesi sülâsi mücerret beşinci babdan gelen fiilin sıfatı müşebbehesi olup zor anlaşılacak, garîb olmak, tuhaf olmak, yanında ailesi olmayan kişi gibi manaları barındırmaktadır.²⁷⁸

Hadis usulünde içinde garîb lafzının geçmiş olduğu iki başlık bulunmaktadır. Bunlar hadîsü'l-garîb ve garîbu'l-hadîs'dir. Senedin herhangi bir yerinde ravinin rivâyette tek sayıya düşmüş olduğu hadislerin kastedildiği, hadisin senediyle alakalı

²⁷⁸ Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-Ayn* (Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2010.), 4/409-410; İbn Manzûr, *Lîsânu'l-Arab* (Beyrut: Daru's-Sadr, 1993.), 1/638-644; Cevherî, *es-Sihâh tacu'l-luğa ve sıhâhu'l-Arabiyye* (Beyrut: Daru'l-İlm, 1987), 193; Râğib el-İsbahânî, *el-Müfredât* (Suriye/Şam: Daru'l-Kalem, Daru's-Şâmiyye, 1991.), 604-605.

olan kısım *hadîsü'l-garîb*'dir²⁷⁹. Bu kısım altında hadisın metninden ziyade senediyle alakalı konular işlenmektedir.

Eserimizde işlenen ise *garîbu'l-hadîs*'dir.

İbnü's-Salâh (öl. 643/1245) *garîbu'l-hadîs*'i “Az kullanılması sebebiyle hadis metinlerinde geçip lafzı kapalı olan ve anlaşılması zor olan lafızları açıklayan ilimdir.” şeklinde tarif etmiştir.²⁸⁰ Sehâvî (öl. 902/1497) “Lafızlarda meydana gelen kapalılığı açıklayan *garîbu'l-hadîs*, rivâyetin senedindeki infiradı açıklama manasına gelen *el-hadîsu'l-garîb*'den farklıdır. *Garîbu'l-hadîs*, kelimenin az olarak kullanımı ve yaygın olmaması sebebiyle hadis metninde geçip manası kapalı olan lafızları konu edinen ilimdir.” şeklinde tarif etmektedir.²⁸¹ İbn Kesîr (öl. 774/1373) ise *garîbu'l-hadîs*i hadisın anlaşılması, öğrenilmesi ve amel edilmesi noktasında en önemli ilimlerden biri olarak görür, senet ve ona ait olan ilimlerden farklı bir alan olduğunu belirtir.²⁸²

Arap dilinin fesâhat ve inceliklerle konuşulduğu bir topluma gelen Peygamberimiz (s.a.v), vahyin muhatabı olan ilk nesle üslubundaki açıklık sebebiyle büyük ölçüde sözlerinde kapalılık bulunmadan meramını anlatabilmiştir. Peygamber'in (s.a.v) aynı toplumda bulunması, Kur'an'ı-Kerîm ve hadislerin anlaşılabilen kısımlarını kendisine sorma imkânı vererek metinlerde geçen kapalı lafızların anlaşılma oranını oldukça düşürüyordu. Hz. Peygamber (s.a.v) sonrasında meydana gelen fetih hareketleri, farklı coğrafyalardan etnik kökeni, dili, kültürü farklı insanların İslam dinine girmeleri, siyasi ve itikadi bazı karmaşalar bu ilmin önemini oldukça arttırmıştır.²⁸³ Bunlara ek olarak Peygamber (s.a.v)'in birden fazla kavme hitap edip her kavmin kendisine ait bir lehçesi olması, ister istemez bazı kelimelerin herkes tarafından tam olarak anlaşılabilmesine sebep olmuştur.²⁸⁴ Ayrıca diğer dillerde olduğu gibi Arapçada da bazı kelimelerin mana ve kullanımında değişimler olması, bazı kelimelerinde sonradan kullanılmaması gibi etmenler kelimenin *garîb* lafız konumuna

²⁷⁹ Mustafa Saîd el-Hin, *el-Îzâh fî Ulûmi'l-Hadîsi ve'l-İstîlâh* (Dımeşk/ Suriye: Daru'l-Kelîmu't-Tayyib, 2018), 240.

²⁸⁰ İbn Sâlah, *Mukaddimetu İbn Salâh* (Beyrut-Lubnan: Dâru'l-Fikr, 1986), 272.

²⁸¹ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi elfîyyeti'l-hadîs* (Mısır: Mektebetu's-Sünne, 2003), 4/24.

²⁸² İbn Kesîr, *el-Bâisu'l-hasîs fî ihtisârî ulûmu'l-hadîs* (Beyrut: Daru'l Kütübü'l-İlmiyye, 2010), 167.

²⁸³ Mehmet Görmez, *Sünnetin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu* (Ankara: Otto Yayınları, 2014), 149.

²⁸⁴ Mustafa Demir, *El-Hattabi ve Garîbu'l-Hadis Adlı Eseri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, 2010), 8-9.

düşmesine sebebiyet vermiştir.²⁸⁵ Yukarıda sayılan sebepler dışında Hz. Peygamber'in (s.a.v) her kabileye kendi lehçesi ile hitap etmesi, Hz. Peygamber'in (s.a.v) bazı kelimelere özel manalar verip, bazı deyimlerin ilk defa kendisi tarafından kullanılması, bazı topluluklara bilmediği kelimeler kullanması gibi sebepler bu ilmin doğmasına zemin hazırlayan unsurlardan sayılır.²⁸⁶

Garîbu'l-hadîs ilmi hadislerin doğru olarak anlaşılabilmesi için ortaya çıkmış ilk atılımlardandır. Bu açıdan hadis şerh edebiyatının da temelini oluşturmaktadır. Bu ilimle uğraşıp garîb kelimeleri açıklayan ilk kişilerin lügat âlimlerinin olması, garîbu'l-hadîs çalışmalarının lügat ilminin gelişimi açısından önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.²⁸⁷

Hadislerden doğru hüküm çıkarabilmek, metinde geçen garîb lafızların doğru anlaşılmasına bağlıdır. Bu sebeple bu ilim birçok âlim tarafından oldukça önemli görülmüştür. İbnü's-Salâh (öl. 643/1245) bu ilmin önemi hakkında düşüncelerini şu şekilde anlatmaktadır: “Gârîbu'l-hadîs çok önemli bir ilimdir. Özel olarak hadis ehlinden, genel olarak ilim ehlinden olup bu ilmi bilmeyen kişi hoş görülmez. Bu ilimde derinlik sahibi olmak kolay değildir. Bu ilimde derinlik sahibi olan kişi hadis araştırması konusunda liyakatli ve kendisini yanlışlardan koruma konusunda ehliyetlidir.”²⁸⁸ Hattâbî (öl. 388/998) meşhur eseri olan *Garîbu'l-hadîs*'in mukaddimesinde Hz. Peygamber'in “insanların en hayırlısı benim çağımda yaşayanlardır. Sonrasında bu çağı takip edenler, ardından da onları takip edenlerdir.” mealindeki hadisini verdikten sonra “İlk çağ örnek şahsiyetlerin olduğu, diğeri sünnet ilminin vârisi ve koruyucusu olanların bulunduğu topluluktu. İlk üç asrın bitmesiyle hadis âlimleri vefat edip zaman değişince hadisler acemlerin eline geçti. Hadisleri rivâyet edenler çoğalıp riayet edenler azaldı²⁸⁹ ve dil hataları yayıldı. Hadislerin üzerine yabancı dillerin baskısı arttı. Akıl, basiret sahipleri ve Hz. Peygamber'in harîmine

²⁸⁵ Kazım Kaşıkçı, *Ebû Ubeyd ve Garîbu'l-Hadîs Adlı eserinde Dile Dair Açıklamaların Tahlihi* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi: Bursa Uludağ Üniversitesi, 2001), 35-36.

²⁸⁶ Yusuf Akgül, *Edebi Tür Olarak Garîbu'l-Hadîs(Kaynak-Metod-Muhteva Analizi)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 38.

²⁸⁷ Kaşıkçı, *Ebû Ubeyd ve Garîbu'l-Hadîs*, 37.

²⁸⁸ İbn Sâlah, *Mukaddimetu İbn Salâh*, 272.

²⁸⁹ Burada kastedilen lafızların rivâyeti çoğalıp manalarının anlaşılmasına yönelik çabanın yok oldu şeklindedir. Bkz: Mehmet Görmez, *Sünnetin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu* (Ankara: Otto Yayınları, 2014).113-114

yabancı bir unsurun girmesini istemeyen kimseler hadislerdeki garîb lafızların sır perdelerini aralamayı, müşkil olan manaları açıklamayı, nakilcilerin noksanlığından kaynaklanan hataları düzeltmeyi kendilerinden sonrakiler için bir kılavuz ve önder, dalaletle karşı bir emân ve koruma olarak gördüler” demiştir.²⁹⁰

İbnü'l-Esîr (öl. 606/1210) *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs* adlı eserinin mukaddimesinde sahabe, tabiîn ve tebeî tabiîn döneminde garîb kelimelerle alakalı olan tutumu açıkladıktan sonra şunları söylemektedir: “İşte o kadîm ve değerli çağdan sonra bilmeleri gereken bu önemli ilim hakkında cehalete düştüler. Öncelik vermesi gerekeni geriye bıraktılar, bu ilme sırt çevirdiler ve bu ilim unutulup gitti. Hastalık zorlaşıp, tedavisi güçleşince Allah bu kıymetli ilmi yok olmaktan ve bu mühim konuyu karışıklıktan korumak için, bilgi, anlayış, basiret ve zekâ sahibi bir topluluğa bu ilmi gözetmeleri, insanlar için kaynaklar oluşturmaları ve onlara (doğruyu yanlıştan ayırt edecek) bir okul hazırlamaları için kendilerine ilhamda bulunup, o alana yöneltti.”²⁹¹

Suyûtî (öl. 911/1505) konuyla ilgili olarak şunları aktarmaktadır: “Garîbu'l-hadîs önemli ilimlerden birisi olup bu alanda derinleşmek oldukça zordur. Bu ilimde derinlik sahibi olanlar araştırır. Selef âlimleri bu ilim hakkında dikkatli davranarak acele etmezlerdi.”²⁹²

Ulema tarafından garîb hadislerle uğraşanlara *Ashabu garîbu'l-hadîs* ve *Ehlu'l-garîb* ismi verilmiştir. İlk defa ne zaman ve kim tarafından bu ismin verildiği net olarak tespit edilememesine rağmen eserlerimizde bu şekilde tesmiye edilmiş kişilerle karşılaşmamız, sayıları ve kim olduklarını bilinmese dahi bu ilimle uğraşan ayrı bir topluluğun varlığını bizlere göstermektedir.²⁹³ Mesela İbnü's-Salâh (öl. 643/1245) otuz ikinci babında gârîbu'l-hadîs konusunu işlediği *Mukaddime* adlı eserinde Meymûnî'den (öl. 274/888) nakille şunu aktarmaktadır: “ Bir gün Ahmed b. Hanbel'e (öl. 241/855) rivâyet etmiş olduğu hadislerden birinin anlamına dair soru sorulunca: *Ashâbu'l-garîb'e*

²⁹⁰ Hattabi, *Garîbu'l-Hadis* (Suriye: Daru'l-Fikr, 1982), 1/47; Görmez, *Sünnetin Anlaşılması ve Yorumlanması*, 113-114.

²⁹¹ Muhammed el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs* (Beyrut-Lübnan: Mektebetu'l-İlmiyye, 1979), 5.

²⁹² Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, 2/637.

²⁹³ Akgül, *Edebi Tür Olarak Garîbu'l-Hadîs*, 23.

sorun çünkü ben Peygamber (s.a.v) 'in hadisi hakkında zan üzere konuşup hata etmek istemem.”²⁹⁴ dediğini aktarır.

Yukarıdaki açıklamalar ve örneklerden de anlaşılacağı üzere *gârîbu'l-hadîs* ilmi hadis âlimlerinin en çok önem verdiği ilimlerden birisidir. Bir rivâyetten hüküm çıkarmak o metni anlaşılmasının sonucudur. Metni doğru okumanın ilk şartı da lafzın doğru olarak zabt altına alınmasıdır. Nitekim *gârîbu'l-hadîs* alanında en önemli eserlerden biri olan *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs* adlı eserin yazarı olan İbnü'l- Esîr (öl. 606-1210), mukaddimesinde hadisi anlamada lafzın ve mananın anlaşılması şeklinde iki önemli başlık olduğunu söylemektedir. Lafzın anlaşılmasının, mananın anlaşılmasına mukaddem olduğunu, hitabın aslının ve anlayışın bu şekilde olup mananın da bunun üzerine terettüp edeceğini söyler.²⁹⁵ Bu ilim dalında kalem oynatabilmenin ilk şartı sağlam bir dil altyapısına sahip olmaktır. *Gârîbu'l-hadîs* alanında yazılan ilk eserlere baktığımız zaman dil ile uğraşan âlimleri görmek mümkündür. Netice olarak âlimlerimiz hadislerin doğru anlaşılması için rivâyetlerin zabtına ve manasına önem vermişlerdir. Kâdî İyâz *Meşâriku'l-envâr*'da bu sebebe binaen hem zabt hem de garîb kelimeleri incelemiştir diyebiliriz.²⁹⁶

Rivâyetler de geçen garîb kelimeleri açıklama üzerine ilk söz söyleyenler tebeu't-tâbiîn neslinden Şu'be b. Haccâc (öl. 160/776), Süfyân es-Sevrî (öl. 161/777), Mâlik b. Enes (öl. 179/795) gibi hadis âlimleridir.²⁹⁷ Hâkim en-Neysâburî (öl. 404/1014) ve Suyûtî (öl. 911/1505) bu alanda ilk eser telif edenin Nadr b. Şumeyl (öl. 204/820) olduğunu söylerken²⁹⁸ İbnü'l-Esîr (öl. 606/1210), Ebû Ubeyde Ma'mer b Müsennâ et-Teymî'yi (öl. 209/824) bu alandaki ilk eser sahibi olarak görmektedir²⁹⁹. Suyûtî her ne kadar ilk telif eden kişi hakkında iki ismi de ansa de Ebû Ubeyde Ma'mer b Müsennâ'yı قيل şeklinde, yani “bu da söylenmektedir” diye aktarmaktadır.³⁰⁰ İbnü'l-Esîr, Ma'mer b.

²⁹⁴ İbn Sâlah, *Mukaddimetu ibn Salâh*, 272.

²⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, 3.

²⁹⁶ Akgül, *Edebi Tür Olarak Garîbu'l-Hadîs*, 56..

²⁹⁷ Hâkim en-Neysâburî, *Ma'rifetu ulumi'l-hadîs* (Beyrut-Lübnan: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 88; M. Yaşar Kandemir, “Garîbu'l-Hadîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara:TDV Yayınları, 1996), 13/377.

²⁹⁸ Hâkim en-Neysâburî, *Ma'rifetu Ulumi'l-Hadîs*, 88; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, 2/637; İbn Sâlah, *Mukaddimetu İbn Salâh*, 273.

²⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, 5.

³⁰⁰ Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, 2/637.

Müsennâ'nın eserinin küçük çaplı olduğunu ancak bunun iki sebepten dolayı olduğunu aktarır. Bunlar; eserin küçüklüğü müellifin ilmi seviyesinin düşük olmasından kaynaklanmayıp, kendisinden önce bir şey ortaya koyulmayan bir alanda ilk defa eser verecek olan kişinin bunu ancak sınırlı şekilde yapabileceğidir. Diğer husus ise kendisinin yaşamış olduğu dönemde insanların arasında bilgi yaygınlığı ve cehalet azlığından dolayı bu kadar hacimde bir eserin yeterli olacağıdır.³⁰¹

İbnü'l-Esîr, Nadr b. Şumeyl'in (öl. 204/820) eserini Ebû Ubeyde'nin (öl. 209/824) eserinden daha hacimli olduğunu söylemektedir. İbnü's-Salâh da (643/1245) ilk yazılan eserin Nadr b. Şumeyl'in olduğunu, ancak bazılarının bu görüşe muhalefet ederek Ebû Ubeyde'nin eserinin ilk olduğunu iddia ettiğini aktarmaktadır.³⁰² Bu eserlerin ardından Ebû Ubeyde Kâsım b. Sellâm'ın (öl. 224/838) *Garîbu'l-hadîs* adlı eseri, İbn Kuteybe'nin (öl. 276/889) Kâsım b. Sellâm'ın eserine almamış olduğu kelimeleri toplayarak meydana getirdiği³⁰³ *Garîbu'l-hadîs* adlı eseri, İshâk el-Harbî'nin (öl. 285) *Garîbu'l-hadîs* adlı eseri, Kâsım es-Sarakustî'nin (öl. 302/914-915) *Garâibu'l-hadîs*'i, ve Hattâbî'nin (öl. 388/998) *Garîbu'l-hadîs*'i gelmektedir.³⁰⁴ Bu eserlerden sonra Abdu'l-gâfir el-Fârisi (öl. 529/1134-1135) tarafından *Mecmeu'l-garâib*, Zemahşerî (öl. 538/1144) tarafından *el-Fâik*, Herevî (öl. 401/1011) tarafından *el-Garîbeyn* ve bunların dışında birçok eser yazılmıştır. İhtiva ettiği kelimelerin çokluğu, kısa, anlaşılır bir dile sahip olması ve insanların arasında en çok beğeni gören eser olması gibi sebeplerle İbnü'l-Esîr'in *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs* adlı eseri kendinden önce yazılan garîbu'l-hadîs çalışmalarının en mükemmelidir. Üzerine birçok ihtisar çalışması da bulunmaktadır.³⁰⁵

3.1.1. *Meşâriku'l-envâr*'da Garîb Kelimeleri Açıklama Metodu

Bu başlıkta, örnekler eşliğinde *Meşâriku'l-envâr*'da geçen garîb kelimelerin açıklanma metodu incelenecektir.

³⁰¹ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, 5.

³⁰² İbn Sâlah, *Mukaddimetu İbn Salâh*, 273.

³⁰³ Hüseyin Yazıcı, "İbn Kuteybe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 20/145.

³⁰⁴ Hâkim en-Neysâbü'rî, *Ma'rifetu Ulumî'l-Hadîs*, 88-89; İbn Sâlah, *Mukaddimetu İbn Salâh*, 273-274; Hattabi, *Garîbu'l-Hadis*; Fethu'l-muğîs bi şerhi elfıyyeti'l-hadîs, 4/28-32; es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, 2/639; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, 6-7; Demir, *El-Hattabi ve Garîbu'l-Hadis*, 14.

³⁰⁵ Kandemir, "Gârîbu'l-hadîs", 13/376; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, 2/639.

3.1.1.1. Âyet ve Hadislerle İstişhâd

Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*'da garîb kelimeleri açıklarken birçok yola başvurur. Bunlardan biri âyet ve hadislerden delil getirerek kelime manasının açıklanmasıdır. Rivâyette geçip anlaşılamayan veya farklı bir manaya gelen lafızları diğer âyet ve hadislere dayanarak açıklamaktadır. Kelime manasının çeşitliliği açısından bu yöntem oldukça kullanılır. Örneğin;

خسارا kelimesinin; yazıklar olsun, helak olsun, kurusun manasında olan (تَبَّ لَكَ) ³⁰⁶ geçtiğini söylemektedir. Tebbet suresinin ilk ayetinde (تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ وَتَبَّ) geçen kelimeden istişhad ederek mana tekit edilmektedir. ³⁰⁷

Hiz. Peygamber'in (s.a.v) yerine namaz kıldırmak için Hiz. Ebûbekir'i isteyince Hiz. Âişe'nin ³⁰⁸ اسيف kelimesinin çokça hüznülenip hemencecik ağlamak manasına geldiğini aktarmaktadır. İsrailoğullarından anlayışlı bir âlimin kıssasının anlatılmış olduğu rivâyette geçen (وَلَقِيَ عَلَيْهَا أَسْفًا) kelimesinin de aynı manaya geldiği müellif tarafından aktarılır. ³⁰⁹ Ömer b. el-Hakem'in koyunlarından birini kurt yemesi sonucu cariyesine karşı olan tutumunu anlatan rivâyette ³¹⁰ فأسفتُ kelimesi ve (أسف كما يأسفون) rivâyetinde mananın kızmak, sinirlenmek olduğunu söyler. ³¹¹

حوب kelimesinin حوب kökünden gelip günah, ma'siyet olduğunu bildirmektedir. تحوبا olarak gelince günah işlemekten sakının, korkun manasına geldiğini, bu kelimenin

³⁰⁶ Tebbet 111/1.

³⁰⁷ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 320.

³⁰⁸ Müslim, "Salât", 21 (No:418).

³⁰⁹ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 96, Malik b. Enes, *Muvatta'*, Kitâbu'l-Cenâiz (No:43).

³¹⁰ Malik b. Enes, *Muvatta'*, "Itk ve'l-Velâ", 8. (No:776)

عَنْ عُمَرَ بْنِ الْحَكَمِ، أَنَّهُ قَالَ: أَتَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّ جَارِيَةً لِي كَانَتْ تَرْعَى عَنْمَا لِي. فَجَنَّتْهَا وَقَدْ فُقِئَتْ شَاةٌ مِنَ الْعَنَمِ. فَسَأَلْتُهَا عَنْهَا فَقَالَتْ: أَكَلَهَا الذَّنْبُ. فَاسْفَتْ عَلَيْهَا

³¹¹ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 96.

حوباً كبيراً³¹² ayetinde de aynı manaya geldiğini söylemektedir. Ayrıca bu lafız Hicazlara ait olup, Temîm kabilesi حَوْباً şeklinde fetha ile okur.³¹³

كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ kelimesinin durum, önemli iş, hal manalarına geldiğini söyleyip وَمِنْهُمْ مَنْ يَلْمِزُكَ³¹⁷ rivâyetinde geçen لَمْ kelimesine yönelik olarak³¹⁴ Rahmân suresindeki ayeti delil olarak getirmektedir.³¹⁵

وَمِنْهُمْ مَنْ يَلْمِزُكَ³¹⁷ rivâyetinde geçen لَمْ kelimesine yönelik olarak³¹⁴ Rahmân suresindeki ayeti delil olarak getirip kelime manasının ayıplamak, iğneleyici konuşmak ve insanların gözünde saygınlığı azaltmak gibi manalara geldiğini söylemektedir. Ardından وَلَيْلٍ لِكُلِّ هُمَزَةٍ لُّزَّةٍ³¹⁶ âyetini getirerek bir görüşe göre lemz'in kişinin yüzüne karşı ayıplarını, kusurlarını sayıp dökmek hemz'in ise kişinin arkasından ayıp ve kusurlarını sayıp dökmek olduğunu, bir diğer görüşe göre her ikisinin de kişinin arkasından atıp tutmak olduğunu söylemektedir. Ayrıca lemz'in göz, ağız ve kafa hareketleriyle kişiyi aşağılamak, alaya almak manalarına da geldiğini aktarmaktadır. Ardından لَمْ lafzının mimin kesresi (لَمْ) ve dammesi (لَمْ) ile iki şekilde zabt edildiğini söyler.³¹⁸

Hz. Peygamber'i (s.a.v) gece namazında yapmış olduğu duaları ihtiva eden hadîs'i-şerifte³¹⁹ بِكَ حَاكَمْتُ cümlesindeki hakem kılmaktan kastın, din düşmanlarına karşı olan bir hakem kılma olduğunu, mananın hakka inanmayan, inkâr edenle kendi arama ancak seni hakem olarak kıldım şeklinde olduğunu söyleyip أَفَعَيِّرَ اللَّهُ أَبَتَيْي حَكَمًا³²⁰ ayetini delil olarak getirmiştir.³²¹

³¹² Nisâ, 4/2.

³¹³ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 573.

³¹⁴ Rahman 55/29.

³¹⁵ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 2/232.

³¹⁶ Müslim, "Tevbe", 9 (No:2769).

³¹⁷ Tevbe 9/58.

³¹⁸ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/184.

³¹⁹ Buhârî, "Tevhîd", 25 (No:7442).

³²⁰ En'âm 6/114.

³²¹ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 545.

3.1.1.2. Kelimenin Murâdifi ile İstişhâd

Eserde bu konuda birçok örnek bulunmaktadır. Garîb olan kelimeler kısa ve öz şekilde açıklandığı için genelde başvurulacak açıklama metodu bu şekildedir.

ربغيت طلب kelimesinin rivâyetinde geçen ³²²ربغيت حتى جمعيتها istemek talep etmek manasına geldiğini söylemektedir. ³²³

طعنه نخس kelimesi elle dürtmek manasına gelen ³²⁴طعنه rivâyetinde geçen ³²⁴طعنه olarak açıklanmıştır.

Aynı babda geçen ³²⁵مَنْخُولٍ rivâyetinde geçen ³²⁵مَنْخُولٍ kelimesini elek manasında gelen ³²⁵مُغْرِبٍ lafzıyla açıklamaktadır.

بقر ³²⁶بقر kelimesinin yarmak, deşmek manasına ³²⁷بقر rivâyetinde geçen ³²⁸بقرت به بطنه gelen ³²⁸شق kelimesiyle açıklamaktadır.

استقصى عليه ³²⁹استقصى kelimesinin ³²⁹استقصى rivâyetinde geçen ³²⁹استقصى kelimesinin hesaba çekilmek, incelenmek gibi manalara geldiğini aktarmaktadır. مناقشة kelimesinin de aynı şekilde bir şeyi detaylıca incelemek, problemin kökenine inmek, soruşturma yapmak manalarına gelen ³²⁹الاستصقاء ile aynı manada olduğunu aktarmaktadır.

لبس ³³⁰لبس rivâyetinde geçen ³³¹لبس lafzını karıştırmak, şüphe sokmak gibi manalara gelen ³³¹شبهه, خلط عليه gibi kelimelerle açıklamaktadır.

³²² Buhârî, "Muzâra't", 12 (No:2333).

³²³ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 258.

³²⁴ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/300.

³²⁵ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/301.

³²⁶ Müslim, "Cihâd", 47 (No:1809).

³²⁷ Müslim, "Eşribe", 1 (No:1979).

³²⁸ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 260.

³²⁹ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/354.

³³⁰ Buhârî, "Sehv", 6 (No:1232).

³³¹ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/152.

3.1.1.3. Kelimenin Zıddı ile İstishâd

Allah'ın günahkar kişinin tövbe etmesine yönelik rahmetini bildirdiği³³² إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ يَبْسُطُ يَدَهُ بِاللَّيْلِ لِيُثُوبَ مُبِيءِ النَّهَارِ rivâyetinde geçen باسط kelimesinin, Allah'ın rızkının ve rahmetinin bolluğuna, genişliğine delalet ettiğini باسط lafzının Allah'ın esmasından biri olduğunu söyleyip karıştının قابض olduğunu söyleyerek zıt anlamıyla açıklar. قابض kelimesinin sıkmak, tutmak, yakalamak ve kavramak gibi manalara geldiğini, يقبض (O zenginlerden zekatı alandır.) gibi (Ruhları tutan, sıkarak), (O zenginlerden zekatı alandır.) gibi örnekler de vermiştir.³³³

3.1.1.4. Gramer Tahlilleri ve Şiir ile İstishad

Kâdî İyâz kelimenin farklı okunuşu sonucunda cümlede i'râbsal olarak hangi konumda değerlendirildiğine ve bunun sonucu ortaya çıkan anlamsal farka da yer yer değinmektedir.³³⁴ ذَبَحَ الْخَمْرَ النَّيَّانُ وَالشَّمْسُ rivâyetinde geçen ذبح kelimesinin farklı okunuşuna değinmekte, ب ve ح harfinin fethası ile fiil olarak okuyanlara göre الْخَمْرُ mef'ûl, ب harfinin sükunu, ر harfinin ref'i ile okuyanlara göre mübteda, الْخَمْرُ kelimesinin ise muzâfun ileyh olduğunu, mananın buna göre değişeceğine değinmektedir.³³⁵

Rivâyette geçen حصور kelimesinin³³⁶ فاعيل بمعنى مفعول kuralı gereğince ismi mef'ûl manasında olduğunu, kadından uzaklaştırılmış, kendisine yasak kılınmış gibi manalara geldiğini ve bu vasfın Kur'ân'da Yahya (a.s.) için kullanıldığını söylemektedir.³³⁷

وَنَحْنُ شَبَبَةٌ rivâyetinde geçen شَبَبَةٌ kelimesinin كَتَبَةٌ lafzı gibi cem olduğunu, tekilinin de شاب olduğunu aktarır.³³⁸ Aynı başlık altında İmruü'l-Kays (öl. 540)

³³² Müslim, "Tevbe", 5 (No:2759).

³³³ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 243.

³³⁴ Buhârî, "Zebâih", 12.

³³⁵ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 719.

³³⁶ فاعول vezninde gelen kelimenin ismi mef'ul manasına geldiğini söyleyen bir kâidedir.

³³⁷ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 525.

tarafından söylenen şiirde geçen³³⁹ شَبَّ kelimesinin, felaket ve uğursuzluğun büyüklüğü manasında olup bu kelimenin ateşin yandığı zamanki şiddetli oluş halinden istiâre edilerek kullanıldığını aktarmaktadır.³⁴⁰

يَظَلَّ حَتَّى يَظَلَ الرَّجُلُ إِنْ يَدْرِي كَمْ صَلَّى başlığı altında³⁴¹ rivayetinde geçen kelimesinin manasını dönüşmek, olmak manasına gelen يصير şeklinde vermektedir. Kâdî İyâz, Dâvûdî'den gelen bir görüşe göre kelimenin durmak ve devam etmek manasına geldiğini söyleyip bu manayı قاعداً رأسي فوق رائي ظللت şiiri ile desteklemiştir.³⁴²

Hilâl b. Ümeyye kıssasının anlatıldığı³⁴³ rivâyetinde geçen احضر بينتك و ما شهدت لك به البيه olarak okunduğunda olup takdiri fail olup takdirinin şeklinde olacağını belirtir ve fail olmasının daha uygun olacağını söyler.³⁴⁴

فَهَلَّا بِكْرًا تَلَاعِبُهَا وَتَلَاعِبُكَ³⁴⁵ rivâyetinde geçen فَهَلَّا lafzının tahdîd ve levv manasına geldiğini بَكْرًا kelimesinin زوج filinin izmarı üzere mansub olduğunu aktarır.³⁴⁶

وَنَبَيْكَ وَنَبَيْكَ³⁴⁷ rivâyetinde geçen وَنَبَيْكَ kelimesinin hemzeli ve hemzesiz olarak نَبَأً şeklinde okunduğunu aktarır. Hemze ile okuyanlar lafzın haber manasına gelen kökünden geldiğini söyler. فعيل vezni ile gelen bu kelimeyi Allah'ın emrini, şeriatını ve kendisiyle gönderilmiş olan her şeyi haber veren ism'i-fâil manasında olduğunu

³³⁸ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 2/233.

³³⁹ الْحَرْبُ أَوَّلُ مَا تَكُونُ فِتْنَةٌ... تَسْعَى بِزَيْنَتِهَا لِكُلِّ جَهْلُولٍ حَتَّى إِذَا اسْتَعْلَتْ وَشَبَّ ضَرَامُهَا... وَلَتْ عَجُوزًا غَيْرَ ذَاتِ خَلِيلٍ شَمَطَاءٍ يُنْكِرُ لَوْنَهَا وَتَغَيَّرَتْ... مَكْرُوهَةٌ لِلشِّمِّ وَالتَّقْبِيلِ Buhârî, "Fiten", 6 (No:7096).

³⁴⁰ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 2/233.

³⁴¹ Buhârî, "Sehv", 5 (No:1231).

³⁴² Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 2/405.

³⁴³ Buhârî, "Şehâdât", 21, (No:2671).

³⁴⁴ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/632.

³⁴⁵ Buhârî, "Nikâh", 123 (No:5247).

³⁴⁶ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/406.

Allah'ın kendisine vahyini, gayb aleminin esrarını bildirdiği Peygamber'i manasında ism'i-mefûl olarak anlamının mümkün olduğunu belirtir.³⁴⁷

³⁴⁸ rivâyetinde geçen الصَّلَاةُ lafzının, iğrâ üzere nasb olabileceğini ya da الصَّلَاةُ kelimesinin mahzûf bir حان او حضر fiilin fâili olarak veya mübteda olarak merfu olabileceğini söyler.³⁴⁹

³⁵⁰ rivâyetinde geçen السَّاعَةُ lafzının, meçhul fiilin zamiri olan nâibu'l-fâil üzerine atfedilmesi ile merfu, mefûlu meah olarak da mansup olarak okunabilir. Mefûlun meah şeklinde olursa mana مع الساعة şeklinde olur. Lafzı mefûlun meah üzere mansup yaparsak hâle delalet edecek فانظروا gibi muzmer bir fiil takdir etmemiz gerektiğini belirtir.³⁵¹

³⁵² rivâyetinde geçen الدَّارُ lafzının münâdâ olarak değilse de ihtisas üzere mansub olduğunu söylemektedir.³⁵³

³⁵⁴ Rivâyetinde geçen بَحْرِيَّةٌ lafzı, failiyet üzere انشأت الريح سحابة بحرية takdirinde merfu, veya hal üzere mansub veya بحرية takdirinde mefûlun bih şeklinde i'râb edilebileceğini belirtir.³⁵⁵

3.1.1.5. Lugat ve Garîbü'l-hadis Eserlerine Başvurma

Kâdî İyâz eserinin birçok yerinde kendisinden önceki ulemanın görüşlerinden yararlanarak kelimeyi açıklamıştır. Örneğin; ³⁵⁶ تُعْرَضُ الْفِتْنُ عَلَى الْقُلُوبِ كَالْحَصِيرِ عَوْدًا عَوْدًا rivâyetinde geçen حصير kelimesine bazı âlimlerin kalbi kaplayan şey olarak mana verdiğini, حصر به القوم şeklinde kullanılınca kavmi kuşatmak manasına geldiğini

³⁴⁷ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/288-289.

³⁴⁸ Buhârî, "Vudû", 6 (No:139).

³⁴⁹ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/608.

³⁵⁰ Buhârî, "Talâk", 24 (No:5301)

³⁵¹ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/615.

³⁵² Müslim, "Tahâre", 12 (No:249).

³⁵³ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/616.

³⁵⁴ Malik b. Enes, *Muvatta'*, "İstiskâ", 3 (No:5).

³⁵⁵ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/614.

³⁵⁶ Müslim, "İmân", 65 (No:144).

aktarmaktadır. Sa'leb'in (öl. 291/904) buna omuriliğin yanında boynun yumuşak tarafından sırta kadar olan bir et parçası şeklinde bir mana verdiğini nakleder.³⁵⁷

Aynı başlık altında farklı rivâyetlerde geçen الحصر, المحصر, الإحصار kelimeleri hakkında İsmâil el-Kâdî'nin (öl. 279/910) "Lügatte zâhir olan manaya göre İhsâr/الإحصار kişiyi hac yapmaktan alıkoyan bir hastalıktır. Ebû Ubeyde, hasır/الحصر kelimesinin manasını düşman ve benzeri sebeplerle kişinin haccını yapamamasıdır şeklinde açıklar. İbn Kuteybe أحصر şeklinde hastalık sebebiyle kısıtlanma, حصر olarak da düşman sebebiyle kısıtlanma manasına geldiğini söylediğini nakleder.³⁵⁸

359 ve 360 rivâyetlerinde geçen حَبْوًا lafzının Halîl b. Ahmed'den nakille حَبْوًا حَبَا يَحْبُو حَبْوًا kökünden gelip حَبَا الصَّبِي şeklinde istimalinin olduğunu, Harbî'nin kişinin elleri üzerinde yürümesi, İbn Düreyd'in ise kişinin göğsü yukarıya bakacak şekilde kıç üzere sürünmesi manasındaki görüşlerini aktarır.³⁶¹

362 rivâyetinde geçen قرط kelimesinin İbn Düreyd'den (öl. 321/933) nakille altın veya inciden yapılmış kulak memesine takılan küpe olduğunu söyler.³⁶³

3.1.1.6. Lafızdan Kastedilen Manayı Açıklamak

Kâdî İyâz bazı yerlerde lafzın asıl manası yerine kendisiyle kast olunan manayı açıklar. 364 حَاجَةً rivâyetinde geçen حَاجَةً kelimesinden kastedilenin cinsel

³⁵⁷ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 1/525.

³⁵⁸ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 525.

³⁵⁹ Buhârî, "Ezân", 9 (No:615.)

³⁶⁰ Müslim, "Îmân", 83 (No:186).

³⁶¹ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 472.

³⁶² Buhârî, "Libâs", 59 (No:5883).

³⁶³ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/31.

³⁶⁴ Buhârî, "Teheccut", 15 (No:1146).

birliktelik olduğunu, اتى اهله و قضى حاجته cümlesinin de bu minvalde kullanıldığını aktarır.³⁶⁵

rivâyetinde geçen نُخَالَةً lafzının³⁶⁶ buğdayın elekten geçmesi akabinde kalan çöp olduğunu, ancak rivâyette noksanlık, alaya almak, küçük görme zemmetmek gibi manalar kastedildiğini aktarır.³⁶⁷

rivâyetinde geçen انتقاش lafzı lügavi olarak cımbız, bir kişiye batmış olan dikenî çıkarmak gibi manalara gelmektedir. Rivâyette kastedilen ise kınama manasında “Sana iğne batınca onu çıkaran bulunmasın.” şeklindedir.³⁶⁹

3.2. Zabtu'l-Hadîs

Meşâriku'l-envâr'da işlenen temel konulardan bir diğeri de zabtu'l-hadîs'dir. Kâdî İyâz hadisleri korumada zabt konusunun da en az garîb kelimeler kadar önemli olduğunu düşünerek bu konuya eserinde birçok başlık altında yer vermektedir. Özellikle فصل الاختلاف والوهم başlığında bu konuya değinmektedir.

Zabt kelimesi ضَبَطَ şeklinde birinci babdan gelip lügavî olarak koruma, kararlılık ve kesinlik suretiyle bir şeyi muhafaza etme, ayrılmayacak derecede bir şeye bağlılık göstermek, bir sözü iyice bellemek, kaydetmek gibi manalara gelmektedir, İstilah olarak ravinin kabul gören tahammül yollarından biriyle rivâyette değişiklik yapmayıp tereddüde düşmeden hadisi rivâyet etmesidir. Ebu'l-Beka' el-Kefevî'nin tarifiyle zabtu'l-hadîs “Bir sözü olması gereken şekilde işitip, kendisi ile kast olunan manayı ve kemal suretiyle şer'i manayı anlayıp, ardından elinden gelebildiği en iyi surette muhafaza edip, rivâyeti eda vaktine kadar hafızada veya kitabette istikrarlı bir şekilde koruma” manasına gelmektedir. Kâdî İyâz'ın eserinde zabtu'l-hadîs ile kastetmiş olduğu mana, Kefevî'nin tarifiyle örtüşmektedir. Sözün olması gereken şekilde işitilmesi; ravinin rivâyeti metin ve senette resmen ve şeklen duymuş olduğu gibi şeyhinden rivâyet etmesi manasına gelir. Ravi rivâyeti düzgün bir

³⁶⁵ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 573-574.

³⁶⁶ Müslim, "İmâre", 5 (No:1830).

³⁶⁷ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/301.

³⁶⁸ Buhârî, "Cihâd", 69 (No:2887).

³⁶⁹ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/354.

şekilde işitemezse zabtı da problemlili olur. Bunun sonucunda tashîfu's-sema' meydana gelir. Tashîfu's-sema'nın meydana gelmesi lafzın yanlış yazılmasına sebebiyet verebileceğinden burada lafızdan kastedilen mananın anlaşılması zorlaşır ve tashîfu'l-ma'na meydana gelir.³⁷⁰

Kâdî İyâz, kendisinden önce zabtu'l-hadîs ile alakalı yazılan en önemli eserlerden birinin Ebû Alî el-Ceyyânî'nin (öl. 498/1105) *Takyîdu'l-muhmel ve temyîzu'l-müşkil* adlı eseri olduğunu söyler. Eser, yazılışları aynı olup okunuşları farklı olan (mu'telif, muhtelif) künye, lakap, nisbe ve ravi isimlerini ele almaktadır. Kâdî İyâz bu eserden mukaddimesinde övgüyle bahsetmektedir.³⁷¹ Ancak eserin metinler olmaksızın sadece hadislerde geçen ravilerin isimleri, nisbeleri, lakapları ve künyelerinin zabtı ile alakalı olarak yazılması Kâdî İyâz tarafından eserin eksik yönü olarak gösterilir. Ebû Alî el-Ceyyânî, eserini sadece bu alanla sınırlı tutma sebebini mukaddimesinde “*Allah sana rahmet eylesin benden Sahâbe, Tâbiîn ve onların arkasından gelen ravilerin isim, künye ve neseplerinden hattı muhtelif, lafzı mu'telif, Sahîhayn'de geçip okuyucuya karışık gelenlerini bir araya toplayıp açıklamamı istedin.*³⁷² *Bende sana karışık gelen isim, künye ve nesepleri yazıda çelişkiden muhafaza edecek ölçüde kayıt altına aldım.*”³⁷³ şeklinde açıklamaktadır.³⁷⁴ *Takyîdu'l-muhmel* Kâdî İyâz'ın bu alanda en çok yararlandığı kaynaklardan biridir.³⁷⁵ *Meşâriku'l-envâr*'ı, *Takyîdu'l-muhmel*'den ayıran temel fark, metinde geçen kelimelerin de tashîfine, tağyirine ve zabtına dair bilgilerin verilmesidir. Kâdî İyâz rivâyetlerin anlaşılmasını doğru olarak okunmasına (zabt edilmesine) bağlar. Bu sebeple bu ilmin önemli olduğunu vurgular.³⁷⁶

Zabtu'l-Hadîs alanında birçok âlim tarafından birçok eser yazılmıştır. Dârekutnî'nin (öl. 385/995) *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*'i bu alanda yazılmış önemli

³⁷⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 7/340; Seyyid Şerîf Cürcânî, *et-Ta'rîfât* (Beyrut-Lübnan: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1983), 137; Bünyamin Erul, “Zabt”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ts.), 44/62; Ebu'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât* (Beyrut-Lübnan: Müessesetu'r- Risâle, ts.), 579; Avvâme, *Menhecu'l-Kâdî İyâz fi'z-zabti ve ihtilâfi'r-rivâyât*, 218-219, Mustafa Saîd el-Hın, *el-İzâh fi Ulûmi'l-Hadîsi ve'l-İstulâh* 282-284.

³⁷¹ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 36.

³⁷² Müellif burada karşısında okuyucu direk olarak muhatap alarak bu eserin meydana gelmesinin dönemindeki insanların talepleri doğrultusunda olduğunu anlatmayı hedeflemektedir.

³⁷³ Ebû Alî el-Ceyyânî, *Takyîdu'l-muhmel ve temyîzu'l-müşkil* (Suudi Arabistan: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1997.), 2-4.

³⁷⁴ Avvâme, *Menhecu'l-Kâdî İyâz fi'z-zabti ve ihtilâfi'r-rivâyât*, 60.

³⁷⁵ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 36.

³⁷⁶ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 33-35.

eserlerdendir. Dârekutnî bu eserinde isim, kabile, lakap, künye, bölge gibi yazılışta benzer okunuşta farklı birçok kelimeyi incelemektedir. Bunun dışında, eserde tarihi kıssalara ve lügavî tahlillere de yer yer değinilmektedir.³⁷⁷ İbn Mâkûlâ'nın (öl. 475/1082) *el-İkmâl fî ref'i'l-irtiyâb ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif mine'l-esmâ ve'l-künâ ve'l-ensâb*'ı, Hasan b. Abdullah el-Askerî'nin (öl. 382/992) *Kitâbü't-tashîf ve't-tahrîf*'i, Hattâbî'nin (öl. 388/998) *Islâhu hata'i'l-muhaddisin Tashîhu'l-muhaddisîn li-elfâz mine'l-hadîs*'i, Zehebî'nin (öl. 748/1348) *el-Müştebih fî esmâ'r-ricâl*'i, Zehebî'nin eseri üzerine yazılan İbn Nâsiru'ddîn ed-Dımaşkî'nin (öl. 842/1438) *Tavzîhu'l-Müştebih fî zabti esmâ'i'r-ruvât ve ensâbihim ve elkâbihim ve künâhüm*, yine Zehebî'nin eseri üzerine yazılan İbn Hacer el-Askalânî'nin (öl. 852/1449) *Tebîrû'l-müntebih bi-tahrîri'l-müştebih*'i bu alanda yazılmış önemli eserlerdendir.

Kâdî İyâz فصل الاختلاف و الوهم başlığı altında rivâyetlerin gelen farklı zabtlarına değinerek aralarında bir tercihte bulunur. Bazen garîb lafızları açıklamış olduğu bölümde de hadislerin zabtına değinir. Burada rivâyetlerin zabtında tercih edilen metotlara kısaca değinip her başlığa bazı örnekler vererek konuyu işleyeceğiz.

3.2.1. Meşâriku'l-envâr'da Zabt Metodu

Bu başlıkta, örnekler eşliğinde Kâdî İyâz'ın *Meşâriku'l-envâr*'da hadislerin zabt metodu incelenecektir.

3.2.1.1. Âyet ve Hadislerden Yararlanarak Zabt

Kâdî İyâz rivâyetlerin zabtında âyet ve hadislerle sıklıkla başvurmaktadır. Bir lafzın Kur'ân ve hadiste geçmesi lafız tercihlerinde onun için belirleyici bir sebeptir.

Birbiriyle savaşıyor iki Müslüman'ın durumu hakkındaki vârid olan ³⁷⁸ فَمَا عَلَى جُوفٍ rivâyetinde geçen جُوفٍ kelimesini Semerkandî, İbn Hâmân gibi bazı ravilerin حر جَهَنَّمَ şeklinde, bazılarının da جوف جَهَنَّمَ şeklinde rivâyet ettiğini, bütün bu manaların

³⁷⁷ Avvâme, *Menhecû'l-Kâdî İyâz fî 'z-zabti ve ihtilâfi'r-rivâyât*, 23.

³⁷⁸ Müslim, "Fiten", 4 (No:2888).

anlaşılır ve doğru olduğunu aktarmaktadır. Rivâyette geçen جُرْف kelimesinin 379 ayetinde عَلَى شَفَا جُرْفٍ geçtiği üzere zabt edilmesi gerektiğini aktarır.³⁸⁰

Hz. Peygamber (s.a.v) Rum'lar hakkında insanların çoğunluğu onlardan olmadan kıyametin kopmayacağına dair bildirmiş olduğu rivâyette geçen و اجبر الناس عند اجبر مصيبة lafzının başlarına gelen bir musibetten sonra hızlı toparlanırlar şeklinde olduğunu ve birçok rivâyette bu lafızla geçtiğini, ancak Müslim'in bazı rivâyetlerinde اصبر lafzıyla geçtiğini aktarmaktadır. Müellif ilk rivâyetin daha sahih olduğunu söyleyip delil olarak وَأَسْرَعُهُمْ إِفَاقَةً بَعْدَ مُصِيبَةٍ 381 rivâyetinde geçen ve aynı manaya gelen وَأَسْرَعُهُمْ lafzını delil olarak getirmiştir.³⁸²

Hz. Peygamber'in cemaatle namaz ve ilk safta namaz kılmanın ecrine dair söylemiş olduğu sözleri barındıran rivâyette 383 لَأَتَوْهُمَا وَلَوْ حَبَوًّا geçen حَبَوًّا lafzı zabtının Müslim'de geçen يَخْرُجُ مِنَ النَّارِ حَبَوًّا rivayetiyle³⁸⁴ aynı şekilde zabt edilmesi gerektiğini aktarmıştır.³⁸⁵

3.2.1.2. Başka Rivayetlere Başvurarak Zabıt

Kâdî İyâz, Hac ile ilgili babda Müslim'de geçen(سَمِعْتُ كَلَامَكَ مَعَ أَصْحَابِكَ فَسَمِعْتُ) rivâyetin 386 (بِالْعُمْرَةِ) kısmıyla alakalı olarak Müslim'in ravilerinin çoğunda bu şekilde geçtiğini, ancak Buhârî'de 387 قَوْلِكَ لِأَصْحَابِكَ فَمَنِعْتُ الْعُمْرَةَ 387 lafzı yerine فَمَنِعْتُ 388 lafzının geçtiğini ve bu rivâyetin daha doğru olduğunu söylemektedir. Müslimde geçen lafızda tashîf olduğunu aktarmaktadır.³⁸⁸

389 rivâyetinde geçen يَفْتِكُ lafzının ت harfinin fethası ve dammesiyle zabt edilebileceğini söyledikten sonra muhtemelen bu lafzın

³⁷⁹ Tevbe 9/109.

³⁸⁰ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 396.

³⁸¹ Müslim, "Fiten", 10 (No:2898).

³⁸² Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 377.

³⁸³ Buhârî, "Ezân", 9 (No:615.)

³⁸⁴ Müslim, "Îmân", 83 (No:186).

³⁸⁵ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 472.

³⁸⁶ Müslim, "Hac", 17 (No:1211).

³⁸⁷ Buhârî, "Hac", 33 (No:1560.)

³⁸⁸ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/242.

³⁸⁹ Müslim, "Mesâcid", 8 (No:541).

İnَّ عَفْرِيَّتًا مِّنَ الْجِنِّ تَفَلَّتْ عَلَيَّ الْبَارِحَةَ³⁹⁰ zabtında tashîf bulunduğunu, Buhârî’de geçen
sıçramak, zarar vermek üzere atılmak gibi manalara gelen تَفَلَّتْ عَلَيَّ lafzının daha doğru
olduğunu aktarmaktadır.³⁹¹

Kâdî İyâz, bazı rivâyetlerde farklı zabtlar arasında herhangi bir tercihte bulunmadan iki varyantının da sahih olduğunu bildirmektedir. Mesela³⁹² لا هجرة بعد الفتح rivâyetinin bazı tariklerde لا هجرة بعد اليوم şeklinde geçtiğini ancak her ikisinin de Mekke’nin fethi gününde söylendiğini ve doğru olduğunu aktarmaktadır.³⁹³

3.2.1.3. Lugat ve Şiirlere Başvurarak Zabt

Kâdî İyâz, rivâyetlerin zabtında bazı yerlerde Arap kelimine ve şiirine başvurmaktadır.

وَمَنْ ضَيَّعَهَا فَهُوَ لِمَا سِوَاهَا أَضْيَعُ³⁹⁴ rivayetinde geçen Başlığı altında geçen الضاد مع الياء rivayetinde geçen ضَيَّعَهَا ضَيَّعُ kelimelerinin manalarına yönelik olarak detaylı açıklamalar yapıldıktan sonra اضيع kelimesinin zaptı konusunda كلما عَيْنَيْكَ للماء كَمَا بَأْضِيعَ مِنْ عَيْنَيْكَ şiirini delil olarak getirmiştir. Rivayette kelimenin manası “çok fazla ihmal etmek.” şeklindedir. Şiirde de aynı manaya geldiğini söyleyerek كَلِمَا بَأْضِيعَ kelimesinin zaptı konusunda bu şiiri örnek olarak getirmiştir.³⁹⁵

Âmir b. Ekvâ’a’nın Hayber’de söylemiş olduğu³⁹⁶ إِنَّا إِذَا صَبَحَ بَنَّا أَبَيْنَا şiirinde geçen أَبَيْنَا lafzının Asîlî ve es-Siczî dışında gelen bazı rivâyetlerde اتينا şeklinde zabt edilmektedir. Ancak Arap keliminde iki şekilde söylenmesi mana cihetinden sahihtir. اتينا şeklinde zabt edilince mana “biz haksızlık karşısında çağrıldığımız vakit kaçırmaktan

³⁹⁰ Buhârî, "Salât", 75 (No:461).

³⁹¹ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 2/618.

³⁹² Buhârî, "Cihâd", 1 (No: 2783.)

³⁹³ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 2/619.

³⁹⁴ Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, “Vukûti’s-Salât”, 1 (No. 6). Hadisin manası “ Kim namazını vaktinde kılarsa onu korumuş olur. Kim de namazlarını ihmal ederse, diğer vazifelerini haliyle daha çok ihmal eder.

³⁹⁵ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 2/361.

³⁹⁶ Buhârî, "Meğâzî", 40 (No: 4196.)

yüz çeviririz “iken, ائينا olarak zabt edilince “sabit dururuz, kaçmayız” olur. Araplar iki lafzı da kullanmışlardır diye açıklama yapmaktadır.³⁹⁷

Hiz. Peygamber’in (s.a.v) kendisini cennete götürecektir bir amel soran kişiye cevap olarak söylemiş olduğu ³⁹⁸ ارب rivâyetindeki ارب kelimesinin, حَذِرْ kalıbında olup ب harfinin dammesi ve tenvinle zabt edilince ismi fâil, tüm harflerin fethası ile zabt edilince fiil, ارب kökünden ارباً, ارباً, اربة şeklinde gelince de taaccüb manasında olduğunu aktarmaktadır.³⁹⁹

اللَّحِيفُ كَانَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي حَائِطِنَا فَرَسٌ يُقَالُ لَهُ اللَّحِيفُ⁴⁰⁰ rivâyetinde geçen اللّٰحِيفُ kelimesinin mühmele olan ح ve ل harfinin dammesi ile ismi tasğir olarak zabt edildiğini söyler. Ebu’l-Hasen el-Luğavî’nin ismi tasğir olmayarak ل harfinin fethası, ح harfinin kesresi ile zabt ettiğini aktarır ve iki şekilde de hadisi zabt ettiklerini söyler. Ayrıca Buhârî’nin ح harfi ile kelimeyi rivayet ettiğini ancak ma’ruf olanın ilk verilen rivâyet olduğunu söyler.⁴⁰¹

Kâdî İyâz’ın rivâyetlerin zaptında Arap diline dayanması ile kastedilen, sıhhat derecesi aynı olan benzer rivâyetlerin farklı lafızları arasında tercih yapılırken Araplar’ın isti’malini dikkate alarak iki lafız arasında yapılan tercihtir. Yani müellif sıhhat bakımından aynı olan rivâyetin farklı lafızlarla gelen tarikleri arasında tercihte bulunurken Arap dilini bir kriter olarak değerlendirmiştir.

3.2.1.4. Kelimenin Meşhur Olan Zabtını Tercih Etmek

Kâdî İyâz rivâyetlerdeki farklı zabtlar arasında genellikle en meşhur olanı tercih etme yoluna gitmiştir. Bunu اعرف, اصح, ائین gibi lafızlarla belirtmektedir.

³⁹⁷ Kâdî İyâz, *Meşâriku’l-envâr*, 57.

³⁹⁸ Buhârî, "Zekât", 1 (No: 1396.)

³⁹⁹ Kâdî İyâz, *Meşâriku’l-envâr*, 86.

⁴⁰⁰ Buhârî, "Cihâd", 46 (No:2855).

⁴⁰¹ Kâdî İyâz, *Meşâriku’l-envâr*, 3/157.

402 rivâyetinin Ebû Zer hariç diğer ravilerden bu şekilde aktarıldığını, ancak onun مَا أَحْبَبْتَ yerine مَا أَحْسَبَ lafızlarıyla aktardığını, ilk rivâyetin daha bilindik ve sahih olduğunu söyler.⁴⁰³

404 rivâyetinin Müslim ve İbn Seken rivâyetiyle Buhârî’de bu lafızlarla geçtiğini, başka rivâyetlerde (اروانا) lafzıyla geçtiğini ancak ilk rivâyetin daha bilindik olduğunu, bu sebeple أَوَانَا lafzının daha sahih olduğunu aktarır.⁴⁰⁵

406 rivâyetinde geçen قَرَد kelimesin hayvanların üzerine yapışan küçük kurtçuklar manasında olup rivâyette devenin üzerindeki kurtçuğu temizlemek manasına geldiğini söyler. Kelime zabtının şeddeli ve şeddesiz olarak kullanıldığını ve ikisinin de meşhur olduğunu bildirir.⁴⁰⁷

408 rivâyetinde geçen الْأَمْهَقِي kelimesinin içerisine وَلَيْسَ بِالْأَبْيَضِ الْأَمْهَقِي وَلَيْسَ بِالْأَدَمِ⁴⁰⁸ kızılık, sarılık, esmerlik ve parlaklığın karışmamış olduğu saf beyazlık manasına geldiğini söylemektedir. Halil b. Ahmed el-Ferâhidî’nin (öl. 175/791) kelimeye mavilik içinde meydana gelen beyazlık, başka kimselerinde baras hastalığına benzer olan beyazlık gibi manalar verdiğini aktarır. Kâdî İyâz, Buhârî’nin Firebrî nüshası ravilerinden olan Ebû Zeyd el-Mervezî’nin الْأَمْهَقِي yerine ازهر şeklinde rivâyet ettiğini bunun ise doğru olmadığını belirtip, sebebini iki kelimenin aynı manaya gelmemesi ve rivâyetlerin tamamına yakınının وَلَيْسَ بِالْأَبْيَضِ الْأَمْهَقِي şeklinde olması olarak açıklar.⁴⁰⁹

3.2.1.5. Edat ve Harflerin Zabtı

Kâdî İyâz’ın eserinde önemle durduğu konulardan birisi de edatların zabtıdır. Ona göre kelimenin doğru anlaşılabilmesi için ön şart kelimenin doğru zabt edilmesidir. Bu sebeple eserin farklı başlıklarında şeklen aynı ancak manası farklı edatların zabtı üzerinde durur.

⁴⁰² Buhârî, "Tefsîri'l-Kur'an", 228 (No: 4757.)

⁴⁰³ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 473.

⁴⁰⁴ Müslim, "Zikr", 17 (No:2715).

⁴⁰⁵ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 157.

⁴⁰⁶ Malik b. Enes, *Muvatta'*, "Hac", 29 (No:92.)

⁴⁰⁷ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/26-27.

⁴⁰⁸ Buhârî, "Menâkıb", 23 (No:3548.)

⁴⁰⁹ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/252.

415 rivâyetinde geçen يسعين kelimesini Neseî ve cumhuru'r-ruvât'ın rivâyette geçtiği üzere يَسْعُونُ şeklinde zabt etmişken, Asîli ve Ebû Zer'in bazı nüshalarında ما يشبعين şeklinde zabt ettiğini aktarır. Ancak doğru olan ilk vecih olduğunu söyler.⁴¹⁶

417 rivayetinde ثَمَّ جَاءُوا لَيْلَةً فَتَتَبَعَ إِلَيْهِ رَجَالٌ وَجَاءُوا يُصَلُّونَ بِصَلَاتِهِ، قَالَ: ثَمَّ جَاءُوا لَيْلَةً فَحَضَرُوا⁴¹⁷ geçen ليلة kelimesinin rivâyetlerin çoğunda nekre olarak geldiğini, ancak Kâbisî rivâyetinde marife olarak geldiğini söyleyip doğru olanın nekre olarak gelen rivâyet olduğunu söyler.⁴¹⁸

419 rivâyetinde geçen فَنَشْتَفِيهَا إِنْ كَانَ لِيُخْرِجَ إِلَيْنَا الْعُكَّةَ الَّتِي لَيْسَ فِيهَا شَيْءٌ، فَنَشْتَفِيهَا فَتَلْعَقُ مَا فِيهَا⁴¹⁹ kelimesinin bir yiyeceğin arta kalanı içerisinde ona dair bir şeyler araştırmak manasına geldiğini söyler. Nitekim rivâyetin devamında geçen ما فيها فنلحق cümlesini de bu mananın sıhhati için delil olarak gösterir. Mervezî ve Belhî rivâyetinde kelimenin س harfi ile geldiğini, ancak bunun herhangi bir anlama gelmediğini, İbn Seken ve Neseî nüshasında kelimenin ق ve ي harfi ile فيشتقها zabt edildiğini aktarır. Son olarak verilen rivâyetin ما فيها فنلحق siyakı ile düşünülünce mana olarak daha doğru olduğunu aktarır.⁴²⁰

421 (يُقَرَّدُ بَعِيرًا لَهُ) kelimesin Babının مع القاف maddesinde geçen⁴²¹ قرَد hayvanların üzerine yapışan küçük kurtçuklar manasında olup rivâyette devenin üzerindeki kurtçuğu temizlemek manasına geldiğini söylemektedir. Kelime zabtının şeddeli ve şeddesiz rivâyetlerinin bulunduğunu, iki şekilde de kendilerinin zabt ettiğini söylemektedir⁴²²

415 Buhârî, "Menâkibi'l-Ensâr", 20 (No:3816).

416 Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 323.

417 Müslim, "Salâti'l-Misâfirîn", 29 (No:781).

418 Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/191.

419 Buhârî, "Ashâbi'n-Nebî", 10 (No:3708).

420 Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 2/266.

421 Malik b. Enes, *Muvatta'*, "Hac", 29 (No:92).

422 Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/26-27.

لَئِنْ كُنْتَ كَمَا قُلْتَ، فَكَأَنَّمَا تُسِفُّهُمْ الْمَلَّ وَلَا يَزَالُ مَعَكَ مِنَ اللَّهِ ظَهِيرٌ عَلَيْهِمْ⁴²³ مَا دُمْتَ عَلَى ذَلِكَ

rivâyetinde geçen تسفهم kelimesinin manasını toprak, kül veya ateş yedirmek olduğunu söyleyip bazı rivâyetler de kelimenin zabtının ت harfinin fethası س harfinin sükunu (تَسْفَهُم) şeklinde olduğunu söyleyip kelimenin bu şekilde toprak, kül, ateş fırlatmak manasına geldiğini aktarır. Yani kelime ilk verilen zabtıyla yedirmek manasına gelirken, ikinci zabta göre fırlatmak manasına gelir. Bazı ravilerinde kelimeyi تسقيهم الماء şeklinde rivâyet ettiğini ancak bunun tashîf ve çok çirkin bir hata olduğunu aktarmaktadır.⁴²⁴ Açıklamış olduğu rivâyette herhangi bir yorum yapmadan mutlak olarak vermesi farklı zabtları da doğru kabul ettiği manasına gelmektedir. Müellif yanlış gördüğü yazımlar hakkında tahrîf, tashîf, hata, vehm gibi ifadeleri kullanarak bunu açıkça bildirir.

3.2.1.7. Zabıt Hususundaki Vehimlere Değınmek

Kâdî İyâz'ın *Meşâriku'l-envâr*'da ravîler tarafından yapılan muhâhelefet ve vehme yer verir. Burada vehim ve muhalefetten kastedilen ravinin kasıtsız bir şekilde yaptığı zabıt hatalarıdır. Bu kusuru çok fazla tekrarlayan ravilerin rivâyetleri muhaddisler tarafından makbul görülmemektedir.⁴²⁵

كُنَّا نُسَافِرُ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَلَمْ يَعِبِ الصَّائِمُ عَلَى الْمُفْطِرِ، وَلَا الْمُفْطِرُ عَلَى الصَّائِمِ⁴²⁶

rivâyetinde geçen، نساfer lafzının Yahya b. Yahya (öl. 234-849) ve *Muvatta'* ravilerinin⁴²⁷ bu şekilde rivâyet ettiğini söyler. Ayrıca Abd. b. Humeyd (öl. 249/863-864), Ebû İshâk el-Fezârî (öl. 188/804) ve bunun dışında birçok râvinin de bu şekilde rivâyet ettiğini aktarır. Fakat İbn Vaddah'ın (öl. 287-900) سافر رسول الله şeklinde, başka

⁴²³ Müslim, "Birr", 6 (No:2558).

⁴²⁴ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 2/163-164.

⁴²⁵ Bünyamin Erul, "Vehim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 42/616; İbn Sâlah, *Mukaddimetu İbn Salâh*, 104; Veysel Özdemir, Hatamleh Thamer, *Uygulamalı Hadis Usulü* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, ts.), 97.

⁴²⁶ Malik b. Enes, *Muvatta'*, "Siyâm", 7 (No:23); Müslim, "Siyâm", 15 (No:1116); Buhârî, "Savm", 36 (No:1947).

⁴²⁷ Kâdî İyâz rivâyeti Buhârî'nin Sahîhini esas alarak vermektedir. Bu sebeple *Muvatta'* rivâyetinde de bu şekilde olduğunu ayrıca aktarmaktadır.

bir rivâyette de *سافر اصحاب رسول الله* olarak rivâyet ettiğini aktarır. Farklı lafızlarla gelen bu rivâyetleri son olarak bir kritiğe tabi tutup ilk olarak vermiş olduğu ravilerin rivâyetinin doğru olduğunu, İbn Vaddah'ın rivâyetini Yahya b. Saîd el Kattân (öl. 198/813) dışında kimsenin rivâyet etmediğini söyler ve onun bu rivâyette diğer râvîlere muhalefet ettiği belirtir.⁴²⁸

يسمعن في خَلَاتِلِهَا مِنْهَا مَا يَسْعُفْنُ rivâyetinde geçen *يسمعن* kelimesini Nesefî ve cumhûru'r-ruvât'ın rivâyette geçtiği üzere (*يَسْعُفْنُ*) zabt etmişken, Asîli ve Ebû Zer'in bazı nüshalarında *ما يشبعهن* şeklinde zabt ettiğini aktarır. Ancak doğru olan ilk vecih olduğunu söyler.⁴³⁰

Müellif, Tebük seferinde geride kalmış olan üç kişinin durumunu ihtiva eden (*حضرتي هي*)⁴³¹ rivâyette geçen *هي* lafzını Semerkandî nüshasında *همي* olarak yer aldığını, ancak ilk aktarılan lafzın daha doğru olduğunu söyler.⁴³²

Buhârî'nin *Kitâbu'l-vudû'* bölümünde *البول عند صاحبه*⁴³³ bab başlığının tüm ravilerce bu şekilde zabt edildiğini ancak Kâbisî nüshasında *البول عن صاحبه* lafzıyla geçtiğini bunun ise vehm olduğunu aktarmaktadır.⁴³⁴

Kâdî İyâz *Meşâriku'l-envâr*'ın son kısmında *Muvatta'* ile *Sahîhayn*'da yer alan Âyetlerdeki bazı yanlış okumalara/vehimlere de değinir.

Kâdî İyâz müelliften veya ravilerden kaynaklanan yanlış okumalara devam edildiğini, kendilerinden sonra gelenlerin de bunu ne değiştirmeye ne de düzeltmeye çabalamadıklarını; kendisinin bu hata ve yanlışları düzelttiğini söyler.⁴³⁵ Kâdî İyâz, bazılarını bu yanlış okuyuşları şâz kıraat olarak değerlendirdiğini, ancak kendisinin bu

⁴²⁸ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 2/174.

⁴²⁹ Buhârî, "Menâkibi'l-Ensâr", 20 (No:3816).

⁴³⁰ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 323.

⁴³¹ Buhârî, "Meğâzî", 81 (No:4418).

⁴³² Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/408.

⁴³³ Buhârî, "Vudû'", 61

⁴³⁴ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 2/508.

⁴³⁵ Müellif bu gruba yönelik olarak "Bazıları: bu kitaplar müellifine birçok kez okundu, defalarca tekrar edildi, birçok kişi bu kitapları ezberlerdi ve rivâyet etti. Öyleyse nasıl olurda ne rivâyet eden ne de dinleyen kişi için bu eserlerde hata ve vehm gibi yanlışlar devam edebilir." demektedir.

görüŖe sıcak bakmadığını söyler. Bunun sebebini, Kur’ân ilimleri ile uğraŖan âlimlerin bütün kıraâtleri toplayıp, zabt edip tariklerini de ortaya çıkarmasına bağlamaktadır. Öte yandan Ŗaz kıraatlerin, namazda okunması ve hüccet sayılması caiz değildir.⁴³⁶

Örneğin Taha suresi 11. Ayeti Yahya b. Yahya ve İbn Bekîr اَخْلَعْ نَعْلَيْكَ إِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ lafızlarıyla ayeti rivâyet etmişlerdir. Ancak doğru olan okuyuş başında ف harfini olmasıyladır⁴³⁷ فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ إِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ

Mücâdele suresi 3. ayetinin⁴³⁸ وَالَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا İbn Bekîr ve diğer bazı Muvatta’ rivâyetlerinde مَنْكِمُ وَالَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِنْكِمُ نِسَائِهِمْ âyetini Ŗeklinde ekiniyle beraber geçtiğini, ancak ek yapılmayan ancak bu ekin doğru olmadığını belirtir.⁴³⁹

Yine Buhârî’nin teyemmüm babında geçen Nîsa suresi 43. Ayetin⁴⁴⁰ Ebû Zer ve Hamevî rivâyetlerinde فَانْ تَجِدُوا مَاءً Ŗeklinde geçerken Nesefî, Abdûs ve diğer rivâyetlerinde فَلَمْ تَجِدُوا Ŗeklinde geçtiğini, doğru olanın ikinci kıraat olduğunu söyler.⁴⁴¹

Buhârî’nin Mu’cize babında geçen كَمَا يَعْرِفُونَهُ أَبْنَاءَهُمْ âyette Cürcânî rivâyetinde يَعْرِفُونَهُ yerine يَعْرِفُونَهُمْ Ŗeklinde geçtiğini, ancak bu okuyuşun doğru olmadığını aktarır.⁴⁴² Yine Cürcânî rivâyetinde وَاصْطَلَعْتَكَ لِنَفْسِي ayetin وَاصْطَلَعْتَكَ لِنَفْسِي Ŗeklinde yazıldığını ve bunun yanlış olduğunu aktarır.⁴⁴³

⁴³⁶ Kâdî İyâz, *Meşâriku’l-envâr*, 3/561.

⁴³⁷ Kâdî İyâz, *Meşâriku’l-envâr*, 3/562.

⁴³⁸ Malik b. Enes, *Muvatta’*, "Talâk", 8 (No:22).

⁴³⁹ Kâdî İyâz, *Meşâriku’l-envâr*, 3/562.

⁴⁴⁰ أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ وَلَا جُنْبًا إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ حَتَّى تَغْتَسِلُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَوْ عَلَى سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُم مِّنَ الْغَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوْهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُورًا غَفُورًا

⁴⁴¹ Kâdî İyâz, *Meşâriku’l-envâr*, 3/563.

⁴⁴² Kâdî İyâz, *Meşâriku’l-envâr*, 3/564.

⁴⁴³ Kâdî İyâz, *Meşâriku’l-envâr*, 3/565.

يسأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ Kâdî İyâz, Müslim'in *Cihâd* babında geçen âyetinin Semerkandî nüshasında وَالرَّسُولِ kelimesini و رسوله şeklinde geçtiğini ancak bunun yanlış olduğunu söyler.⁴⁴⁴

Kâdî İyâz senedlerdeki vehmi de açıklar.

Muvatta'da “Şimşek sesi duyulunca söylenecekler babında”⁴⁴⁵ geçen rivâyette senedin عامر بن عبد الله بن الزبير انه كان اذا سمع الرعد şeklinde geçtiğini, ancak Yahya b. Yahya ve diğer bazı rivâyetlerde عن ابيه عامر بن عبد الله بن الزبير عن ابيه انه كان اذا سمع الرعد şeklinde olduğunu ve bunun doğru olduğunu belirtir.⁴⁴⁶

Muvatta'da geçen Buhârî'nin Kitâbu'l-Ğusl bölümündeki hadisin senedi حدثنا عبد الله بن مهمل حدثنا يحيى بن آدم حدثنا زهير Hamevî hariç diğer rivâyetlerde bu şekildedir. Hamevî rivâyetinde حدثنا يحيى بن آدم düşmüştür. Kâdî İyâz ilk senedin sahih olduğunu, Hamevî rivâyetinde vehm olduğunu söyler⁴⁴⁷

3.2.1.8 En Doğru Zabtı Tespit Etmek

Örneklerde görüleceği üzere Kâdî İyâz muhtelif rivâyetler arasında farklı yollar benimser. Bazen lafızlar arasında tercih yapmakta iken bazen de her ikisinin doğru olduğunu söyler. اصوب\اصح\اعرف gibi lafızlar ile iki rivâyeti de doğru kabul ettiğini, ancak bir tanesinin diğerinden daha güçlü bir yolla geldiği belirtmek için kullanır. Bir lafzı diğerine tercih etmede kullanılan diğer bir yöntem ise metnin anlamsal birliğini sağlama olarak düşünülebilir.

Örneğin الباء مع الغين başlığının sonundaki ihtilaf ve vehmlerin açıklanmış olduğu başlıkta telbine bulamacının hasta tarafından seilmeyen ama kendisine faydalı bir yiyecek olduğunu bildiren hadiste ⁴⁴⁸هو البغيضُ النَّافِعُ geçen بغيض kelimesi için Ebû Zeyd

⁴⁴⁴ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/567.

⁴⁴⁵ Malik b. Enes, *Muvatta*’, “Kelâm”, 11 (بَابُ الْقَوْلِ إِذَا سَمِعْتَ الرَّعْدَ).

⁴⁴⁶ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/574.

⁴⁴⁷ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/580.

⁴⁴⁸ Buhârî, “Tıb”, 8 (No:5690).

el-Mervezî rivâyetinde be harfinin nun şeklinde نغيض zabt edildiğini ancak bunun herhangi bir manaya gelmediğini ve birinci verilen zabtın doğru olduğunu söyler. Çünkü hasta olan kişi kendisinin halini düzeltmesine rağmen ilaç ve gıda tüketmek istemez. Bu sebeple sevilmeyen, hoşlanılmayan manasına gelen بغيض kelimesinin daha uygun olduğunu söylemiştir.⁴⁴⁹ Burada da görüldüğü gibi Kâdî İyâz rivâyetlere yönelik olarak yaptığı tercihlerde lafzın cümle yapısına uygunluğu göz ardı etmemektedir.

Hz. Peygamber'e (s.a.v) Ramazan'ın her günü Cibril'in geldiğini bildiren وَكَانَ جِبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ يَلْقَاهُ كُلَّ لَيْلَةٍ فِي رَمَضَانَ⁴⁵⁰ rivâyette geçen كُلَّ لَيْلَةٍ lafzının İbn Hazzâ ve diğer ravilerden bu şekilde geldiğini bazı ravilerin ise سنة كل lafzıyla rivâyet ettiğini aktarır. Ancak سنة كل lafzının raviden kaynaklanan vehm olduğunu söyler.⁴⁵¹

3.2.1.9. Rivâyetlerdeki Takdim ve Tehirleri Tespit Etmek

Kâdî İyâz, rivâyetlerdeki takdim ve tehir üzerinde de durur. نَهَى عَنْ مُتَعَةِ النِّسَاءِ يَوْمَ rivâyetinin Buhârî, Müslim ve Muvatta'da bu lafızlarla وَكَانَ جِبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ يَلْقَاهُ كُلَّ لَيْلَةٍ فِي رَمَضَانَ⁴⁵² rivâyetinin Hayber'den önce Mekke'de haram kılınmıştır. Burada olması gereken خَيْرَ lafzının tehir edilmesidir. Nitekim bu hadisi Süfyan'dan rivâyet eden bir topluluk, (نَهَى عَنْ مُتَعَةِ ، وَعَنْ) Hayber'de haram kılınanın sadece ehil eşeğin yenme kısmına tahsis etmiştir. Kâdî İyâz bu rivâyeti tashih ettiğini, ilk rivâyette geçtiği üzere Mut'a'nın haram kılındığı, sonrasında zaruret sebebiyle Mekke'de belli bir süre daha mübah kılındığını söyler. Yani hadiste herhangi bir takdim te'hirin olmadığını, Mut'a nikahının iki kez helal iki kez haram kılındığını söylemektedir.⁴⁵³

⁴⁴⁹ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*,/259.

⁴⁵⁰ Buhârî, "Savm", 7 (No:1902).

⁴⁵¹ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/192.

⁴⁵² Malik b. Enes, *Muvatta'*, "Nikah", 18 (No:41).

⁴⁵³ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 518.

Mesela, Hz. Peygamber'in sabah namazından sonra iki rekât namaz kılan bir kişiye yönelik tutumunu anlatan⁴⁶² فَلَمَّا انْصَرَفَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَأَتْ بِهِ النَّاسَ. rivâyette geçen لَأَتْ بِهِ kelimesinin sarmak kuşatmak manasında olduğunu ve buradaki zamirin merciînin Hz. Peygamber (s.a.v) olduğunu söyler. Ancak Dâvûdî (öl. 402/1011) buradaki zamirin namaz kılan şahsa raci olduğunu, sahabenin (r.a) garipseyerek bu kişiyi çevrelediğini söyler. Fakat ilk görüşün daha doğru olduğunu belirtir.⁴⁶³

Hz. Peygamber'in ahirette yetimlerle olan durumunu anlatan⁴⁶⁴ أَنَا وَكَافِلُ الْيَتِيمِ لَهُ أَوْ (لِغَيْرِهِ فِي الْجَنَّةِ كَهَاتَيْنِ ، وَأَشَارَ بِإِصْبُعَيْهِ الْوُسْطَى وَالَّتِي تَلِيهَا الْإِثْمَامَ وَأَشَارَ مَالِكٌ بِالسَّبَّابَةِ) rivâyette parmakları ile işaret eden kişinin Mâlik b. Enes olduğunu belirtir. Müslim'in *Sahîh*'inde yer alan وَأَشَارَ مَالِكٌ بِالسَّبَّابَةِ şeklindeki rivayet⁴⁶⁵ bu görüşü desteklemektedir.⁴⁶⁶

Kâdî İyâz, وَأَهْدِي لَهَا لَحْمٌ، فَقِيلَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: هَذَا تُصَدِّقُ عَلَى بَرِيرَةَ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «هُوَ لَهَا صَدَقَةٌ، وَلَنَا هَدِيَّةٌ» rivâyetinde geçen لَهَا zamiri ile kastedilenin Hz. Âişe olduğunu; çünkü bu etin Berîre'ye sadaka, Hz. Âişe'ye hediye olduğunu ve bunun farklı rivâyetlerde geçtiğini söyler.⁴⁶⁸

Müellif Zü'l-yedeyn rivâyeti senedinde geçen (قَالَ اخْبِرْتِ عَنْ عِمْرَانَ بْنِ حَصِينٍ أَنَّهُ) قال اخبرت عن عمران بن حصين انه (قال)⁴⁶⁹ lafzını söyleyenin, Muhammed b. Sîrin olduğunu belirtir.⁴⁷⁰

Hz. Ebûbekir'in fazileti ile ilgili⁴⁷¹ (فَإِنْ لَمْ تَجِدْنِي فَأْتِي أَبَا بَكْرٍ قَالَ كَأَنَّمَا يَعْنِي الْمَوْتَ) rivâyetinde açıklamayı yapan kişi hadisin ravilerinde olan Cübeyr b. Mut'im olduğunu belirtir.⁴⁷²

⁴⁶² Buhârî, "Ezân", 38 (No:663).

⁴⁶³ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/642.

⁴⁶⁴ Malik b. Enes, *Muvatta*’, "Şi'r", 1 (No:5).

⁴⁶⁵ Müslim, "Züht", 2 (No:2983)

⁴⁶⁶ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/659.

⁴⁶⁷ Buhârî, "Hibe", 5 (No:2578).

⁴⁶⁸ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/645.

⁴⁶⁹ Müslim, "Mesâcid", 19 (No:573)

⁴⁷⁰ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/648.

⁴⁷¹ Müslim, "Fadâili's-Sahâbe", 1 (No:2386).

فقلت الحيض او ليس يشهدن) Hayızlı olanın Hac menâsikleriyle ilgili olarak gelen (rivâyette soru soran kişinin diğer hadislerde geçtiği üzere Hz. Hafsa olduğunu belirtir.⁴⁷⁴

نا مالك بن انس قال و اخبرني ابن فلان عن سعيد المقبري⁴⁷⁵ Köle azadı ile ilgili olarak rivayetinde ابن فلان olarak bahsedilen kişi İbn Semâ'n olup bazılarına göre zayıflığı sebebiyle kendisinden bu şekilde bahsedildiğini belirtir. Ancak Kâdî İyâz, İbn Semâ'n'ı bu şekilde zikreden kişinin İbn Vehb yerine Buhârî olduğunu düşünür. Kâdî İyâz, Buhârî'nin İbn Vehb'i mübhem olarak verme sebebini kendi şartlarına uymayan bir ravi olması ve ileride kendisine gelecek eleştirilerin önünün kesme amacına ma'tufen olduğunu düşünür.⁴⁷⁶

Kâdî İyâz, ⁴⁷⁷رِوَايَةُ زَيْدٍ عَنْ زَيْدٍ يُكْبِرُ عَلَى جَنَائِزِنَا أَرْبَعًا rivâyetinde yer alan زيد ile kastedilenin Zeyt b. Erkam olduğunu söyler.⁴⁷⁸

أَوْصِيَكُمْ بِثَلَاثٍ: أَخْرِجُوا الْمُشْرِكِينَ مِنْ جَزِيرَةِ الْعَرَبِ، وَأَجِزُوا⁴⁷⁹ Abdullâh b. Abbas'dan gelen rivâyetinde geçen وَسَكَّتَ ile kastedilen kişinin İbn Abbas, فَأَنْسِيَهَا ile bahsedilen kişinin Saîd b. Cübeyr olduğunu söylemektedir.⁴⁸⁰

3.4. et-Tashîf ve't-tahrîf

Sözlükte değiştirmek, yerine başkasını getirmek gibi manalara gelen tahrîf ve bir sayfayı yanlış yazmak, birbirine benzeyen harfleri hatalı okuyarak rivâyet etmek gibi manalara gelen tashîf İbn Hacer el-Askalânî'ye (öl. 852/1449) kadar aynı anlamda kullanılıp, muharreften daha geniş bir anlam içermiştir.⁴⁸¹ İbn Hacer'e kadar bu iki

⁴⁷² Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/649.

⁴⁷³ Buhârî, "Hayz", 23 (No:324).

⁴⁷⁴ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/652.

⁴⁷⁵ Buhârî, "İtk", 20 (No:2559).

⁴⁷⁶ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/653.

⁴⁷⁷ Müslim, "Cenâiz", 23 (No:957).

⁴⁷⁸ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/658.

⁴⁷⁹ Müslim, "Vasiyye", 5 (No:1637).

⁴⁸⁰ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/654.

⁴⁸¹ Mehmet Efendioğlu, "Muharref", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 31/4; Mehmet Efendioğlu, "Musahhaf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 31/229-230; Celâleddin es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî fî şerhi takrîbi'n-nevevî* (Dâru't-Taybe, 2010.), 2/651.

terim arasında keskin bir ayrım olmayıp ikisi birbiri yerine kullanılıyordu. Ancak İbn Hacer *Nüzhetü'n-nazar fî tavidhi nuhbetü'l-fiker* adlı eserinde, rivâyetin senet veya metninin yalnızca noktalamasında bir değişiklik yapılmışsa musahhaf, şekil değişikliği yapılmışsa muharref hadis olarak isimlendirmiştir. Bu durumun çoğunlukla metinde, bazen de senette gerçekleştiğini söyleyip bu konuda Hasan b. Muhammed b. el-Askerî'nin (öl. 382/992) *Kitâbu't-Tashîf ve't-tahrîf* ile Dârekutnî'nin (öl. 385/995) *Kitâbu't-tashîf* eserlerinin önemli olduğunu vurgulamıştır.⁴⁸² Suyûtî'de İbn Hacer'in yapmış olduğu tasnifi aynı şekilde eserine almıştır.⁴⁸³ İbnü's-Salâh (öl. 643/1245) tashîf ve tahrîf kavramı arasında fark görmemiştir. O eserin otuz beşinci başlığında bu konuya değinerek bu ilmin çok önemli olduğunu ve bu ilimle ancak yetenekli, mahir hadis ulemasının uğraşabileceğini söyler. Ardından Tashîfi senette ve metinde olmak üzere ikiye ayırıp; göz tashîfi (تصحيح البصر), işitme tashîfi (تصحيح السمع) ve lafız tashîfi (تصحيح اللفظ) olmak üzere çeşitli başlıklar altında inceler.⁴⁸⁴

Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr* adlı eserinde tashîfe değinirken herhangi bir ayrım yapmadan genel manada lafızda meydana gelen tüm değişiklikleri; nokta ve şekil değişikliği, lafzın düşmesi, rivâyetin senedinde meydana gelen değişiklikler, lafzın rivâyetlerde farklı olarak geçmesi gibi hususları bu başlık altında, İbn Hacer'in yaptığı gibi net bir ayrım yapmadan işlemiştir. Eserinin sonuna eklemiş olduğu bölümde في تصحيح الجمل التي وقع فيها التصحيح başlığı altında işlemekle beraber, eserin birçok yerinde tashîf ve tahrîf bulunan noktaları inceler.

Ubeydullah b. Utbe b. Mesu'd'un (öl. 94/712), Ebû Talha'yı (öl. 34/654) ziyaretinde, içerisinde resim ve heykellerin bulunduğu eve meleklerin girmeyeceğini anlatan rivâyet,⁴⁸⁵ tüm raviler tarafından mazi ma'lum sigayla rivâyet edilmiş olup⁴⁸⁶.

⁴⁸² İbn Hacer El-Askalani, *Nüzhetü'n-nazar fî tavidhi nuhbetü'l-fiker* Tahkik: Nureddin Itr (Suriye/Şam: Matbaa'tu's-Sabâh, 2000), 96.

⁴⁸³ Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, 2/651.

⁴⁸⁴ İbn Sâlah, *Mukaddimetu İbn Salâh*, 279-284.

⁴⁸⁵ Malik b. Enes, *Muvatta'*, "İsti'zân", 3 (No:7).

⁴⁸⁶ انه دخل على ابي طلحة يعود

دَخَلَ, يَعُودُهُ, şeklidir. Doğru olan, lafzın (دُخِلَ, وُجِدَ, يُعَادُ) meçhul sigayla okunmasıdır. Çünkü Ubeydullah, Ebû Talha'yı görmemiştir.⁴⁸⁷

Muvatta'da Hz. İsa'nın vasıflarını anlatan أَدَمَ كَأَحْسَنَ مَا أَنْتَ رَأَى مِنْ أَدَمَ الرَّجَالِ⁴⁸⁸ rivâyetin, *Sahîhayn*'de Hz. Musa'nın vasfını ifade ettiğini, nitekim Ebû Hureyre'den gelen başka bir rivâyette Hz. İsa'nın ten renginin esmer değil kırmızı olduğu (احمر) aktarılır.

Hayız veya nifâs halinde bulunan kadının tehlikesi ile alakalı rivâyetin⁴⁸⁹ (ثُمَّ طَافُوا) ravilerin birçoğu tarafında bu lafızlarla rivâyet edildiği, bazı ravilerce طَوَافٌ واحد şeklinde rivâyet edildiğini, bunun tashîf olduğunu söylemektedir. Bu rivâyetin *Muvatta* ve *Sahîhayn* 'de طَافُوا طَوَافٌ lafzıyla geçtiğini söylemektedir.⁴⁹⁰

Âli İmrân suresi son ayetinin tefsirini dair bilgiler içeren rivâyette⁴⁹¹ (وَأَخَذَ بِذُنِي) geçən باذني اليُمْنَى lafzı yerine أسَلَى اليُمْنَى lafzını kullanmaktadır. Kâdî İyâz bu lafzı tashîf olarak değerlendirmektedir.⁴⁹²

Ebû Basîr ile alakalı rivâyette geçen⁴⁹³ (قدم علي النبي مؤمنا) rivâyetini Asîlî ve Ebu'l-Heysem bu lafızla, geri kalanlar ise مؤمنا yerine من مئى lafzıyla aktarmakta olup müellif bu lafzı tashîf olarak değerlendirebilir.⁴⁹⁴

Kâdî İyâz, hadisleri öğrenmeye yönelik istekli olma babında Ebû Hureyre'den gelen قِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ مَنْ أَسْعَدُ النَّاسِ بِشَفَاعَتِكَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ؟⁴⁹⁵ rivâyetin bu şekliyle Ebû Zer' rivâyetinde de geçtiğini, ancak burada vehm olduğunu aktarır. Doğrusu Asîlî ve Kâbisî

⁴⁸⁷ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/521.

⁴⁸⁸ Malik b. Enes, *Muvatta*, "Sıfatu'n-Nebî", 2 (No:2).

⁴⁸⁹ Buhârî, "Hac", 31 (No:1556).

⁴⁹⁰ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 79.

⁴⁹¹ Buhârî, "Tefsîr", 76 (No:4571).

⁴⁹² Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 85.

⁴⁹³ Buhârî, "Şurû", 16 (No:2734).

⁴⁹⁴ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 127.

⁴⁹⁵ Buhârî, "İlim", 33 (No:99).

rivâyetlerinde olmayan قيل lafzının metinden düşürülmesidir. Nitekim hem soruyu soran hem de hadîsi rivâyet eden Ebû Hureyre olduğu için قيل lafzının düşmesi gerektiğini, ayrıca hadisin sonunda geçen لَقَدْ طَنَنْتُ يَا أَبَا هُرَيْرَةَ أَنْ لَا يَسْأَلَنِي عَنْ هَذَا الْحَدِيثِ أَحَدٌ کısımnı قيل lafzının metinde olmadığına delil olarak gösterir.⁴⁹⁶

Kâbisî ve İbn Seken koyunların zekât'ı ile alakalı rivâyeti في اربع و عشرين فما دون من harfinin bu şekilde aktarırken, İbn Seken'in rivâyetinde فما دونها الغنم harfinin iskâtı ile geçmektedir. Bazıları rivâyette geçen من harfinin vehm olduğunu söylese de Kâdî İyâz iki okuyuşunda doğru olduğunu; من harfinin isbâtı ile teb'iz değil, beyan manasının kastediliğini bu sebeple mananın “zekâtın koyun cinsinden” şeklinde olduğunu, من harfinin iskâtı ile okuyanlarında الغنم kelimesini müpteda, في اربع و عشرين içinde muzmer zamirin de haber olması üzere aynı manayı kastettiğini söylemiştir.⁴⁹⁷

Kâdî İyâz, (ما الدنيا في الآخرة و اشار اسماعيل بالإيهام)⁴⁹⁸ rivâyetinde geçen بالإيهام lafzının tüm ravilerce yukarıda geçtiği üzere, Semerkandî rivâyetinde ise بالإيهام lafzıyla geçtiğini ve bunun tashîf olduğunu söylemektedir. Çünkü بالإيهام ile kastedilenin elin ilk parmağı olduğunu, بالإيهام lafzının ise koyun manasında olan هَيْمَةٌ kelimesinin çoğulu olduğunu söyler.⁴⁹⁹

İbn Ömer'in tarla kiralama ile alakalı olarak rivâyet ettiği (كَانَ يَأْجُرُ الْأَرْضَ)⁵⁰⁰ hadiste geçen يَأْجُرُ lafzının Semerkandî rivâyetinde ياخذ şeklinde geldiğini ancak bunun tashîf

⁴⁹⁶ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/534.

⁴⁹⁷ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/527.

⁴⁹⁸ Müslim, "Cenneti ve Sıfati Naîmuhâ", 14 (No:2858).

⁴⁹⁹ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 60.

⁵⁰⁰ Müslim, "Buyû", 17 (No:1547).

olduğunu aktarmaktadır. Bu kelimenin farklı rivâyette rubaî olarak *يُؤَاجِر* kökünde *أَجَرَ* lafzıyla geldiğini, iki lügatinde doğru olduğunu söyler.⁵⁰¹

Kâdî İyâz, Hz. Peygamber'e (s.a.v) Kur'an'ın her sene arz edildiğini anlatan rivâyetin Müslim'in tüm rivâyetlerinde *أَنَّ جِبْرِيلَ كَانَ يُعَارِضُهُ الْقُرْآنَ فِي كُلِّ سَنَةٍ مَرَّةً أَوْ مَرَّتَيْنِ*⁵⁰² şeklinde geçtiğini, ancak olması gerekenin başka rivâyetlerde de geçtiği üzere ve peşi sıra gelen *وَإِنَّهُ عَارِضُهُ الْآنَ مَرَّتَيْنِ، وَإِنِّي لَا أَرَى الْأَجَلَ إِلَّا قَدْ اقْتَرَبَ* cümlesinden doğru mananın çıkması için *أَوْ مَرَّتَيْنِ* lafzının düşürülmesidir. Çünkü Cebrâil'in (a.s) adeti muârazayı daima iki kez yapmaksı burada Peygamber'in (s.a.v) vefatına dair bir emare olmaz demektedir.⁵⁰³

Safâ ile Merve arasındaki sa'y ın bir rûkûn olduğunu açıklayan rivâyette cahiliye devrinde müşriklerin etrafında telbiye yaptıkları put hakkında⁵⁰⁴ *الْأَنْصَارَ كَانُوا يُهْلُونَ فِي* Kâdî İyâz kendi şeyhlerinden almış olduğu rivâyetlerde yukarıda verilen rivâyetteki gibi geçtiğini, İbnü'l-Hazzâ'dan (öl. 416/1025) gelen tarikte *(يَهْلُونَ فِي الْجَاهِلِيَّةِ لِمَنَاةَ وَكَانَتْ صَنَمَيْنِ عَلَى شَطِّ الْبَحْرِ، يُقَالُ لَهُمَا إِسَافٌ وَنَائِلَةٌ* Isâf ve Nâile yerine *وَكَانَتْ مَنَاةٌ حَذَوُ قُدَيْدٍ* rivâyeti olduğunu söylemektedir. Yukarıdaki rivâyette geçen Isâf ve Nâile deniz kenarında bir bölgede değil Mekke'de Zemzem suyunun yanındadır. Kâdî İyâz devamında bu putlarla alakalı bazı açıklamalar yapar.⁵⁰⁵

3.5. Marifetü'l-Büldan

Kâdî İyâz, her harfin son bölümünde *Muvatta'* ve *Sahîhayn'* da geçip, manası, nerede olduğu pek bilinmeyen aynı zamanda zabtında güçlük çekilen bölge ve mekânlar

⁵⁰¹ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 72.

⁵⁰² Müslim, "Fadâilu's-Sahâbe", 15 (No:2450).

⁵⁰³ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/556.

⁵⁰⁴ Müslim, "Hac", 43 (No:1277).

⁵⁰⁵ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/559.

hakkında bilgiler verir.⁵⁰⁶ Bu bilgileri فصل في مشكل الاسماء المواضع başlığı altında ele alır. Müellif bu bölümü tüm harflerin son bölümünde, gerektiği yerde detaylara girmekle beraber kısa ve öz bir şekilde inceler. Burada konuyla ilgili birkaç örnek vermekle yetineceğiz.⁵⁰⁷

Kâdî İyâz, أصهان şehrinin Deccâl ile nakledilen ve diğer bazı hadislerde geçtiğini, zabtı hemzenin fethasıyla olduğu gibi Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin (öl. 487/1094) hemzenin kesresi ile zabt ettiğini, Horasan ehlinin ب harfi yerine ف harfi ile اصفهان şeklinde telaffuz ettiğini aktarır.⁵⁰⁸

إلياء İlk harfinin kesreli olarak zabt edileceğini söyleyip manasının Allah'ın evi olan Beytü'l-Makdis olduğunu bildirir. Ebû Ubeyd el-Bekrî'den (öl. 487/1094) nakille saray manasına da geldiğini aktarmaktadır. Kur'ân da إلى المسجد الاقصى⁵⁰⁹ şeklinde sıfat olarak, sünnette ise مسجد الاقصى şeklinde izafetle geldiğini bildirir.⁵¹⁰

ج: جُوَاثي Harfinin dammesi و harfinin muhaffef olarak fethası ile zabt edilir. Bahreyn'de bulunan bir şehirdir. Medine'den sonra ilk Cuma burada kılınmıştır.⁵¹¹

جِيحَان: Horasan beldesinde bulunan meşhur nehirdir. Hadiste geçen dört nehirden birisidir. ح harfinin fethası ي harfinin sükunu ح harfinin fethası ile zabt edilir. Aynı zamanda جيحون şeklinde de okunulmaktadır. Belh şehrinde bulunmaktadır.⁵¹²

⁵⁰⁶ Müellif her harf ile alakalı açmış olduğu babı alfabetik sıraya riayet ederek inceledikten sonra açmış olduğu babın asıl harfi ile alakalı içinde kapalılık bulunan yerleri incelemektedir. Eserde bu konu فصل فيما ذكر في هذا الحرف في هذه الكتب من اسماء المواضع و البقع فصل مشكل الاسماء و الكنى geçmektedir.

⁵⁰⁷ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 163. Bu başlık eserde فصل مشكل الانساب فصل في اسماء المواضع و البقع و الشكل من الارض şeklinde geçmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 163-167, 313-318, 340, 368, 451-454, 585-590, 2/84-85, 2/113-114, 2/207-209, 2/287, 2/339-341, 2/363, 2/391-393, 2/408, 2/525-528, 2/609, 2/675, 3/86-89, 3/143-146, 3/197, 3/261-267, 3/378, 3/420, 3/495, 3/508

⁵⁰⁸ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 165.

⁵⁰⁹ İsra 17/1.

⁵¹⁰ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 166-167.

⁵¹¹ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 454.

⁵¹² Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 454.

السُّنْح: س ve ن harfinin dammesi ile zabt edilir. Ebû zer el-Herevi (öl. 434/1043)

nun'un sükunu ile zabt etmiştir. Medine de Benî Hâris b. Hazrec kabilesinin bulunduğu bölgedir. Ebubekir (r.a) (öl. 13/634) Medine'ye gelince buraya yerleşmiştir. Hz. Peygamber'in evi ile arası bir mil mesafededir.⁵¹³

برك الغمام: Bu mekân isminin geçmiş olduğu rivâyetlerin çoğu *Sahîhayn'de* ب harfini fethası ile gelmektedir. Buhârî'nin bazı râvileri ر harfinin kesrası ب harfinin sükunu ile rivâyet etmektedir. غ harfinin kesre ve damme ile rivâyeti bulunmaktadır. Burası Hicr denilen yerin en uzak bölgesidir. Asîli'nin (öl. 392/1002) kitabında ب harfinin kesresi ile zabt edilirken, Müstemlî, Hamevî ve diğer *Sahîhu'l-Müslim* nüshalarında fetha ile zabt edilmiştir.⁵¹⁴

بُعَاث: İlk harfî dammeli olarak okunmakta olup başka okunma vechi yoktur. Ravilerin ve lûgat ehlinin çoğuna göre buradaki ع mühmeledir. Ebû Ubeyde'nin Halil'den olan rivâyetine göre burada ع mu'ceme olarak⁵¹⁵ zabt edilir. Asîlî iki vecihle rivâyet etmiştir. Burası Medine'ye iki gün mesafe uzaklıktaki bir bölgenin ismidir.⁵¹⁶

البطيحاء: İsmi tasğîr kalıbında ب harfinin dammesi ile gelen bu kelime, Hz. Ömer tarafından konuşacak, şiir söyleyecek veya herhangi bir şey anlatacak kişi için mescidin kenarına yapılmış yaklaşık bir zira' boyunda yüksek bir alandır.⁵¹⁷

أُطْم: Müfredi hemze'nin ve ط harfinin dammesi ile çoğulu ise hemzenin med ile fethası (أطام) şeklinde zabt edilir. اطم بني مغالطة, اطم بني معاوية şeklinde kullanılıp kale, hisar manasına gelmektedir.⁵¹⁸

⁵¹³ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 2/209.

⁵¹⁴ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 313.

⁵¹⁵ Yani غ harfî

⁵¹⁶ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 315.

⁵¹⁷ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 315.

⁵¹⁸ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 165.

حراء harfinin kesresi ile zabt edilir. Munsarîf, gayrî munsarîf, müzekker, müennes olarak değerlendirilebilir. Bazı raviler ilk harfî fethalî olarak ve elifî maksûre ile okusalar da bu şekilde okuma doğru değildir. Burası Mekke’de bulunan ve herkes tarafından bilinen bir dağdır. İmam Hattâbî: “*Ashabu’l-Hadîs bu isim konusunda üç hususta yanlış yapmaktadır; ح harfini fethalî okumaktadır. Halbuki doğrusu kesre ile okunmasıdır. ر Harfini kesre okumaktadır; Halbuki doğrusu fetha ile okunmasıdır. Sonunu elifî maksûre olarak okumaktadır; Halbuki doğrusu elifî memdûde şeklinde okunmasıdır.*” der.⁵¹⁹

حرة النار: Hayber yakınlarında Benî Süleym beldesinde bulunan bir nahiyenin ismidir.⁵²⁰

ح: خضرموت harflerinin fethası, و ve ض harflerinin sükunu ile zabt edilmektedir. Yemen’in meşhur beldelerinden birisidir. م Harfinin dammesi ile de zabt edildiğine dair rivâyetler de bulunmaktadır.⁵²¹

روضة خاخ: Mu’ceme (noktalı) iki ha ile okunan bu kelime Medîne’de Hamrâu’l-Esed yakınlarında olan bir bölgenin ismidir. Buhârî, Ebû Avâne rivâyetinde حاج şeklinde ilk ح harfini mûhmele, diğerini de ج olarak zabt etmiştir. Ancak rivâyetin bu vechi Ebû Avâne’den kaynaklı bir vehm sonucu meydana gelmiştir. Sâbûnî’den rivâyet edildiğine göre burası Minâ’ya yakın bir yerdir. Ancak tercih edilen ilk görüşdür.⁵²²

الخار: Harfinin fethası ile zabt edilmektedir. Hayber’de bulunan bir bölgenin ismidir. Cevherî (öl. 409/1009) buranın Medîne’de bir yer olduğunu aktarır. Îsâ b. Dînâr (öl. 212/828) buranın Medîne’de bulunan bir su olduğunu aktarır. Başka bir görüşe göre Medîne’nin vadilerinden biridir.⁵²³

⁵¹⁹ Kâdî İyâz, *Meşâriku’l-envâr*, 588.

⁵²⁰ Kâdî İyâz, *Meşâriku’l-envâr*, 589.

⁵²¹ Kâdî İyâz, *Meşâriku’l-envâr*, 589.

⁵²² Kâdî İyâz, *Meşâriku’l-envâr*, 668.

⁵²³ Kâdî İyâz, *Meşâriku’l-envâr*, 667.

خَمّ: Zabtı خ harfinin dammesi م harfinin şeddesi ile dir. Müslim b. Haccac (öl. 261/875) Mekke ve Medine arasında Cuhfeye üç mil mesafede bulunan bir bölgenin ismi olduğunu söylemektedir. Kelime, ağaçların bol olup suyun toplandığı bölge manasına gelmektedir. Meşhur olan غدير خُمّ bu bölgededir.⁵²⁴

قديد: Harfinin dammesi د harfinin fethası ile zabt edilir. Toplayıcı bir köydür. Gadîd ve Kedîd arasında on altı mil mesafe bulunmaktadır. Kedîd Mekke'ye daha yakındır. Suların, akıntıların burada parçalanmasından dolayı قديد olarak isimlendirilmiştir. Huzaâ kabilesine ait bir bölgedir.⁵²⁵

Örneklerde görüldüğü üzere Kâdî İyâz her harfin son bölümünde, ilgili harfle başlayıp manasında kapalılık ve zabtında problem görmüş olduğu bölge ve mekân isimlerini açıklar. Bu açıklamalarda, kelimenin bilinilirliğini göz önünde tutarak gerektiği yerde detaylı, gerektiği yerde kısa olarak izah eder. Bu özelliği ile eser, rivâyetlerde geçen bölge isimlerine kadar okuyucuya kapalı olan tüm garîb kelimeleri açıklamaktadır. Ancak görüldüğü üzere açıklamada önceliği kelimenin doğru okunmasına, yani zabta vermektedir.⁵²⁶

3.6. Ma'rifetü'l-Esmâ ve'l-Kunâ ve'l-Ensâb

فصل مشکل الاسماء و Kâdî İyâz her harfin son bölümünde isim, künye ve nisbeleri فصل مشکل الاسماء و başlığı altında işlemiştir. Bu başlıklarda zabta ve nüsha farklılıklarına değinerek aralarında tercihlerde bulunup, gerekli gördüğü yerde ravinin kimliği ve nisbesi hakkında açıklamalar yapmıştır. Ancak çoğunlukla detaya girmeksizin ismin doğru olan zabtını, kimliği ve kabilesi hakkında kısa bilgiler

⁵²⁴ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 668.

⁵²⁵ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/88.

⁵²⁶ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/277.

vermekle yetinmiştir.⁵²⁷ Raviyi tanıma noktasında oldukça önemli olan bu konuyu İbnü's-Salâh *Mukaddime*'de elli dört ve elli beşinci başlıklar altında inceler.⁵²⁸

İsim ve künyelerin açıklanmasına dair bazı örnekler verecek olursak;

عمر بن کریز و عبد الله بن کریز: Oğlu Abdullah b. Âmir b. Kureyz (öl. 59/678) mevlası Ebû Saîd'dir. ك harfinin dammesi, ilk olarak ر harfinin ardından ز harfinin tasğiri ile okunur. طلحة بن عبید الله بن کریز ismi de aynı şekilde yazılır. Ancak burada ismi tasğir ile değil de mükebber şekilde; ك harfinin fethası ر harfinin kesrası ile zabt edilir. Kâdî İyâz bu bilgileri verdikten sonra bazı hocalarından gelen nakilde ismin عبد الله kısmının mükebber, کریز kısmının müsağğar, bazılarında da عبید الله şeklinde; ismin ilk kısmının müsağğar, ikinci kısmının کریز şeklinde mükebber olarak rivâyet edildiğini aktarır. *Muvatta*'da Ubeydullah b. Yahya'nın babasından iki rivâyette de کریز şeklinde mükebber geldiğini, bunun hata olduğunu söyler. Ayrıca müsağğar okuyanların Kureyş lehçesine göre, mükebber okuyanların Huzâa lehçesine göre okuduğu aktarır.⁵²⁹,

کریز: Hz. Peygamber'in azatlısıdır. İki ك harfinin hem fethası hem de kesresi ile zabtı bulunmaktadır. Buhârî bu konu hakkında bazı ihtilafları zikrederek çoğunluğun fetha ile, İbn Selâm, Asîlî, ve Ebû Nuaym'ın ise kesre ile zabt ettiğini aktarır. Kâbisî kesrenin (کریز) daha doğru olduğunu söyler.⁵³⁰

کسری: Fars krallarının ismidir. ك harfinin fethası ve kesresi ile zabt edilir. Âsmâî kesre ile zabt edilmesi gerektiğini, fetha ile zabtının doğru olmadığını aktarmaktadır.⁵³¹

⁵²⁷ Detaylı bilgi için bkz. Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 175-181, 341, 369, 456, 591-597, 2/85-89, 2/114-116, 2/288-290, 2/336-337, 2/363-364, 2/393, 2/408, 2/610, 2/676, 3/146-147, 3/198, 3/267-277, 3/379-383, 3/420-423, 3/496, 3/509, Künye ve isim açıklamalarına dair örnekler 195-197, 310-311, 342-344, 463-466, 602-604, 2/91, 2/118, 2/225-226, 2/291, 2/364-365, 2/393, 2/409, 2/562-564, 2/611-612, 2/678-679, 3/91, 3/148, 3/199, 3/283-286, 3/384-386, 3/423-425, 3/497-498, 3/510-516. Neseb açıklamalarına dair örnekler.

⁵²⁸ İbn Salâh, *Mukaddime*, 344-365.

⁵²⁹ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/146.

⁵³⁰ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/147.

⁵³¹ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/147.

Asıl ismi Humeyd b. Lâhik'dir. ل harfinin fethası م harfinin kesresi sonunda زاي olmak üzere okunur. Ebû Dâavud, Hammad'dan nakille م harfinin fethası ile okunduğunu söylemiştir.⁵³²

Muvatta'ı rivâyet eden şeyhlerin çoğu ي olmaksızın rivâyet etmiştir. Aynı şekilde Asîlî'de bu şekilde zabt etmiştir. Ancak doğru olan ابن الهادي şeklindedir.⁵³³

Hocalarımızın ekserisi ن harfinin kesresi, ilki sakın olan mühmele س ve ط harfî ile zabt etmiştir. İbn İsâ kelimeyi ن harfinin fethası ile okuyup Arapların bu gibi kelimeleri fetha ile okumayı hoş karşılamadığını aktarmıştır. Sîbeveyhî (180/796) ise فعلان vezninde gelen bir kelamın fetha ile hiçbir şekilde gelmediğini aktarmaktadır.⁵³⁴

Örneklerde görüldüğü üzere Kâdî İyâz, isim ve künyeler hakkında gerektiği yerde detaylı olarak açıklamalar yaparken genel olarak ismin zabtına dair bilgileri vermekle yetinmiştir.

العقدي ق ve ع harflerinin fethası, ve mühmele د harfî ile okunur. Bu kişi Ebû Âmir Abdu'l-Melik b. Amr el-Akdî 'dir. Akdî'ler Becîle kabilesinin bir koludur. Aynı kitâbı'nın sahibi ق Harfinin kesresi ile yazıldığını, Yemende Abdu's-Şems b. Sa'd kabilesine mensup olduğunu, Harbî (öl. 285/899) ise Becîle kabilesinin bir kolu olduğunu söyler.⁵³⁵

العبدی: Muhmele د, ع harfî, ع harfinin fethası ve ب harfinin sükunu ile okunur. Abdu'l-Kays b. Rebîa kabilesine mensup kişiler için kullanılıp sayıları çoktur. Abdullah b. Haşim b. Hayyan el-Abdî (öl. 258/871), Ebû Bekir b. Nâfî el-Abdî (öl. 240-855), İsmâil b. Müslim el-Abdî, Şihâb b. Abbâd el-Abdî (öl. 224/838), Muhammed b. Beşşâr el-Abdî (öl. 252/867), Abdurrahmân b. Bişr el-Abdî (öl. 260/874), Muhammed b. Bişr

⁵³² Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/275.

⁵³³ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/421.

⁵³⁴ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/380-381.

⁵³⁵ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 2/564.

el-Abdî (öl. 203/818), Ebû Nadre el-Abdî (öl. 108-726) asıl ismi Münzir b. Mâlik'dir. Kendisinin el-Ûfî (العوفى) ve el-Avakî (العوقى) nisbesi de bulunmaktadır. Ancak el-Ûkî (العوقى) nisbesi o bölgede belli bir süre konakladığı için kendisine verilmiştir. ع ve و harfinin fethası, sonunda da ق harfi (العَوْقى) ile okunmaktadır. Ehlî zabt ve huffâz şeyhlerimizden birçoğu bu şekilde zabt etmiştir. (العوقة) Abdu'l-Kays kabilesinin bir koludur. Bazıları و harfinin sükunu ile de okumuştur. İki okunuşunda doğru olduğu söylenmiştir.⁵³⁶

يا harfinin fethası, ت harfinin sükunu, خ harfinin fethası, س harfi sükunî, س harfi fethası, يا harfinin sükunu, ن harflerinden müteşekkil olarak okunur. Sondaki ي nispet harfidir. Cevherî'nin (öl. 400/1009) deri satması sebebiyle bu nisbeyle anıldığını söylemektedir.⁵³⁷

ابو اشعث الصنعاني nisbesiyle kast olunan yer Yemendeki San'a şehri değil; Şam'daki San'a şehridir. Kitâbu'l-i'tisâm'da Yemenli Eb'u Amr es-Sanâ'nî şeklinde geçer. *Târîhu'l-Buhârî*'de buranın Şam'daki San'a şehri olduğu geçer.⁵³⁸

Harfinin fethası, ط harfinin sükunu ile okunur. Kendisi Hz. Peygamber'in (s.a.v) hacamatçısıdır.⁵³⁹

Harfinin kesresi ile okunur. Manası Firebr şehrinden olan kişi demektir. Firebr, Horasan'ın şehirlerinden birisidir. Kendisi Buhârî'nin en önemli ravisidir. Bu beldenin bahsi Buhârî'nin Asîlî (öl. 392/1002) ve Kâbisî (öl. 403/1012) nüshasının başında geçmektedir. İbn Mâkûlâ (öl. 475/1082) nisbe ve belde olarak fetha ile zabt edilmesi gerektiğini söyler. Aynı şekilde Dârekutnî (öl. 385/995) *el-Mü'telif ve'l-muhtelif* adlı eserinde aynı görüşü aktarır. Kâdî İyâz "Biz burada bazı

⁵³⁶ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 2/564.

⁵³⁷ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 2/227.

⁵³⁸ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 2/339.

⁵³⁹ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 2/393.

şeyhlerimizden öğrendiğimiz üzere ve kendi hattıyla yazmış olduğu bazı nüshalara da dayanarak kesre ile zabt ettik.” der.⁵⁴⁰

Yukarıda görüldüğü üzere Kâdî İyâz nisbeler hakkında gerekli açıklamaları kısa bir şekilde yapmaktadır. Özellikle tüm nisbelerin zabtına değinip ardından nisbe hakkında bilgiler vermektedir.

Kâdî İyâz bazı bölümlerde مُشْتَبِهُ الْأَسْمَاء başlığıyla birbirine karıştırılan isim ve nesepler hakkında ayrıca açıklamalarda bulunur. Bu bölüm isimlerin açıklanmasına yönelik açılan bâb’a bir alt başlık olarak açılmıştır. Başlığın ayırıcı özelliği çok karıştırılan isimlere ve neseplere ayrıca yer verilip, bazı kelimelerin biraz daha detaylı olarak açıklanmasıdır. Bazı örnekler verecek olursak:

Harfinin kesresi, ق: ابن قمعة Harfinin şedde ve fethası ile zabt edilir. Bazıları حَفْدَة kelimesi gibi tamamının fethalı ve م harfinin tahfifi ile zabt edileceğini aktarmıştır. İbn Hâmân’dan gelen Bâcî rivâyetinde ك harfinin kesresi م harfinin şeddesi ile zabt edilmiştir.⁵⁴¹

ز: محمد بن عبد الله بن قُرَاز: Zabtı ق harfinin dammesi, هـ harfinin sükunu ve mu’ceme هـ harfi şeklindedir. Hafız olan şeyhlerimizden de bu şekilde duyduk. Bazılarının kitaplarında هـ harfinin dammesi الزاي harfinin şeddesi ile zabt edildiğini buldum.⁵⁴²

ن ve ك: بنوقَيْنَقاع Harfinin fethası ile zabt edilir. Ebû Bahr ve başka ravilerden gelip Müslim’de geçen rivâyette de aynı şekilde zabt edilmiştir. Kâdî İyâz “Bazıları ن harfinin kesresi ve dammesi ile okumuştur. Biz ع harfini أقيموا القينَقاع⁵⁴³ rivâyetinde geçtiği üzere her durumda kesre ile zabt ettik. Ancak bazılarının damme ile zabt ettiğini de rivâyet ettik.” demektedir.⁵⁴⁴

⁵⁴⁰ Kâdî İyâz, *Meşâriku’l-envâr*, 2/679.

⁵⁴¹ Kâdî İyâz, *Meşâriku’l-envâr*, 3/90.

⁵⁴² Kâdî İyâz, *Meşâriku’l-envâr*, 3/89.

⁵⁴³ Müslim, “Cihâd”, 22 (No:1769).

⁵⁴⁴ Kâdî İyâz, *Meşâriku’l-envâr*, 3/91.

3.7. İlelu'l-Hadîs

Sözlükte hastalık, kusur, dert gibi manalara gelen illet, hadîs ilimleri içerisinde zahirinde sahih görünmekle beraber ilk bakışta fark edilemeyip alanında uzman kişiler tarafından tespit edilebilen gizli kusurlardır. Dirayetu'l-hadis ilminin bir kolu olarak tetkik edilen bu ilim herkesin anlayamayacağı gizli kusurları ortaya çıkarmayı konu edinir. İbnü's-Salâh bu ilim için “Bil ki; hadisteki illetlerin bilinmesi hadis ilimleri arasındaki en dakik iş, en şerefli ameldir. Bu ilmi ancak hıfz ve derin anlayış sahibi olan kişiler icra edebilir.” demektedir. İbn Hacer el-Askalâni de “İllet, hadis ilimlerinin en karışık ve en ince kısımlarından biridir. Bu ilmi, Allah'ın parlak bir anlayış, geniş bir hafıza, merâtibu'r-ruvât hakkında bilgi, isnâd ve metinler hakkında kuvvetli bir meleke bahşetmiş olduğu kimseler anlayabilir.” demiştir. İlelü'l-hadîs her ne kadar hadisteki gizli kusurları ortaya çıkaran bir ilim şeklinde anlaşılrsa da hadisteki gizli ve açık tüm kusurları inceleyen bir ilimdir. İbnü's-Salâh'ın “İlelu'l-hadîs dış görünüşte sıhhat şartları taşıyan ve ravileri sika olan rivâyetlerde görünür” şeklindeki açıklamasıyla bu ilmin sadece sika ravilerin rivâyetlerinde icra edildiğini söylemiştir. Çünkü her türlü kusurdan uzak görülen bir rivâyetin hakikatte sıhhatini zedeleyebilecek bir kusurunun varlığı sika ravileri ilgilendirir. Aksi durum zaten zayıf rivâyetler başlığı altında incelenmektedir. Bu sebeple bu ilim zahiren sahih görülen rivâyetler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Rivâyette geçen söz konusu illet bazen hadisin isnâdında, bazen metninde, bazen de her ikisinde bulunabilir. Ancak âlimler bu ilmin genel olarak senetlerde vuku bulduğunu söylemektedir.⁵⁴⁵

Rivâyetlerde bulunan vehm, tashîf, tahrîf, inkıta, kalp, ziyade, iskat, ilelu'l-hadîs ilmiyle yakından alakalı kavramlardır. Hatta ilelu'l-hadîs ilmi, rivâyetteki açık veya kapalı kusurun kolayca anlaşılamadığı tüm hadis ilimlerini kapsamaktadır. Yani raviden kasıtlı veya kasıtsız meydana gelen, bununla beraber ilk bakışta anlaşılmayan tüm yanlışlık ve hatalar bu ilmin altından incelenmektedir.⁵⁴⁶ Bu sebeple Kâdî İyâz'ın *Meşâriku'l-envâr*'da işlemiş olduğu en temel konulardan biri de ilelu'l-hadis konusudur

⁵⁴⁵ Mustafa Macit Karagözoğlu, “İlelü'l-Hadîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 22/84; İbn Sâlah, *Mukaddimetu İbn Salâh*, 90; Halit Boz, *İbn Ebî Hâtim ve İlelü'l-Hadîs İsimli Eseri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1997), 1-3. Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, 294.

⁵⁴⁶ İlel kitaplarından، غلط عل، اخطا، gibi lafızlarla geçer.

diyebiliriz. O, hadislerdeki tashîflere, tahrîflere, ravilerden kaynaklanan vehimlere, isnâdda karıştırılan isimlere ve isnâdda meydana gelen hatalara detaylıca değinmesi; bunları yaparken rivâyetlerin farklı tariklerini bir araya getirmesi onun ilel konusunda uzmanlığını da ortaya koyar.

Alimler bir hadiste geçen illeti bulmak için bazı şartlar saymaktadır. Bunlardan biri hadisin tüm tariklerini bir araya getirmek.⁵⁴⁷ İlelu'l-hadis ilminin en çok vuku bulduğu yer isnâdlardır. Kâdî İyâz, eserinin mukaddimesinde *Muvatta'* ve *Sahîhayn* rivâyetlerini farklı tariklerle elde ettiğini detaylı bir şekilde söylemesi, ⁵⁴⁸الاختلاف والوهم başlığında rivâyetleri elinde bulunan tüm tarikleri cemederek açıklaması hadislerdeki illetleri açıklamada cem'u'-turuk'a verdiği önemi göstermektedir.

Hadislerdeki illeti bulmak için aynı zamanda ihtisas ve hadis ilimlerinde mümareseye ihtiyaç vardır. Kâdî İyâz, müteahhirûn dönemi ilk hadîs usulü olma özelliği barındıran *el-İlmâ*, *Müslim*'in üzerinde yazmış olduğu şerh olan *İkmâlü'l-mu'lim*, *Meşâriku'l-envâr*, Ummu Zer' hadisini birçok yönden detaylı bir şekilde açıklamış olduğu *Bugyetü'r-râ'id*, ve Hz. Peygamber'in (s.a.v) fiziksel ve ahlakî özellikleri ile ona karşı duyulması gereken sevgi ve saygıyı anlatan *eş-Şifâ* gibi eserleriyle hadis ilimlerindeki otoritesini ortaya koymuştur. Bu nedenle illeti bulmak için gerekli olan ihtisas ve hadis ilimlerinde mümareseyi elde etmiştir.

Hadislerdeki illeti bulmak için hadis ilimlerini, ravilerin doğum tarihlerini, isimlerini, künyelerini, beldelerini detaylı bir şekilde bilmek de gerekir.⁵⁴⁹ Müellifimiz bu konuların hepsine eserinde detaylı bir şekilde değinmiştir. Yukarıda da belirttiğimiz üzere Kâdî İyâz'ın eserinde değindiği temel konulardan biri ilelû'l-hadîs ilmidir. Buradan onun eserinde hadislerin senedinde ve metninde geçen illetleri tespiti ile ilgili bazı örnekler vereceğiz.

⁵⁴⁷ İbn Sâlah, *Mukaddimetu İbn Salâh*, 90.

⁵⁴⁸ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 63, 71, 85, 97, 105, 178, 210, 216, 225, 243, 255, 284, 324, 330, 332, 357, 445, 571, 662, 697, 2/15, 2/24, 2/40, 2/49, 2/71, 2/132, 2/147, 2/163, 2/180, 2/204, 2/236, 2/269, 2/287, 2/313, 2/324, 2/345, 3/9, 3/18, 3/38, 3/54, 3/58, 3/70, 3/118, 3/128, 3/137, 3/177, 3/194, 3/232, 3/316, 3/342, 3/387, 3/401, 3/416, 3/428, 3/481, 3/506,

⁵⁴⁹ Özdemir, Hatamleh, *Uygulamalı Hadis Usulü*, 249.

3.7.1. Senetteki İletlerin Açıklanması

Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*'da hadislerin metinlerinde bulunan illetleri açıklamakla beraber genel olarak senetlerde bulunan illetlere *فصل الاختلاف والوهم* başlığı ile eserin sonuna eklemiş olduğu *الوهم في الاسانيد الموطأ والبخاري والمسلم* başlıkları altında değinmiştir. Nitekim illel âlimleri de illetin rivâyetin hem metni hem de senedinde olduğunu kabul etmekle beraber genel olarak senede odaklanmıştır.

O, *Muvatta'* ve *Sahîhayn*'de geçen rivâyetlerin senetlerindeki illetleri *cem'u't-turuk* yöntemiyle ortaya çıkarmıştır. Mesela; *الوهم في الاسانيد* Başlığında geçen murdar hayvanın derisinden yararlanılmasının cevazını bildiren rivâyetin ⁵⁵⁰ *مَرَّ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِشَاةٍ مَيْتَةٍ كَانَ أُعْطَاهَا مَوْلَاهُ لِمَيْمُونَةَ* Yahyâ b. Yahyâ, İbn Kâsım, İbn Vehb, İbn Ufeyr, Ma'n tarikinde İbn Abbas zikredilerek rivâyet müsned olarak aktarılmasına karşın diğer bazı rivâyetlerde İbn Abbas zikredilmeyerek Ubeydullah b. Abdullah'dan Mürsel olarak rivâyet edilmiştir.⁵⁵¹ Kâdî İyâz bu rivâyetin senedinde bulunan illeti, tarikleri bir araya getirerek tespit etmiştir. İkinci senedin içerisinde bulunan illeti ilk senedi açıklayarak ortaya koymuştur

*Muvatta'*da "Allah'ın zikri olmaksızın kelam etmenin kerahiyeti" babında geçen doğu tarafından gelip fesahati güçlü olan iki kişiye yönelik olarak Peygamberimizin (s.a.v) söylemiş olduğu "Gerçekten de kelimada sihir vardır." sözünü barındıran rivâyeti ⁵⁵² *أَنَّهُ قَالَ: قَدِمَ رَجُلَانِ مِنَ الْمَشْرِقِ فَخَطَبَا، فَعَجِبَ النَّاسُ لِبَيَانِهِمَا، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنَّ مِنَ الْبَيَانِ لَسِحْرًا* Yahyâ'nın Zeyd b. Eslem yoluyla Mürsel olarak aktardığını, ancak diğer ravilerin *عن ابن عمر* ziyadesiyle Müsned olarak zikrettiğini, Buhârî'nin de bu rivâyeti *Sahîh*'de müsned olarak zikrettiğini aktarmaktadır.⁵⁵³

Kâdî İyâz, bazı yerlerde ancak illel kitaplarında bulunabilecek, ensâb ve tarih ilmiyle yakından ilişkili olan, bir ravinin kendisinden rivâyet ettiği ve edebileceği kişiler ile etmediği veya etme imkanının olmadığı kişilere, bunun imkanına dair bilgilere değinmektedir. Mesela; Berâ b. Âzib'in başkasının bahçesine giren devesi üzerine Peygamber'in (s.a.v) bahçe sahiplerinin gündüzün bahçelerini koruyacakları, geceleri

⁵⁵⁰ Malik b. Enes, *Muvatta'*, "Sayd", 4 (No:16).

⁵⁵¹ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/578.

⁵⁵² Malik b. Enes, *Muvatta'*, "Kelâm", 3 (No:7).

⁵⁵³ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/579.

Cübeyr düşmüştür. Kâdî İyâz Saîd b. Cübeyr'in senette olma ihtimalinin yüksek olduğunu, düştüğü rivâyetin senedinde illet olduğunu söyler⁵⁶⁷

Harem'i-Şerif'e hedy kurbanı göndermenin müstehaplığını bildiren hadisin⁵⁶⁸ senedi *ابن زياد كتب الى عائشة* *ابن* ziyadesiyle geçmektedir. Ancak doğru olan *Muvatta'* ve *Sahîhayn* da geçtiği üzere *عائشة كتب الى زياداً* *ابن* şeklinde *ابن* lafzı olmaksızın zabt edilmesidir.⁵⁶⁹

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere Kâdî İyâz, senetlerde bulunan illetleri adeta ince bir işçilikle tüm tarikleri bir araya getirerek ortaya koymaktadır. Bu başlık altında mürsel zannedilip aslında müsned olan veya tam tersi olup rivâyetlerde açıkça görülmeyen vehm ve hatalarla beraber ancak ilâ kitaplarında bulabileceğimiz; bir ravinin kendisinden rivâyet etme imkânı olan veya olmayan kişilerin açıklanması gibi konulara değinmektedir. Mukaddimesinde ele alacağı hadis eserlerinin senetlerine ayrıca başlık açarak tek tek açıklaması bu gibi konuların detaylı işlenmesine dair bir emare olarak görülebilir.

3.7.2. Metindeki İletlerin Açıklanması

İlelu'l-hadîs ilmi, en az senetle ilgilendiği kadar metinle de ilgilenmektedir. Bazı ravilerin beşerî noksanlıklarından kaynaklanan kusurlar ancak alanında uzman kişilerce fark edilebilecek illetler meydana getirmiştir. Bu sebeple Kâdî İyâz'ın değindiği temel konulardan birisi de bu olmuştur. Mukaddimesinde bazı ravilerin beşerî vasıflarından (uyku, sinir, açlık vs.) kaynaklanan hatalar yaptığını, bunun da alanda uzman olmayan kişiler tarafından doğru olarak kabul edilip duyulduğu şekilde rivâyet edildiğini aktarır.

Kâdî İyâz, metinlerde bulunan illetleri genelde eserinin sonunda açmış olduğu; içerisinde tashîf, tahrîf, takdim, te'hîr, kalb, lafız düşmesi gibi birçok konuya değindiği ikinci kısımda ve *فصل الاختلاف والوهم* başlığında açıklar. İlelu'l-hadis ilminin rivâyetlerde geçen açık-gizli bütün kusurları açıkladığı dikkate alınınca garîb lafızları açıklamış olduğu bölümde de bu konuyla alakalı olarak değindiği birçok yer bulunmaktadır. Konuyla ilgili bazı örnekler verecek olursak:

⁵⁶⁷ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/582.

⁵⁶⁸ Müslim, "Hac", 64 (No:1321).

⁵⁶⁹ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/600.

Hiz. Musa ile Hıdır (a.s) kıssasının anlatılmış olduğu hadisın⁵⁷⁰ bir rivâyetinde فانطلقا بقية يومهما şeklinde geçtiğini, Humeydî rivâyetinde ise فانطلقا بقية يومهما و ليلتهما lafzıyla geçtiğini; ilk rivâyetinde tashîf olup ikinci rivâyetinde geçen lafzın doğru olduğunu aktarır. Çünkü rivâyetin bu kısmından sonra gelen lafız فلما أصبح şeklinde olup manaya daha uygundur.⁵⁷¹

Yukarıdaki rivâyetinde Kâdî İyâz metinde bulunan illeti tashîf olarak tespit ederek doğru olan lafzı diğer ve meşhur olan rivâyete dayanarak ortaya koymuştur. Kâdî İyâz, metinde bulunan illeti rivâyete dayanarak ortaya koyup lafzın tercihini dirâî bir metotla temellendirmiştir. Kâdî İyâz sahih olan rivâyeti açıklayarak bunu metindeki sentaks uyumu ile te'kit etmiştir.

Hiz. Peygamber'in (s.a.v) etrafındakilere Ashâbı Suffeyi evlerine yemeğe götürmesini söylemesi ile ilgili rivâyetin metninde geçen⁵⁷² فَهُوَ أَنَا وَأَبِي وَأُمِّي geçen lafzının Belhî rivâyetinde أُمِّي lafzının Hamevî rivâyetinde düştüğünü; ancak doğru olanın Mervezî ve Ebû Heysemîn rivâyetinde de olduğu üzere bu lafızların isbatı üzere olduğunu söylemiştir. Buradaki illet rivâyetin metninden sâkıt olan iki lafızdır. Kâdî İyâz bu lafızları tespit edip ardından rivâyetin doğru olan şeklini açıklamıştır.⁵⁷³

Hiz. Peygamber'in Mekke'nin fethi günü okumuş olduğu sure ile ilgili olarak Hiz. Muâviye'nin söylemiş olduğu "Halkın başıma toplanacağından korkmasam, size onun okuyuşunu gösterirdim." sözü bir rivâyetinde لولا الناس لاخبرت لكم بذلك lafzıyla gelmişken diğer rivâyetinde لأخذت لكم بذلك şeklinde geçmektedir. Kâdî İyâz illetli lafzı başka bir rivâyetinde لَوْلَا أَنِّي أَخَافُ أَنْ يَجْتَمَعَ عَلَيَّ النَّاسُ لَحَكَيْتُ⁵⁷⁴ rivâyetindeki لَحَكَيْتُ lafzının da delaletiyle ilk şekliyle (Haber verme, anlatma, bildirme manasında) sahih olduğunu söyler.⁵⁷⁵

Hiz. Peygamber'in (s.a.v), "İnsanlar Kâbe'yi Hiz. İbrâhim'in (a.s) yaptığı temellerden daha dar olarak inşa etti" deyince Hiz. Âişe'nin Hiz. Peygamber'e "İbrâhim'in (a.s) yaptığı temeller üzerine tekrardan yapmayı düşünüyor musunuz?" يَا

⁵⁷⁰ Buhârî, "Tefs'iru'l-Kur'an", 131 (No:4725.)

⁵⁷¹ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/524.

⁵⁷² Buhârî, "Mevâkiti's-Salât", 42 (No:602.)

⁵⁷³ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 3/525.

⁵⁷⁴ Müslim, "Salâti'l-Misâfir", 35 (No:794).

⁵⁷⁵ Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 1/609.

SONUÇ

Kâdî İyâz, (476-544/1083-1149) yılları arasında Mağrib'in önemli bir şehri olan Sebte'de yaşamıştır. İslami ilimlerin birçok alanında eser vermesine rağmen hadisçi kimliğiyle öne çıkan Kâdî İyâz'ın yazmış olduğu *Meşâriku'l-envâr alâ sıhâhi'l-âsâr*, hadis alanındaki yetkinliğini gösteren bir eserdir. O, döneminde yaşayan ilim talebelerini hadis rivâyetinde mütesâhil davranıp lafızlardaki farklılıklara dikkat etmemeleri, ravilerin rivâyet ettiklerini, dinleyenlerin ise duyduklarını anlayamamaları; bunun da sünneti anlamada, yaşamada sıkıntılar meydana getirdiğini dile getirmiş, bu eseri yazmasının en önemli sebebi olarak da bu kaygıları göstermiştir. Kâdî İyâz, kendisinden talep edilmesi üzerine Mağrip'te yazılan ilk hadis usulü olma özelliğine sahip *el-İlmâ'* adlı eserini de bu sebeple kaleme almıştır.

Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*'ı Mağrip usulü hurûfu mu'ceme'ye (alfabetik sıraya) göre tertip etmiş olup, sadece *Muvatta'* ve *Sahîhayn*'de geçen rivâyetler ve ravilerle sınırlı tutmuştur. İslam uleması tarafından en sahîh kabul edilen bu üç temel kitabın birçok rivâyetinin olması ve insanlar arasında rağbet görmesi, Kâdî İyâz'ın bu eserlere yoğunlaşmasının temel faktörlerinden biri sayılmıştır. O, kendisinden önce Darekutnî (öl. 385/995) tarafından *Tashîfu'l-Muhaddisîn*, Ebû Alî el-Ğassânî (öl. 498/1104) tarafından *Takyîdu'l-mühmel*, Ebû Alî Hüseyin b. Muhammed el-Ceyyânî (öl. 498/1104) tarafından *et-Tenbîh ale'l-evhâmi'l-vâride fî's-Sahîhayn*, Ebu'l-Velîd el-Bâcî (öl. 474/1081) tarafından *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl fî esmâi'r-ricâli'l mezkûrâ fî Sahîhi'l-Buhârî ve Müslim* gibi birçok kıymetli çalışmanın yapıldığını, ancak yalnızca *Muvatta'* ve *Sahîhayn* üzerine yoğunlaşan bir çalışmanın olmayışı sebebiyle bu eseri yazdığını söyler. Kâdî İyâz, eserinde her harfle ilgili bir bab açıp, bu başlıklar altında garîb kelimelere, rivâyetlerde geçen bölgelere, isimlere, künyelere, neseplere ve nüsha farklılıklarına değinmiştir. Aynı zamanda üç esere dair almış olduğu icazetleri, hangi hocalarından hangi tariklerle hadisleri rivâyet edip icazetini aldığını detaylı bir şekilde açıklamıştır. O, *Meşâriku'l-envâr*'da ayrıca ravilerden kaynaklanan vehimlere, tashîf ve tahrîfe, mübhem isimlere, rivâyetlerde geçen isim, künye ve nisbeler ile karıştırılması muhtemel edatlara, ma'rifetu'l-buldan'a ve sadece hadis alanında yetkin kimseler tarafından icra edilen İlelü'l-hadis gibi konuları da işlemiştir. Bu sebeple birçok ilim ehli *Meşâriku'l-envâr*'dan övgüyle bahsetmiş, yanında bu eser bulunan kimsenin

Muvatta' ve *Sahîhayn*'deki rivâyetleri anlama noktasında sıkıntı yaşamayacağını söylemiştir.

Eserde işlenen iki temel konu garîbu'l-hadîs ve zabtu'l-hadîs'dir. Bir lafızdan kastedilen mananın doğru anlaşılması onun doğru okunmasına bağlıdır. Bu sebeple müellif tarafında lafızların zabtı, garîb kelimelerin anlaşılması önemsenmiştir. Kâdî İyâz tespit edebildiğimiz kadarıyla garîb kelimeleri birçok yönetime başvurarak açıklamakla birlikte çoğunlukla okuyucuyu yormayacak sade bir dil, kısa ve öz bir anlatımı benimser. Gerekli gördüğü durumlarda konulara detaylı bir şekilde değinmiştir. Onun kelimeleri açıklarken farklı kaynaklardan örnekler vermesi, bu alanda yapılan çalışmaları tek tek incelediğine dair bir delil olarak gösterilebilir. Eserine başlarken *Muvatta'* ve *Sahîhayn* rivâyetlerinin kendisinde bulunan icazetlerini ayrıca açıklaması, onun bu alanda yetkinliğini gösterip, rivâyeti farklı nüshalarda geçen lafızlarla beraber değerlendirmenin hadisi geniş çerçevede anlama noktasındaki yadsınamaz gerçeğini ortaya koyar. Bu sebeptendir ki ilim adamları hadisler arasında ihtilafı gidermede farklı nüshalara ve kaynaklara başvurmayı oldukça önemser. Çünkü bir ravinin anlamadığı veya yanlış anladığı lafız, başka rivâyetlerle düzeltilebilir.

Kâdî İyâz her fer'i babın arkasından ihtilâf ve vehim ile ilgili bir başlık açmış, bu başlık altında hadisin farklı rivâyetlerdeki lafızlarını göstermiştir. Yapılan açıklamaların yanında rivâyetin farklı nüshalardaki lafzını verip aralarında tercihte bulunmuştur. Rivâyetlerde geçen tashîf, tahrîf ve vehmler, rivâyetteki zamirlerin merciî, lafızlardaki takdim ve te'hirlere, hadislerde düşmüş olan lafızlar, tüm nüshalar bir arada değerlendirilerek ele alınmıştır. Kendisinden önce yazılan eserlerden farklı olarak *Muvatta'* ve *Sahîhayn*'de geçen rivâyetlere odaklanması, eserin sistematikliği, farklı nüshalardaki lafızlara değinmesi ve birçok hadis mesâilini içinde barındırması, *Meşâriku'l-envâr*'ı değerli kılan unsurlar olarak görülür.

Meşâriku'l-envâr her ne kadar genel tasnifte garîbu'l-hadîs alanında yazılmış kabul edilse de eseri sadece o alanla sınırlı tutmak pek isabetli görülmemektedir. Üç kitabda geçen lafızları, tabiri caizse ince bir işçilikle tek tek ele alan bu eser, özelden Kâdî İyâz'ın, genelde Endülüs ulemasının hadislerin korunması ve anlaşılmasına vermiş olduğu önemi yansıtmaktadır. İbn Ferhun'un da dediği gibi *Meşâriku'l-envâr* altınla yazılsa veya mücevherlerle tartılsa dahi kitabın konumu ve değeri için az gelir.

KAYNAKÇA

- Akgül, Yusuf. Edebi Tür Olarak Garîbu'l-Hadîs(Kaynak-Metod-Muhteva Analizi). *Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.*
- Akyüz, Vecdi. "Asîlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/482. Ankara: TDV Yayınları,1991.
- Arslan, Ali. "Kâdî İyâz (v. 544/1149) ve Endülüs'te Hadis İlmi". *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (UKSAD) 2/Special Issue 1 (2016), 269-280.*
- Âşıkkutlu, Emin. "İbn Kurkûl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/145. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Âşıkkutlu, Emin. "Mübhem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/434-436. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Avvâme, Muhyiddin. *Menhecu'l-Kâdî İyâz fî 'z-zapti ve ihtilâfi'r-rivâyât min hilâli kitâbihî Meşâriku'l-Envâr ala Sîhâhi'l-Âsâr*. Cidde/Suûdi Arabistan: Daru'l-Minhâc li'n-neşri ve't-tevzî'i, 1. Basım, 2022.
- Aytekin, Arif. "İbn Tümert". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/425-427. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Batool, Saleha. "Zâhiratu ihtilâfi'r-rivâyât ve muâlecetu'l-muhaddisîn". *Jihatu'l-Islam* 14. 13 (2021).
- Bilgin, Feridun. Nasrîler(Benî Ahmer) Devleti Sonrasında Endülüste'ki Müslümanlar(Moriskolar). *Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2010.*
- Boz, Halit. İbn Ebî Hâtim ve İlelü'l-Hadîs İsimli Eseri. *Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1997.*
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl. *Sahihu'l-Buhârî*. Mısır: es-Sultâniyye, 1. Basım, 2001.
- Cevherî, İsmâîl b. Hammâd. *es-Sîhâh Tacu'l-Luğa ve Sîhâhu'l-Arabiyye*. Beyrut: Daru'l-ilm, 4. Basım, 1987.
- Ceyyânî(Ğassânî), Ebû Alî . *Takyîdu'l-muhmel ve temyîzu'l-müşkil*. Suudi Arabistan: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1997.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *et-Ta'rîfât*. Beyrut-Lübnan: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1983.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. "Yahyâ b. Yahyâ el-Leysi". 43/267-269. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Demir, Mustafa. El-Hattabi ve Garîbu'l-Hadîs Adlı Eseri. *Konya: Selçuk Üniversitesi, 2010.*

- Dimeşkî, Nâsiru'd-Dîn Muhammed b. Abdullah. *Tavdîhu 'l-Müştebih*. Beyrut-Lübnan: Müessesetu'r- Risâle, 1. Basım, 1993.
- Durmuş, İsmail. "Sa'leb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/25-27 Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Efendioğlu, Mehmet. "Muharref". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/4 Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Efendioğlu, Mehmet. "Musahhaf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/229-230. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Askalani, İbn Hacer. *Nüzhetü'n-nazar fî tavdîhi nuhbetü'l-fiker*. Suriye/Şam: Matbaa'tu's-Sabâh, 3. Basım, 2000.
- Makri, Ahmed b. Muhammed. *Ezhêru-l-riyâd fî ahhâri'l-İyad*. Kahire/Mısır: İhyau Et-turasu-l İslamiyye, 2008.
- Ertürk, Mustafa. "Maklûb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/447-448 Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Erul, Bünyamin. "Vehim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/616-617. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Erul, Bünyamin. "Zabt". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/61-62. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ts.
- Sehâvi, Şemsüddin Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *Fethu'l-muğîs bi şerhi elfiyyeti'l-hadîs*. Mısır: Mektebetu's-Sünne, 2003.
- Urmevî, Ebû Abdillâh Tâceddin Muhammed b. Hüseyin. "*Kâdî İyâz hayatuhû ve ârauhû fî İlmî'l-hadîs*". el-İzâh 24 (2012).
- Ferâhidî, Halil b. Ahmed. *Kitâbu'l-Ayn*. Beyrut-Lübnan: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2010.
- Gâmidî, Macid b. Ali b. Abdullah. *Muhtelefû'l-hadîs 'inde Kâdî İyâz min hilâli Kitâbihi İkmâlû'l-Mu'lim*. Medine: Câmîatu Ümmü'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Nâcî, Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed b. Mahmûd es-Dimaşkî. *Ucâletü'l-implâ'i'l-müteyessira mine't-teznîb 'alâ mâ vaqa'a li'l-hâfizi'l-Münzirî mine'l-vehmi ve gayrihi fî kitâbihi't-Tergîb ve't-terhîb*. Riyad/ Suudi Arabistan: Mektebetu'l-Meârif, 1999.
- Gökalp, Murat. *Kâdî İyâz ve Şifâ adlı eserinde peygamber tasavvuru: Doktora Tezi Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2005.*
- Görmez, Mehmet. *Sünnetin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*. Ankara: Otto Yayınları, 5. Basım, 2014.
- Habîb, İmân. "Ehemmiyetü ilmi'l-hadîs fî fehmi'n-nusûsi'l-hadîsi". *Mecelletü-l Ulûmu'l-İslâmiyye ve't-Tabîyye*.

- Halîl, Me'mun Felâh. Taâkkubâtü'l-Kadî İyâz alâ Sâhîhi İmâm Müslîm min hilâli Kitâbihî Meşâriku'l-Envâr. *Ürdün: Ürdün Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014.*
- Hattabi, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm. *Garîbu'l-Hadis*. Dimeşk/ Suriye: Daru'l Fikr, 1982.
- Hın, Mustafa Saîd. el-Lehhâm, Bedî es-Seyyid. *el-İzâh fî Ulûmi'l-Hadîsi ve'l-Istîlâh*. Dimeşk/ Suriye: Daru'l-Kelîmu't-Tayyib, 7. Basım, 2018.
- İşık, Emin. "Ebûbekir İbnü'l-Enbârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/24-26. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- İbn Beşkuvâl, Ebu' l-Kasım Halef. *Ğavâmidü'l-esmâ'i'l-mübheme*. Beyrut-Lübnan: Âlemu'Kutub, 1. Basım, 1986.
- İbn Ferhûn, Burhaneddin İbrâhîm b. Alî. *Dîbâcu'l-mezheb fî ma'rieti âyânı ulemâi'l-mezheb*. Kahire/Mısır: Daru't-Turas li'Tab'i ve'n-Neşr, 2012..
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *Vefeyâtü'l-a'yân*. Beyrut: Dâru's-sadr, 1972.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed. b. Muhammed. *Müsnedu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. Beyrut-Lübnan: Muessesetu'r-Risâle, 1. Basım, 2001.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ. *el-Bâisu'l-hasîs fî ihtisâri ulûmu'l-hadîs*. Beyrut: Daru'l Kütübü'l-İlmiyye, 2. Basım, 2010.
- İbnü's-Salâh. Ebû Amr Takiyuddîn Osmân b. Selâhiddîn eş-Şehrezûrî. *Sıyânetü Sahîhi Müslîm mine'l-ihlâli ve'l-galat ve humâyetühû mine'l-iskâti ve's-sakat*. Beyrut-Lübnan: Daru'l-Ğarbi'l-İslami, 2. Basım, 1987.
- İbnü'l-Esîr, Muhammed el-Cezerî. *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs*. Beyrut-Lübnan: Mektebetü'l-İlmiyye, 1979.
- Kâdî İyâz, Ebu'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz. *el-Ğunye fî-şuyûhi el-Kâdî İyâz*. Daru Ğarbu'l İslami, 1982.
- Kâdî İyâz, Ebu'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz. *eş-Şifâ bi ta'rîfi hukûki'l-mustafâ*. Beyrut-Lübnan: Daru'l Fikr, 1988.
- Kâdî İyâz, Ebu'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz. *İkmâlü'l-mu'lim bi-fevâ'idî saḥîhî Müslîm*. Mısır: Daru'l-Vefâ, 1. Basım, 1998.
- Kâdî İyâz, Ebu'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz. *Meşâriku'l-envâr 'alâ sıḥâhi'l-âṣâr*. el-Mektebetü'l-Atîka ve Daru't-Turâs, 2010.
- Kâdî İyâz, Ebu'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz. *Meşâriku'l-envâr 'alâ sıḥâhi'l-âṣâr*. Dimeşk/ Suriye: Daru'l Kalem, 3. Basım, 2018.
- İbn İyâz, Muhammed. *et-Târîf bi'l-Kâdî İyâz*. Mağrib: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûnü'l-İslâmiyye, 2009.
- Kandemir, M. Yaşar. "el-Câmiu's-Sahîh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/114-123. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

- Kandemir, M. Yaşar. “el-Muvatta’”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/414-417. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Kandemir, M. Yaşar. “Garîbu’l-hadîs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/376-378. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Kandemir, M. Yaşar. “İbrâhîm el-Harbî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/114-115. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Kandemir, M. Yaşar. “Kâdî İyâz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/116-118. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Karagözoğlu, Mustafa Macit. “İlelü’l-Hadîs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/84-86. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Kaşıkcı, Kazım. "Ebû Ubeyd ve Garîbu’l-Hadîs Adlı eserinde Dile Dair Açıklamaların Tahlili." *Yayınlanmamış yüksek lisans tezi: Bursa Uludağ Üniversitesi, 2001*.
- Kaya, Eyyüb Said. “Mâlikî Mezhebi”. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 27/519-535. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kefevî, Ebu’l-Bekâ. *el-Külliyât*. Beyrut-Lübnan: Müessesetu’r- Risâle, ts.
- Kılıç, Zülal. Hadis Tarihindeki Yeri Bağlamında Kâdî İyâz’ın Hadis Usûlü Anlayışı. *Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017*.
- Köse, Saffet. “İbn Mekkî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/174-175. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Makkarî, Ebû’l-Abbas Şehâbeddin Ahmed b. Muhammed b. Ahmet. *Urfü’t-tîb fî’t-ta’rîf bi’l-vezîr İbni’l-Hatîb*. Beyrut-Lubnan: Daru’s-Sadr, 1988.
- Malik b. Enes, Ebû Abdullâh. *Muvatta’*. Beyrut-Lübnan: Daru İhyâi’t-Turasi’l-Arabiyyî, 1985.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemalüddin Muhammed b. Mükerrrem b Alî. *Lîsânu’l-Arab*. Beyrut: Daru’s-Sadr, 3. Basım, 1993.
- Mesû’dân, Alî. Zaptu’l-Hadîs fî Kîtâbi Meşâriku’l-Envâr alâ Sihâhi’l-Âsâr. *Doktora Tezi: Bâtna Üniversitesi-Cezâir, 2013*.
- Buhârî, Bekr.b. Muhammed. “Menhecü’l-Kâdî İyâz fî şerhi garîbi’l-hadis fî kitâbihî meşârikü’l-envâr alâ sihâhi’l-âsâr”. *2012-Mecelletü-l Ulûmu’s-Şer’iyye*.
- Muhammed, İbn Azârî. *el-Beyânu’l-Mağrib fî Ahbâri’l-Mağrib*. Beyrut-Lubnan: Daru’s-Sadr, 1950.
- Müslim, Ebu’l-Hüseyn Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî. *el-Câmiu’s-Sahîh*. Kahire/Mısır: Matbaatu İsa el-Bânî el-Halebî, 1955.
- Nemerî, İbn Abdilber Ebû Ömer Cemâlüddîn Yusuf b. Abdillâh. *et-Temhîd limâ fî’l-Muvatta’ mine’l-me’ânî ve’l-esânîd*. Mağrib: Vizaretu Umûmi’l- Evkâfi ve Şu’unu’l-İslâmiyye, 1967.
- Hâkim en-Neysâbü’rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. Hâkim -. *Ma’rifetu Ulumî’l-Hadîs*. Beyrut-Lubnan: Daru’l Kütübü’l -İlmiyye, 1977.

- Özdemir, Veysel. Hatamleh,Thamer. *Uygulamalı Hadis Usulü*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2. Basım, 2019.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs*. İstanbul: İSAM, 1. Basım, 2014.
- Özdemir, Mehmet. “Endülüs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/211-225. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih*. Ankara: TDV Yayınları, ts.
- Özdemir, Mehmet. “Endülüs Tarihi’nin Mevcut Kaynakları Üzerine(I) (Endülüslüler’e Ait Kaynaklar)”. *İSTEM 14 (01 Aralık 2009)*, 11-40.
- Özdemir, Mehmet. “Muvahhidler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/410-412. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Özdemir, Mehmet. “Mülûku’t-Tavaîf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/552-555. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Râğıb el-İsbahâni, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el- Müfredât*. Suriye/Şam: Daru'l-Kalem, Daru's-Şâmiyye, 1. Basım, 1991.
- Riahi, Mohammed Kais. “Kâdî İyâz ve menhecuhu fî dirâseti'l-hadîsü's-şerîf kitabu'l-buğyetu'r- râid”. *Mecelletu'l Hikmetu'l-Âlemiyye*.2021
- Sakkâr, Sâmi es-. “İbn Hubeyş”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/77. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takiyuddîn Osmân b Selâhiddîn eş-Şehrezûrî. *Mukaddimetu İbnü's-Salâh*. Beyrut-Lubnan: Dâru'l-Fikr, 1986.
- Ğavrî, Seyyid Abdulmacid. *Tarifu'l Veciz*. Malezya: Daru Şakir, 2018.
- Sezgin, Fuat. *Buhari'nin Kaynakları*. Ankara: Otto Yayınları, 2019.
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Tedribu'r-râvî fî şerhi takrîbi'n-Nevevî*. Dâru't-Taybe, 2010.
- Şevvât, Huseyn b. Muhammed. *Kâdî İyâz âlimu'l-mağrib ve imâmu ehl'i'l-hadîs fî vaktihî*. Dimeşk/ Suriye: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, 1999.
- Şeyban, Lütfî. Endülüs'te Murâbitlar ve Muvahhitler Dönemlerinde Müslüman-Hristiyan İlişkileri(Endülüsün Geri Alınışı=Reconquista 1085-1238). *İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi*, 2002.
- Turâbî, Beşir Alî Ahmed. *el-Kâdî İyâz ve cuhûduh fî İlmi'l-hadis rivayâten ve dirâyeten*. Beyrut-Lubnan: Daru- İbn Hazm, 1. Basım, 1997.
- Tülücü, Süleyman. “Asmaî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.3/499-500. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Tülücü, Süleyman. “Ma'mer b. Müsennâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 27/551-552. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Watt & Pierre, Montgomery & Cachia. *Endülüs Tarihi*. İstanbul: Küre Yayınları, 2015.

Yazıcı, Hüseyin. “İbn Kuteybe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/150-152. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

Yenibaş, Hasan. “Sahîh-i Buhârî Rivâyetinde Bir Otorite: Kerîme bint Ahmed el-Merveziyye”. *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi* 12/2 (2012), 199-217.

Yılmaz, Ahmet. Kâdî İyâz’ın Kitâbü’ş-Şifâ Adlı Eseri ve Osmanlı’da Şifâhanlık Geleneği. *İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Doktora, 2015*.

Yiğit, İsmail. “Murâbıtlar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/152-155. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Zehebî, Ebû-Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*. Lübnan: Müessesetu’r- Risâle, 1985.

Zehebî, Ebû-Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhîr ve’l-a’lâm*. Beyrut-Lubnan: Daru’l-Ğarbu’l-İslamiyye, 2003.